

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

11. ÉVFOLYAM, 3 – 4. SZÁM
2023

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

Alapító főszerkesztő: Frisnyák Sándor

Főszerkesztő: Kókai Sándor

Szerkesztő: Csüllög Gábor

Tanácsadó és Lektorai Testület:

Baranyi Béla professor emeritus (Debrecen), Berényi István ny. egyetemi tanár (Budapest), Dövényi Zoltán professor emeritus (Pécs), Hajdú Zoltán tudományos tanácsadó (Pécs), Kocsis Károly akadémikus, kutatóintézeti igazgató (Budapest), Paládi-Kovács Attila akadémikus (Budapest), Rác Lajos egyetemi tanár (Szeged), Tamás Edit múzeumigazgató (Sárospatak), Viga Gyula egyetemi tanár (Miskolc)

Szerkesztőbizottság:

Demeter Gábor tudományos főmunkatárs (Budapest), Gulyás László egyetemi tanár (Szeged), Gulyás László Szabolcs főiskolai docens (Nyíregyháza), Horváth Gergely főiskolai tanár (Budapest), Lenner Tibor egyetemi docens (Szombathely), Nagy Miklós Mihály c. egyetemi docens (Budapest), Pap Norbert egyetemi tanár (Pécs), Suba János térképtárvezető (Budapest), Szulovszky János tudományos főmunkatárs (Budapest)

Címkép: Alsódörgicsei templomrom

Szerkesztőség:

4401 Nyíregyháza, Sóstói 31/b, telefon: 06-42/599-400/2276

Kiadó:

a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete és az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága

Felelős kiadó:

Kókai Sándor intézetigazgató egyetemi magántanár

ISSN 2064-390X

<http://www.nye.hu/foldrajz/node/178>

<http://www.gistory.hu/g/hu/tfk>

Nyíregyháza, 2023

Nyomdai munkák: Kapitális Kft. Debrecen

Felelős vezető: ifj. Kapusi József

A VIDÉK BIZTONSÁGÁNAK TÖRTÉNETI FÖLDRAJZA A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN (895-1918)

A Nemzeti Közszolgálati Egyetemen 2018. június 22-én tartott tudományos konferencia előadásai

A konferenciát a Nemzeti Közszolgálati Egyetem, a Szent István Egyetem és az MTA X. Osztály Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága rendezte

A közölt tanulmányok a KÖFOP-2.1-2-VEKOP-15-20-2016-00001 azonosítószámú, "A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés" elnevezésű kiemelt projekt keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem és a Szent István Egyetem együttműködésében készültek a "Vidékbiztonság, a biztonsági környezet hatása a vidék versenyképességére" Államkutató Műhelyben.

Szerkesztette:

BOLDIZSÁR GÁBOR ÉS FRISNYÁK SÁNDOR

Nyíregyháza 2023

TARTALOMJEGYZÉK

NAGY MIKLÓS MIHÁLY - BOLDIZSÁR GÁBOR Rurális térségek és biztonság a Kárpát-medencében	1
FRISNYÁK SÁNDOR A tájhasználat történeti szakaszai a Kárpát-medencében (895-1918).....	14
CSÜLLÖG GÁBOR A településhálózat sajátos vonásai a 14-15. századi Magyarországon	27
DÖVÉNYI ZOLTÁN Demográfiai és etnikai folyamatok (1715-1918).....	42
NAGY MIKLÓS MIHÁLY A veszélyes falu (A rurális térség veszélytényezői a magyar történelemben) ..	57
BELUSZKY PÁL Sajátos megoldás a vidék(i lakosság)biztonság valamelyes fenntartására háborús századokban (1541 –)	71
SUBA JÁNOS A magyar vidék rendvédelme 1849-ig (fejlődéstörténeti vázlat)	82
KÓKAI SÁNDOR Települések és rendvédelem a Bach-rendszerben	96
CSORBA CSABA A magyar határok védelme (895-1918)	110
GULYÁS LÁSZLÓ A vidék biztonsága 1918 október 31-től-1919. március 21-ig, különös tekintettel a katonai kérdésekre	124

RURÁLIS TÉRSÉGEK ÉS BIZTONSÁG A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

NAGY MIKLÓS MIHÁLY – BOLDIZSÁR GÁBOR

A mai magyar hadtudományi életben a biztonsággal kapcsolatos kutatások kiteljesedésének tanúi lehetünk. A mintegy harminc évvel ezelőtt lezajlott rendszerváltást követően gondolkodásmódjában átalakuló hadügyünk, valamint az ahhoz kötődő szellemi élet fokozatosan nyitott minden olyan tudomány és tudományterület felé, amelynek bármiféle köze lehet a társadalom biztonságához, biztonságérzetéhez. A sokrétűen értelmezett biztonság követelményeiből eredt a katonai szakma átalakulása. Ezzel egy időben – jóllehet mintegy évtizeddel azt megelőzően – a magyar földrajztudományban is jelentős változások zajlottak. A társadalomföldrajzi kutatások előtérbe kerülése – a magyarországi diktatúra enyhülésével – magával hozta az 1945 után a kultúrpolitika által csaknem halálra ítélt történeti geográfia feltámadását is. E tudományterület – társadalmi földrajzunk harminc éve dinamikusan fejlődő ága –, a múlt földrajzi állapotainak diszciplínája kibontakozásával egyre több tudomány felé nyitott, és ezek közül nem hiányzott a hadtudomány, a hadtörténelmi kérdések vizsgálata sem. Így napjainkra kialakult az az állapot: adott két, egymás kutatási eredményei iránt érdeklődő tudományos közeg. Ez az érdeklődés biztosítja a közös, elmélyült kutatások alapját, s egyben megteremti annak előfeltételét, hogy napjainkban együttes intézményesített munka keretében foglalkozzanak a Kárpát-medence vidéki, falusi térségei biztonságának problémáival. Tanulmányunkat ennek a közös munkának szenteljük azzal a céllal, hogy egyfelől szóljunk a vidék kérdéskörének szerepéről a hadtudományi kutatásokban, ezzel kapcsolatban megfogalmazzuk az utóbbi lehetséges elvárásait a történeti földrajzzal szemben. Másfelől pedig azzal a célkitűzéssel, hogy bemutassuk a történeti földrajzban rejlő – hadtudományi vonatkozású – lehetőségeket a vidéki, rurális térségek vizsgálatában.

HADTUDOMÁNY, BIZTONSÁG, VIDÉKBIZTONSÁG

Az 1945 és 1989 közötti mintegy bő négy évtizedben a magyar katonai szakmát és szellemi életet a politika, valamint a politikai ideológia nyomasztó közvetlen irányítása jellemezte. Jóllehet a kádári időszakban a magyar hadügy és a hadtudomány jelentős mértékben fejlődött, a magyar hadtudományi kutatások

komoly eredményeket értek el, de ennek ellenére – részben a szovjet-orosz hatalmi tér katonai rendszerébe való tagolódása, részben az ebből eredő – szakmailag sokszor indokolatlan, Moszkva felé megnyilvánuló – megfelelési kényszertől vezetettve a magyar katonai gondolkodás egysíkú volt. (KOVÁCS 1995) A harmadik világháborúra készülő, a szovjet-orosz hadikultúrához kötődő magyar katonai intézményrendszer nagymértékben elszigetelődött a társadalom egészétől, a hadtudományi kutatások a Magyar Néphadsereg háborús alkalmazásának elméleti alapozását szolgálták, és ebből eredően a katonai gondolkodás középpontjában a fegyveres küzdelem, továbbá annak három szintje – hadászati, hadműveleti, harcászati – állt. E tényezők szinergiájaként a magyar hadügy társadalmi struktúrája erősen torzult, a hadtudományi gondolkodás – a vizsgált jelenségek tekintetében – erősen beszűkült, társadalmi presztízse folyamatosan süllyedt. (MOLNÁR 1995)

Azt 1989. évi rendszerváltás hatására a magyar katonai gondolkodás gyorsan változott, jóllehet e módosulás a múlt század kilencvenes éveinek közepén még csak a kezdeti lépéseknél tartott. Az új politikai rendszer kiépülése, valamint a Varsói Szerződés megszűnése, a szovjet-orosz katonai megszállás vége hirtelen felértékelte a magyar hadtudományt, amelyre ekkor nehéz feladat hárult: az immár függetlenné vált Magyarország védelméhez szükséges elméleti alapok lefektetése. Ekkor hazánkban még hol hangosabb, hol csendesebb társadalmi, szellemi vita folyt az Észak Atlanti Szövetséghez történő csatlakozásról. A társadalmi elvárások, a világban a helyét kereső Magyarország politikai elitjének problémáiból, eleve a haza védelmének kérdéseiből eredt, hogy a magyar hadtudománynak ki kellett lépnie a laktanyák zárt világából, meg kellett mutatnia magát a társadalom egészének, nyitnia kellett a civil tudományos élet felé, és nem utolsósorban egyfelől integrálódnia kellett az egyetemes nyugati hadtudományba, másfelől pedig integrálnia kellett az előbbi ismeretrendszerét. A változás ugyan gyorsan zajlott, de egyáltalán nem volt zökkenőmentes. (KÖSZEGVÁRI 1995) A katonai szakma egy része nehezen fogadta el az addigi egysíkú – a fegyveres küzdelemre koncentráló – gondolkodás feladását, miközben a hadtudományi életben – a nyugati minták alapján – fokozatosan teret hódított a szélesen értelmezett, komplex biztonsági felfogás. Ennek csak egyik eleme a katonai biztonság. (GAZDAG 2001)

A hadtudományi gondolkodás változása során – ma, mintegy negyed évszázaddal e tudománytörténeti folyamat után – úgy tűnik, hogy a sokoldalú biztonságot kezdetben csak a katonai biztonság kiegészítéseként fogtuk fel. A rendszerváltást követően egy évtized kellett ahhoz, hogy a katonai biztonság kellő helyére kerüljön; a sokrétű biztonság egyik, de nem mindig meghatározó elemévé váljon. E folyamatot nagymértékben erősítette, hogy a kétpólusú világ megszűnésével olyan válságok, konfliktusok lettek uralkodóvá a világban, amelyek kezelése jóval túlmutatott a katonai szakma keretein (ÁGH 1989), és a

hadügynek a korábbi struktúráival, eljárásaival és gondolkodásmódjával teljesen kezelhetetlennek bizonyultak. Az ezredforduló és az azt megelőző évtized kül- és belpolitikai, valamint egyéb válsághelyzeteit már nem lehetett a korábbi katonapolitikai rutinnal – egy konfliktus, egy katonai fegyveres művelet elvével – uralni. (FM 100-5) Az egész világ hadügyének idomulnia kellett az új kihívásokhoz. A sokrétű biztonságfelfogás vált uralkodóvá. Bizonyos fokú váltás – az egypólusú világrend megszűntével, valamint a világ geopolitikai átrendeződésével – napjainkban figyelhető meg, amikor a fizikai és a katonai biztonság felértékelődik, ez azonban nem jelenti a sokrétű biztonságfelfogás uralkodó voltának végét is. Az állam és a hadügy viszonya nyugati minta szerint formálódott. (HUNTINGTON 1994)

A fentiekben leírt kultúr- és tudománytörténeti változások hatással voltak a hadügyben uralkodó, a vidékkel mint rurális térrel kapcsolatos felfogásra. Amíg a katonai szakma csak a fegyveres küzdelemben gondolkodott, addig éles különbséget tett a rurális és a városi tér között. A harc fő színterének a vidéket tekintette, ez volt az alap, ahol a nagy katonai kötelekekkel vívott összecsapás zajlott. Ettől a katonaföldrajzi alaptól egykori szabályzataink, a település beépítettségéből eredő sajátosságok miatt mindig külön szóltak a lakott településen, az ipari körzetekben folytatott tevékenységekről: itt sajátos harceljárások alkalmazása uralkodik. (HARTMANN 1968; BIRKÁS 1988) Amikor a biztonság került a katonai gondolkodás homlokterébe, akkor – éppen a biztonság sokrétűsége miatt – a város és a vidék megkülönböztetése kevésbé volt hangsúlyos. Mindeközben az integrált biztonság egyik elemévé váló, a katonai biztóságot képviselő társadalmi struktúra, a fegyveres erők – belső logikájából eredően – továbbra is differenciáltan tekintett a városra (ipari körzetre), valamint a vidékre (a falvakra). Az utóbbi évek európai veszélytényezői módosulásának és az egyén, továbbá a kistelepülések fizikai fenyegetettségének hatására fordult a hadtudomány figyelme a falvak felé.

A vidék mint sajátos funkciójú tér az elmúlt években – nem utolsósorban a napjaink politikai és közéletét uraló migránsválság miatt – a biztósági gondolkodás homlokterébe került. A vidék és a város viszonya, maga a biztósági fogalma és egész társadalmi struktúrája új értelmezést kapott. A vidék biztósága a politikai, a közigazgatási, a gazdasági, a katonai, a belbiztósági dimenziókban egyszerre jelenik meg. A kérdést a közelmúltban exponáló BOLDIZSÁR Gábor és SZILÁGYI Tivadar (2016) megállapítása szerint a biztóságnak továbbra is fontos elemei maradnak a társadalmi és a szociális környezet, valamint a tudomány és a technika közötti viszonyok. A mai magyar társadalmat érintő, mindennapi biztósági problémák jelentősen érintik a vidéki tereket, jóllehet a városi és a vidéki biztósági veszélytényezőinek fajtái nem minden esetben különíthetők el egymástól. Tekintettel arra, hogy a veszélyek és az ellenük történő védekezés – bár vannak örök érvényűnek tűnő elemeik – történelmi koronként változnak,

vagy éppen eltérő mértékben érvényesülnek, és ez a hatás térben is változhat, így a vidék biztonságának kutatása inter- és multidiszciplináris megközelítést igényel. Ebben a szemléletmódban a had-, valamint a földrajztudománynak – e két integráló, befogadó jellegű diszciplinának – magától értetődően vezető szerepe van.

A fentiekben leírtak eredményezték, hogy a Nemzeti Közszerológiai Egyetem, továbbá a Szent István Egyetem közös kutatóműhelyt hozott létre a vidékbiztonság komplexitásának feltárására és bizonyítására, rendszerszemléletű leírására, valamint „a speciális (vidék) biztonsági tudatosság megeremtésére”. (SZILÁGYI - BOLDIZSÁR - KALÓ 2018) A kutatómunka célkitűzéseit közzétevő két tanulmány szerint (BOLDIZSÁR - SZILÁGYI 2016; SZILÁGYI - BOLDIZSÁR - KALÓ 2018) a két egyetem kutatóinak közös eredményeként sikerült meghatározni a Nemzeti Vidékstratégia, valamint a Nemzeti Biztonsági Stratégia kapcsolatrendszerét, amelynek mind a biztonsági kihívásokat, mind a stratégiai célokat felsoroló halmazában alig találunk olyan elemet, amelynek ne lenne valamilyen geográfiai vonzata. Ezen a ponton merülhet fel az a kérdés; miért éppen a történeti földrajzi vizsgálatokra van e kutatásban szükség a biztonságföldrajz helyett. A közelmúltban megjelent tudománytörténeti tanulmányunkban (NAGY 2015) elég részletesen szóltunk a magyarországi katonaföldrajz hanyattatásairól a rendszerváltást követő negyed évszázadban. Nem állíthatjuk, hogy a vidékbiztonsági kutatásokban a biztonságföldrajzi jegyeket is mutató mai magyar katonaföldrajz munkája haszontalan vagy éppen szükségtelen lenne. Arra viszont rá kell mutatnunk, hogy a katonaföldrajznak az a fejlődési folyamata, amely a kilencvenes években látványosan bontakozott ki, és amelynek fő tendenciája – a hadtudomány akkori átalakulásához igazodva – a biztonságföldrajzzá történő átalakulás és ennek révén a teljes megújulás volt (SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY - NAGY 1997), az ezredforduló táján megtorpant. A teljes átalakulás egyelőre torzóban maradt. E jelenségnek gyakorlatias oka is van: a múlt földrajzi állapotainak vizsgálata nélkül a jelen geográfiai képletei aligha értelmezhetőek.

Visszatérve a hadtudományon belül, valamint a két egyetem közreműködésével folyó vidékbiztonsági kutatásokra, érdemesnek véljük szó szerint idézni: „...A kutatás célja, hogy az állam és az egyén ismerje meg vidéki környezetét és ismerje fel a komplexen értelmezett biztonságot fenyegető veszélyeket és azok hatásait. Az állam és a polgár biztonságfelfogásának szélesítését kívánjuk elérni, a vidék, mint élettér, mint élelem- és ivóvízbázis biztonsági jelentőségének feltárásával és tudatosításával. A vidékbiztonsági tudatosság kialakításának része a rendszerszintű leírásból kialakított tudástár, valamint a hozzá kapcsolódó módszertan feltárása is. A megfelelően kialakított, célcsoportspecifikus tudásátadás során kialakul és erősödik a biztonsági

tudatosság e speciális területe...” (SZILÁGYI - BOLDIZSÁR - KALÓ 2018 409.) A szerzők meghatározták a kutatás tárgyát is: a fizikai biztonság összetevői és a ráható tényezők globális, regionális és helyi szinteken, a gazdasági biztonság és azon belül a mezőgazdaság (vidék) biztonságát befolyásoló tényezők, a vidék versenyképességének, „élhetőségének” és fizikai biztonságának összefüggései, valamint az új – várható – veszélyek és veszélyforrások. A kutatás logikai rendjének, diszciplínáltsága megőrzésének, a komplex vidékbiztonsági rendszernek megvalósításához az előzetes vizsgálatok alapján sikerült rögzíteni a vidékbiztonság „kilenc pillérét”: politikai-kormányzati, fizikai, gazdasági, szociális-társadalmi, környezeti-környezetvédelmi, élelmiszer-élelmiszer-élelmiszer, infrastruktúra, fenntarthatóság és megújulás, vidékbiztonsági öngondoskodás. (SZILÁGYI - BOLDIZSÁR - KALÓ 2018) Szintén az előzetes vizsgálatok és tudományos lehetőségek felmérése során fogalmazódott meg egyértelműen, hogy e tényezőknek jelentős geográfiai vonzatai vannak. A modern geográfiai kutatások – a társadalom- és biztonságföldrajz, valamint a történeti földrajz eredményei – figyelmen kívül hagyásával nagymértékben csökkenne a vizsgálatok hatásfoka, és torzulnának értékei.

A vidékkutatás megfogalmazott céljai, tárgya, a vidékbiztonság faktorai egyenként és összességükben is geográfiai vonatkozásúak, mindemellett történeti vetületük is van. E felismerés vezetett arra, hogy a vidékbiztonsági kutatóműhely a magyar történeti geográfia tudományterületéhez, valamint annak legfőbb intézményéhez – az MTA IX. Osztály Társadalomföldrajzi Bizottságának Történeti Földrajzi Albizottságához – forduljon. A történeti földrajzzal szembeni kérdés lényege igen egyszerű: a Kárpát-medencei megtelepedés óta miként jött létre a faluhálózat és a rurális tér, s ez milyen jelentős változásokon ment át, valamint hogy az idők folyamán eleink milyen földrajzi környezetben, veszélytényezők között éltek, milyen lehetett a múlt társadalmainak védelmi mechanizmusa a geográfiai térben. Teljesen leegyszerűsítve a kérdést: milyen volt az elmúlt századok biztonságának geográfiája. Az e kérdésre adandó válasz messze túlmutat egyetlen tudományos konferencia és tanulmánykötete keretein: akár több évtizedes kutatómunkát is feltételezhet. Így a magyar történeti földrajz – nem túl bő kapacitásait kihasználva – pusztán csak annyit várhatunk el attól, hogy egyes – általa fontosnak vélt – kérdéseket, problémákat felvessen, és azokra a jelenlegi fejlettségi szintjén választ is adjon.

A TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ LEHETŐSÉGEI

A dolgozatunk előző fejezetében a hadtudomány oldaláról felvetett szakmai kérdésekre adandó válaszhoz – mintegy bemutatva az egyetemes és a magyar történeti földrajzot a katonai szakma képviselőinek – ismertetnünk kell annak jelenlegi magyarországi helyzetét, valamint szólnunk kell néhány – a kutatómunka határait kijelölő – jellemzőjéről. Előjáróban mindjárt rögzíthetjük,

hogy napjaink magyar történeti földrajza valóságos virágkorát éli. Jelenlegi helyzetének, valamint szakirodalmának értékelését FRISNYÁK Sándor és KÓKAI Sándor (2015) végezte el. Az azóta eltelt rövid időben elkezdődött a rohamosan terebélyesedő szakirodalmi termés számbavétele is. (KOZMA 2018a, 2018b) Történeti földrajzunk felvirágzása – elsősorban társadalomföldrajzunk egyéb területeihez képest – jelentős teljesítményt tükröz, főleg annak figyelembevételével, hogy a vele hivatásszerűen foglalkozó tudományos kutatók száma nagyon csekély. Annál többen vannak a történeti geográfia témaköreiben egy-egy publikációval – kisebb-nagyobb rendszerességgel – megjelenő, de egyébként más tudományhoz, tudományterülethez kötődő kutatók. Ez a mai magyar történeti földrajz egyik fontos jellemzője és egyben erőssége is: magában hordozza az egyéb tudományok felé érvényesülő nyitottságot.

Amennyiben a mai magyar történeti földrajz sikertörténetének okát kutatjuk, akkor azt nem lehet egyetlen tényezőhöz kötni. Eltagadhatatlanul fontos szerepet játszik benne FRISNYÁK Sándor iskolateremtő és tudományszervező munkássága, a személye körül csoportosuló, a tárgykör iránt elkötelezett kutatók csoportja, valamint – egyéni meglátásunk szerint – az a tudományos és társadalmi érdeklődés, ami megnyilvánul e tudományterület felé. Mellőzve a magyar történeti földrajz tudománytörténeti folyamatainak ismertetését, feltétlenül kiemelendő, hogy ebben a fokozott érdeklődésben szerepet játszhat az a lefojtottság alóli felszabadulás, amely – miként már említettük – 1989 után hirtelen, mintegy robbanásként jelentkezett. Az 1945-ben kezdődött korábbi időszakban a történeti földrajz nemkívánatos tudományterület volt a kultúr- és tudománypolitika számára: művelése a nyolcvanas évekig a geográfia periferiájára szorult. A rendszerváltás körüli években már a történelemtudomány érdeklődése is érzékelhető volt. (KRISTÓ 1986) A társadalomföldrajz, valamint a történetírás egyre gyakrabban igényli a történeti földrajzi előzmények bemutatását. Az évi rendszerességgel tartott tudományos konferenciák, az évtizedeken át – szinte emberfeletti munkával – biztosított publikációs feltételek megteremtése meghozta gyümölcsét. A mai magyar történeti földrajz másik jellemzője – eltérően a napjainkban uralkodó tudományos és tudománymetriai tendenciáktól –, hogy szakirodalmának túlnyomó része konferencia-, valamint Festschrift-kötetekben jelent meg. Ugyanakkor történeti földrajzunk beágyazottságát a tudományok struktúrájába jól bizonyítja, hogy 2014 novemberében, Sárospatakon megalakult a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomföldrajzi Bizottságának Történeti Földrajzi Albizottsága, és 2013-tól már megjelenik a szakma periodikája, a Történeti Földrajzi Közlemények – az Albizottság orgánuma. Mindezzel azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a mai magyar történeti földrajz – még a szűkös személyi lehetőségeivel is – képes az olyan jelentős méretű tudományos munkában való részvételre, mint a már említett vidékbiztonsági projekt.

A történeti földrajz fogalmi értelmezése természetesen egyéni szakmai vélemények alapján történik. A nagy, német földrajzi lexikon szócikke szerint a történeti földrajz a múltbeli geográfiai állapotok tudománya, amely nyilván csak annyiban fókuszál a történelmi folyamatokra, amennyiben azok tájformáló tényezőket is jelentenek. A történeti földrajz – olvashatjuk a lexikonban – olyan jellegű tudomány, amely a jelen megértését szolgálja a múltban létrejött képletek, társadalmi- földrajzi struktúrák és viszonyrendszerek vizsgálatával. (TIETZE 1968-1972) Vagyis a történeti földrajz – ebben az értelmezésben – a múltra irányuló, de a jelen megértésére szolgáló tudományterület: az emberi történelem és a földrajzi viszonyok egysége szempontjából nézi a történelmet. A terjedelmes szócikk a múlt század hatvanas-hetvenes éveit fordulóján keletkezett, s jöhet tartalma ma is helytálló, de a történeti földrajz értelmezése már sokkal árnyaltabbá vált.

A történeti geográfia tudománytörténetében a megújító szerepét betöltő Helmuth JÄGER (1969) felfogásában a történeti földrajz a Föld térségeinek egy múltbeli meghatározott időpontra irányuló kutatása, aminek van egy – a földtörténettől megkülönböztető – jegye: mindig az embert és társadalmát vizsgálja, és a természetföldrajzi viszonyokat annyiban veszi figyelembe, amennyiben az embert illetően fontosak. Napjainkra hazánkban a történeti földrajz erősen árnyalt fogalmi értelmezését alkalmazzuk; „...A történeti földrajz valamely korban élő ember geográfiai környezetét (annak természeti adottságait és erőforrásait), a társadalmi-etnikai tagolódás és az emberi tevékenységi formák térbeli jellemzőit, az anyag- és energiaáramlás folyamatait, a településhálózatot, infrastruktúrát, a kultúra és a közigazgatás térszerveződéseit vizsgálja írott források alapján...” (FRISNYÁK 2002 10.) A fentiekben érintett értelmezések hosszadalmas tudománytörténeti folyamat során kristályosodtak ki, és elég nehezen különültek el a történettudományban – annak segédtudományaként – felfogott történeti földrajz értelmezésétől. (FRISNYÁK 1983; KRISTÓ 1986; BERÉNYI 2004) Az egyetemes történeti földrajz legújabb összefoglalóinak egyike, Winfried SCHENK (2011) a történeti geográfiát olyan tértudományként definiálja, amely az emberi tevékenység (aktivitás) térbeli folyamataival, valamint a múlt egy meghatározott szakaszára vonatkozó, e processzusokból eredő, hasonló jellegű társadalmi struktúrákkal foglalkozik. Egy másik összefoglaló dolgozatában ehhez hozzáfűz egy sajátos fogalmat – az általa leírt történeti földrajzi rendszer lényegét –, a „genetikus kultúrtáj-kutatást” („genetische Kulturland-schaftsforschung”), amelynek „...célja a jelenlegi térbeli struktúrák és folyamatok múltból eredő magyarázata. Ekkor e kutatás annyiban nyúlik vissza a történelembe, amikor már léteztek a jelen állapotokra jellemző vonások. Érdeklődésének középpontjában a tájat formáló ember áll, miközben igyekszik megragadni azt a településeiben és az őt körülvevő térben...” (SCHENK 2009 216.) A genetikus kultúrtáj-kutatás a SCHENK-, valamint a

FRISNYÁK-féle kategorizálás mellett – tartalmából eredően – alkalmas lehet a mai magyar vidékkutatás elméleti alapjául, jóllehet e kérdéskör részletes feldolgozása még a jövő kutatóira vár.

Az általunk vizsgált tudományos probléma, amely a hadtudománynak a történeti földrajzzal szemben támasztott elvárásait és kérdéseit jelenti, fontos eleme maga a történeti geográfiának gondolkodásmódja, valamint módszertana. Ennek, valamint a hozzá kapcsolódó immár évszázados tudományos problémának részletes bemutatására tanulmányunkban nincsen mód. Így – hivatkozva Eugen WIRTH (1979) tudományelméleti alapművére – csak egyetlen fontos földrajzi gondolkodó, Alfred HETTNER (1927) néhány fontos – máig érvényes – megállapítására szorítkozzunk. A település- (vidék-) biztonsági vizsgálataink szempontjából mindig szem előtt kell tartanunk, amit HETTNER közel száz évvel ezelőtt megjelent geográfiai szintézisében hangsúlyozott, mintegy az elméleti rendszerének alapjául fogadott el: a földrajz kettős jellegű, kronologikus, valamint chorológikus tudomány. Az antropogeográfián belül a kronologikus szemléletmód nem igényel magyarázatot: a jelen társadalomföldrajzi állapotai csak történelmi távlatban értelmezhetőek. A chorológikus jelleggel már másként állunk. Egyfelől, mert a chorológia kifejezésre – sajátos tudománytörténeti folyamatként – a modern geográfia változásaival együtt módosult, ma sokszor növény- és állatföldrajzot értenek alatta. (VOFKORI 2003) Másfelől pedig, mert a chorológikus jelzője a geográfiaelméleti művekben olykor eltérő jelentésű terminus technicus. HETTNER (1927) azt mondja, hogy a geográfia fejlődéstörténete során mindig megmaradt a Föld különböző térségei ismeretének, az ókori kifejezéssel élve chorológia vagy choroográfia volt, és csak szemléletmódja változott a tudományos megismerés előrehaladtával. A chorológia – a HETTNER értelmezésében vett térbeli elterjedésbeli leírás – önmagában véve nem módszer, hanem sokkal inkább a földrajzi rendszerezés eszköze. Arra szolgál, mondja HETTNER, hogy a térbeli elrendeződés rögzítésével megteremtjük az alapot az oknyomozó földrajzi vizsgálatokhoz. S a chorológikus felfogás gyakorlati megvalósításáról szóló elméleti fejezetben tett egy, a mi projektünk földrajzi oldala szempontjából fontos megállapítást: „...könnyen előfordulhat, hogy azokat a tényeket kell felsorakoztatnia, amelyeknek okozati összefüggései még nem világosak számára...” (HETTNER 1927 130.)

Amennyiben a HETTNER által írtakat a rurális térségek biztonságának történeti földrajzi kutatására vonatkoztatjuk, akkor elsőként azt az eljárásbeli képletet kapjuk, hogy a munkának a chorológiai – térbeli – rögzítéssel, leírással kell kezdődnie. Ehhez társul a kronológiai leírás, a történelmi ismertetés, majd mindezek birtokában következhet a geográfiai okozatok és a tájformálás értelmezése. A történeti geográfia mai fejlettsége mellett el kell fogadnunk

HETTNERnek azt a megállapítását is: a térbeli elrendeződés, a leíró földrajzi állapotok rögzítése még nem jelenti feltétlenül az adott jelenség teljesen biztos földrajztudományi értelmezését is. A történeti geográfia belső szerkezetéből eredő tudományelméleti problémával találjuk szemben magunkat. A történeti földrajz inter-, de leginkább multidiszciplináris jellegéből fakad, hogy egyszerre, egy időben, egymástól teljesen eltérő tudományok, tudományterületek és szakmák ismerethalmazával szükséges dolgoznia. Először geográfiai szempontból kell leírnia és rendszereznie a rendelkezésre álló adatokat. Másodsor a vizsgált jelenség, társadalmi folyamat történetével kell megismerkednie a történeti földrajzossal: ekkor bizonyos fokig történészé kell lennie. Harmadszor pedig ott van annak a szakmának a teljes ismeretrendszere, amelyhez a vizsgált jelenség kötődik. A kutatást pedig nyilván nehezíti, hogy a geográfiai – sokszor pusztán a chorológiai – feltárás, valamint a történész szakma mély kutatási eredményei, és az egyéb szakmai felismerésének szöges ellentétben állnak egymással: összeegyeztetésük konfliktusokkal terhelt. Ezért a történeti geográfia multidiszciplináris jellegéből eredően e tudományterülettől nem szabad leegyszerűsített, egytényezős megfjtéseket elvárni. A történeti földrajzos a chorológia eszközével társult kronologikus szemléletével mindig árnyalt értelmezésre, leírásra, okfjtésre törekszik. Munkája arra viszont mindig alkalmas, hogy – geográfiaileg leírható – analóg jelenségeket, folyamatokat, sőt analógiákat mutasson fel. Mindemellett alkalmas arra is, hogy a szerteágazó ismeretrendszerből eredően olyan történelmi folyamatokat is ismertessen, amelyek egyébként elkerülnék egy adott projekt résztvevőinek figyelmét.

A magyar történeti földrajz az általános elméleti kutatások terén a fentiekben idézett HETTNERi szintre a két világháború közötti évtizedekben még nem jutott el. Jóllehet előzményei és egyes elszört művei a századforduló korára nyúlnak vissza, de valódi megszületése és első virágkora a Nagy Háborút követő időszakra esik. (GYÖRI 2002) A magyar földrajztudomány történetét a második világháború végéig terjedelmes műben összefoglaló geográfusunk, FODOR Ferenc (2006) viszonylag részletesen foglalkozott e tudományterület szakirodalmával. Meglátta az akkori és addigi fejlődés fő tendenciáját, a szétszórtságot: „...Végeredményben a magyar történeti földrajz nem annyira gazdag és nem annyira fejlett módszerében, mint inkább sokirányú és sokágú, s minden téren van már valamelyes teljesítménye. Mindez azonban még édeskevés ahhoz, hogy összefüggő és teljes földrajzi értékű történeti tájrajzot lehetne festeni hazánk bármely területéről...” (FODOR 2006 359.) Amennyiben átlapozzuk a FODOR-féle tudománytörténetnek a történeti földrajzot tárgyaló oldalait, akkor a dolgozatunk témája szempontjából fontos tényezőkre bukkanunk. A két világháború közötti évtizedekkel bezárólag hazánkban is megszületett a történeti földrajz, elkészültek első adattárjai, valamint alapművei. Ugyanakkor főleg 1918 után történeti geográfiánk – az itt számba vett alkotások alapján – erősen kötődött

– egyebek mellett – a településföldrajzhoz: néhány elméleti tanulmányunk kiemelten foglalkozott a település- és a történeti földrajz kapcsolatával. (GYÖRI 2002; FODOR 1935; MENDÖL 1938) Ez a szoros kapcsolat a két tudományterület között abban is megtestesült, hogy 1945-ig elkészültek a falvakkal, a faluhálózattal – mai fogalmunkkal élve – a rurális terekkel foglalkozó első szakmunkák is. Jóllehet a társadalomtudományokban napjainkig élő szokás, hogy a falut rendszerint a város ellentétéként határozzuk meg, ez azonban éppen a kultúrtáj fejlődését is tárgyaló magyar történeti geográfia szakirodalmi termésén aligha kimutatható. Ez a tudománytörténeti állapot alapvetően meghatározza a mai magyar történeti földrajz viszonyulását is a vidék kérdéséhez.

Az egyes történelmi korok rurális térségeivel – ugyan eltérő szempontok alapján – napjaink jelentős történeti földrajzi összefoglaló művei általában foglalkoznak. (POUNDS 1997; BUTLIN-DODGSHON 2006; FRISNYÁK 1992; BELUSZKY 2005-2008) A történeti földrajz ontogenezisében a magyarországi viszonyokat jóval megelőző és azokat alapvetően determináló német történeti geográfia már az első világháborút megelőzően fejlettségének azon a fokán állt, hogy saját tudománytörténetével foglalkozzék. (GÜNTHER 1912) Amikor a korszak vezető földrajztudományi periodikájában, a Petermann's Geographische Mitteilungenben ezzel a témával foglalkozó tanulmány jelent meg, akkor annak szerzője, Siegmund GÜNTHER (1912) a történeti földrajz fejlődését kevésbé a meghatározó geográfusok életműve és szellemisége alapján mutatta be. Mai szemmel olvasva a textust – és bizonyos tudománytörténeti ismeretek birtokában – azon lehet a legkevésbé csodálkozni, hogy az itt említett szakemberek többsége a német nyelvterületről származott. Csak mellékesen jegyezhetjük meg, hogy egyéb tudományokhoz hasonlóan, a 19-20. században a német geográfia is a világ élvonalába tartozott, (HETTNER 1927) és 1945-ig a politikai, valamint a történeti földrajzban a német tudományos életet illetve az elsőség. (SCHENK 2011) Szem előtt tartva a vidékbiztonság geográfiai kérdéseit, GÜNTHER dolgozatában az a meglepő, hogy – mellőzve a falvak kérdéskörét – számbavételekor milyen sok helyen szerepelnek a vidék, valamint a rurális vonatkozású történeti földrajzi munkásságot folytató, ilyen kérdéseket is taglaló tudósok. Vagyis a városokon kívüli terek történeti földrajzi vizsgálata az egyetemes tudományban egyáltalán nem új keletű téma, még ha ennek megközelítése sokszor pusztán természetföldrajzi volt, és a tudatosság sem volt mindig egyértelmű.

A mai – főleg német – történeti földrajz sokkal céltudatosabban fordul a kultúrtáj, a vidék, valamint a bennük élő ember tájformáló hatása felé. A geográfiai ismerethalmaz bővülése mellett a tudományos módszerek kifinomultabbak lettek, a kutatómunka mind az elmélet, mind a gyakorlat terén sokkal diszciplináltabb, mint egy évszázaddal ezelőtt. Az olyan eszközök, források – mint például a tájképek, a régi térképek – tudatos alkalmazása,

amelyek bő fél évszázaddal ezelőtt még csak szellemes, jól hangzó kultúrtörténeti megállapításokat tettek lehetővé, összekapcsolva a modern számítástechnika nyújtotta előnyökkel, új utakat nyitnak a történeti földrajz előtt is. Módszertanilag egyenletes, folyamatos fejlődést biztosítanak annak. (SCHENK 2011) Ez a szépen fejlődő egyetemes történeti földrajz Winfried SCHENK (2011) összefoglaló műve szerint egyre nyitottabb a történeti ökológia felé, és a rurális térségek esetében a tájhasználatra, a tájhasználati formákra, a paraszti házakra és udvartartásokra, birtokokra, a kultúrtáj egyik elemeként felfogott erdőkre, a pusztára és a pusztásodás formáira, valamint a vidék úthálózatára fordítja legfőképpen figyelmét. Kutatásaival eddig nem is feltételezett szakmai és tudományos mélyrétegeket tárt és tár fel. A falu esetében – hogy a dolgozatunk témájához kötődő példával éljünk – a házat és a falut – az iparosodás előtt korszakban – sok tényezőt magában rejtő rendszerként fogja fel. Ennek főbb elemei: az éghajlat és időjárás, az építési telek, az építő anyag, az építés célja, a lehetséges veszélyek, a falusi gazdálkodás mértéke, a másolandó minták és a jogi szabályozók, valamint az ellátás és a kereskedés helyzete. Sokrétű vizsgálatokkal állunk szemben, amelyek azonban nem követhetetlenek. Úgy véljük, hogy hasonló mélységű kutatásoknak a magyar történeti földrajzban is helyük van. Így a valódi kérdés nem az, ami napjainkban a faluval kapcsolatban felmerül történeti földrajzunk felé. Hiszen mint láttuk, a korszerű történeti földrajz gondolkodásában, szemléletmódjában, ismeretrendszerében felkészült a vidék biztonságának kutatására. Ebből a szempontból a tudományos kutatás feltételei megvannak. Az igazi kérdés csak az lehet, milyen részletességig lesz alkalmunk eljutni kutatásainkkal.

IRODALOM

- ÁGH A. (1989): Konfliktusok, háborúk. Budapest, Zrínyi Kiadó.
- BELUSZKY P. (szerk.) (2005-2008): Magyarország történeti földrajza I-II. Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- BERÉNYI I. (2004): A történeti földrajz diszciplináris kérdései. In ÖTVÖS István szerk.: Variációk, Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar 631-651.
- BIRKÁS J. et al. (1988): Dandárok a harcban. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó.
- BOLDIZSÁR G. - SZILÁGYI T. (2016): A biztonságos vidék mint az állam létfeltétele. Pro Scientia Ruralis, 1. évf. 4. sz. 24-34.
- BUTLIN, R. A. - DODGSHON, R. (szerk. (2006): Európa történeti földrajza. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- FODOR F. (1935): Történelem és településföldrajz. Földrajzi Közlemények, 63. évf. 9-10. sz. 289-295.
- FODOR F. (2006): A magyar földrajztudomány története. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézete.
- FRISNYÁK S. (1983): A történeti földrajz tárgya, feladata és módszerei. Földrajzi Közlemények, 107. évf. 3-4. sz. 350-357.
- FRISNYÁK S. (1992): Magyarország történeti földrajza [Második kiadás]. Budapest, Tankönyvkiadó.
- FRISNYÁK S. (2002): A történeti földrajz alapjai. In TÓTH József szerk.: Általános társadalom földrajz II. Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó. 9-20.
- FRISNYÁK S. - KÓKAI S. (2015): A honi történeti földrajz negyedszázados eredményei (1989-2014). In PAP Norbert szerk. Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban (1989-2014). Pécs, IDResearch Kft-Publikon Kiadó. 9-23.
- GAZDAG F. (szerk.) (2001): Biztonságpolitika. Budapest, SVKH.
- GÜNTHER, Siegmund (1912): Historische Geographie und Geschichte der Erdkunde. Petermanns Geographische Mitteilungen, 58. évf. 11. sz. 245-247.
- GYŐRI R. (2002): A magyar történeti földrajz a két világháború között. Földrajzi Közlemények, 126. évf. 1-4. sz. 79-92.
- HARTMANN, G. (1968): Harc és terep. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó.
- HETTNER, A. (1927): Die Geographie, Ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden. Breslau, Ferdinand Hirt.
- HUNTINGTON, S. P. (1994): A katona és az állam, A civil és a katonai szféra viszonyának elmélete és politikája. Budapest, Zrínyi Kiadó-Atlanti Kutató és Kiadó.
- JÄGER, H. (1969): Historische Geographie. Braunschweig, Georg Westermann Verlag.
- KRISTÓ G. (1986): Történeti földrajz. In KÁLLAY István szerk.: A történelem segédtudományai. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. 296-306.
- KOVÁCS J. (1995): A katonai gondolkodás feltételei és eredményei (1957-1996). In ÁCS Tibor szerk.: A magyar katonai gondolkodás története. Tanulmánygyűjtemény. Budapest, Zrínyi Kiadó. 180-194.
- KOZMA K. (2018a): Ajánló bibliográfia a magyar történeti földrajz tudománytörténetéhez. In HORVÁTH Gergely szerk.: A magyar földrajz szerencsi műhelye, Tanulmányok dr. Gál András kutató-tanár és gimnáziumi igazgató tiszteletére. Szerencs, Szerencs Város Önkormányzata. 351-354.

- KOZMA K. (2018b): Ajánló bibliográfia a Kárpát-medence történeti földrajzához. *Történeti Földrajzi Közlemények*, 6. évf. 1. sz. 198-221.
- KÖSZEGVÁRI T. (1995): A magyar katonai gondolkodás a 90-es években. In ÁCS Tibor szerk.: *A magyar katonai gondolkodás története. Tanulmánygyűjtemény.* Budapest, Zrínyi Kiadó. 195-204.
- NAGY M. M. (2015): A magyar katonaföldrajz negyed évszázada (1989-2014). In PAP Norbert szerk.: *Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban (1989-2014).* Pécs, IDRResearch Kft-Publikon Kiadó. 45-78.
- MENDÖL T. (1938): Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz. In KUMOROVITZ L. Bernát - SZILÁGYI Loránd szerk.: *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére.* Pécs, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.-T. 312-334.
- MOLNÁR K. (1995): A katonai gondolkodás természetéről és változásairól. In ÁCS Tibor szerk.: *A magyar katonai gondolkodás története. Tanulmánygyűjtemény.* Budapest, Zrínyi Kiadó. 224-267.
- POUNDS, N. (1997): *Európa történeti földrajza.* Budapest, Osiris Kiadó.
- SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY Klára - NAGY Miklós Mihály (1997): *Földrajz és biztonság. Földrajzi Közlemények*, 121. évf. 3-4. sz. 219-234.
- SCHENK, W. (2009): *Historische Geographie.* In UŐ – SCHLIEPHAKE, Konrad szerk.: *Allgemeine Anthropogeographie.* Gotha-Stuttgart, Klett-Perthes Verlag. 215-264.
- SCHENK, W. (2011): *Historische Geographie.* Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- SZILÁGYI T. - BOLDIZSÁR G.- KALÓ J. (2018): Vidékbiztonság átfogó megközelítésben, avagy komplex gondolkodás a biztonságos vidékről, elemeiről és rendszeréről. *Hadtudományi Szemle*, 11. évf. 1. sz. 406-413.
- TIETZE, W. (1968-1972): *Westermann Lexikon der Geographie I-V.* Braunschweig, Georg Westermann Verlag.
- VOFKORI L. (2003): *A földrajztudomány rendszertana.* Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.
- WIRTH, E. (1979): *Theoretische Geographie, Grundzüge einer Theoretischen Kulturgeographie.* Stuttgart, Teubner.
- FM 100-5 (1997): FM 100-5 Hadműveletek, Táborigaznádó. Budapest, Magyar Honvédség Vezérkara.*

A TÁJHASZNÁLAT TÖRTÉNETI SZAKASZAI A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN (895-1918)

FRISNYÁK SÁNDOR

BEVEZETÉS

A *történeti földrajz* az emberi tevékenységek tájban releváns folyamatait, a kultúrtáj kialakulását, a tájhasználat idő- és térbeli változásait, az antropogén tájformálást, a gazdaság és gazdálkodás térszerveződését, a földrajzi munkamegosztást és egyéb kultúrgeográfiai jelenségeket vizsgálja.

A tájhasználat az ember megjelenésével, a tájalakítás (antropogén tájformálás) a termelő gazdálkodás kialakulásával, a Kárpát-medencében Kr.e. 6000-4400 között, a neolitikumban kezdődött és napjainkig tartó történeti folyamat. Az ember természetátalakító-tájformáló tevékenysége a Kárpát-medence különböző pontjain és a történelmi idő különböző szakaszaiban az *élettér* (a létfenntartás alapjait jelentő *gazdálkodási-települési* és *védelmi tér*) kialakítását és fejlesztését szolgálta. A honfoglalást megelőző régészeti és történeti korok kultúrtájai a népvándorlás korában (5-9. század) jelentős mértékben, majd a 750-es évektől a 9. század közepéig tartó száraz klímaperiódus alatt csaknem teljesen megsemmisültek, visszatermesztettedek. Így a Kárpát-medencében megtelepülő magyarságnak újra kellett kezdenie a kultúrtájak kialakítását, a gazdálkodási tér szerkezetformálását.

A *tájhasználat* (tájművelés) a tájban fellelhető természeti erőforrások igénybevételeivel folytatott emberi tevékenységek összessége. A termelés- és a településtér (kultúrtáj) kialakítása a természeti ökoszisztéma átforgatásával, nemzedékek egymásra rétegződő munkájával történt. Kiterjesztése mindenkor az eltartóképesség növelése, a gazdasági fejlődés, az életminőség javítása érdekében történt. A kialakult kultúrtájak hatalmas alkotásként, történelmi örökségként és a fenntartható fejlődés alapjaként értékelhetők.

A jelen tanulmány a Kárpát-medence táj- (természeti erőforrás-) használatának idő- és térbeli változásait foglalja össze, a honfoglalás korától 1918-ig, – mellőzve a történeti geográfia egyéb tárgyköreit.

1. A KULTÚRTÁJ KIALAKULÁSA ÉS TERJEDÉSE AZ ÁRPÁD-KORBAN

A Kárpát-medence (325 000 km²) természeti erőforrás-kínálata (a geotényezők összessége) megfelelt a honfoglaló magyarság környezetigényének, a nagyállattartó és földművelő tevékenységének folytatásához. A honfoglalás

idején (895-900) a Kárpát-medence már nem volt teljesen nyers- vagy őstáj, a neolitikumtól kezdődő antropogén tájformálás, az erdő és a gyeptranszformációja nagy területeken megváltoztatta a természeti környezetet (Bulla, Mendöl 1947). A 9-10. században klímaváltozás történt, a száraz klímaszakaszt a csapadékosabb, az agrár tevékenység számára kedvező, a 14. század elejéig-közepéig tartó ún. középkori optimum klíma váltotta fel (Rác 2008).

A Kárpát-medence mint közép-európai nagytájcsoport (megarégió) alapvetően két részre, a központi *medencerendszerre* (részei: az Alföld, a Kisalföld és az Erdélyi-medence) és a *hegységkeretre* tagolódik (részei: a Kárpátok, az Alpokalja és a Dinaridák).

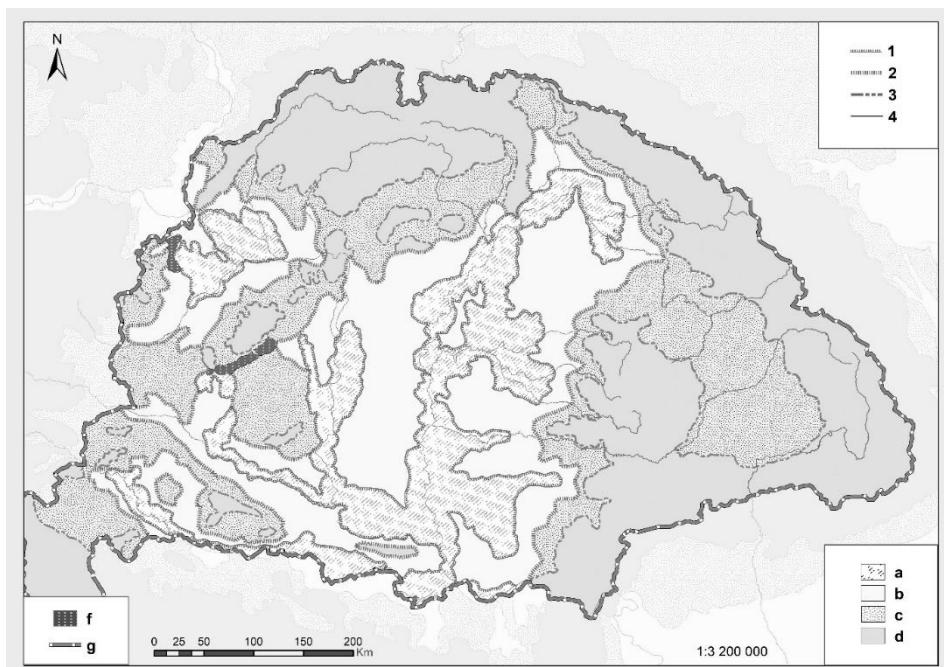
A belső medencét kitöltő *erdős-sztyepp síkságok* a vízfolyásokhoz viszonyított elhelyezkedésük szerint árterekre és ármentes szintekre különülnek. A folyóvízi árterek is két szintre tagolhatók: az állandóan vagy az év nagy részében vízzel borított alacsony árterekre és az időszakosan elöntött magas ártéri szintekre. A Dunát, Tiszát és ezek nagyobb mellékfolyóit 50-60 km, helyenként 70 km széles ártér övezte, melyet a hegységkeret felől érkező folyók árvizei évente kb. 2-3 km³ vízzel árasztották el (Somogyi 2000a). Az amfibikus, változóan nedves-száraz ártérövezetből lépcsőként emelkednek ki a löszös- és futóhomokos hordalékkúp-síkságok és a medenceperemi teraszos hordalékkúpok.

A Kárpát-medence következő tájtípus-csoportját az önálló, medenceperemi és hegységközi *erdős domságok*, majd a *zárt erdős közép- és magashegységek* alkotják. A belső medencét és a magas peremhegységeket a centripetális vízrajzi hálózat foglalja földrajzi egységbe.

A mezőgazdasági termelés *agroökológiai feltételei* a Kárpát-medence központját jelentő medencesíkság és -dombság területén kedvezőek, a hegységkeret felé távolodva, a tengerszint feletti magasság növekedésével fokozatosan romlanak. A magyarság honfoglalás- és kora Árpád-kori szállásterülete a Kárpát-medence 2/3-ára, mintegy 220 000 km²-nyi területre terjedt. A *szállásterület* megközelítően azonos a lösz és egyéb negyedidőszaki üledékek és a (legeltetésre is alkalmas) tölgyerdők elterjedésével, és a 600 mm-es izohiétával határolt sík- és dombvidékekkel (Bulla, Mendöl 1947). A történelmi magyar államterület *gyepűvédelmi rendszerét* képező Kárpáti-hegységkeret humanizációja és gazdasági birtokbavétele csak később, az Árpád-kor végére fejeződött be.

A honfoglaló magyarság a Kárpát-medencében *életformaváltásra* kényszerült. A medencetáj hatalmas, 38 500 km²-es ártérövezetében a folyók mentén a mellékágrendszerek, a kiterjedt lápok és mocsarak (pl. az Ecsedi-láp, a Kis- és Nagy-Sárrét, a Fertő-Hanság, a Sárköz stb.) nem tették lehetővé a keleti típusú folyómenti legelő- (szállás-) váltó nomád pásztorkodás folytatását. A

medencerendszer életföldrajzi feltételeihez alkalmazkodva, a honfoglalók döntő része áttért a *megtelepülő állattartásra* és folytatta – az előző szállásterületükön is jelentős – *földművelő* tevékenységét. A nomadizáló pásztorok kisebb csoportjai csak *időlegesen* és a tevékenységükre *legalkalmasabb területeken*, az Alföld és a hegyvidék határzónájában, a teraszos folyóvölgyekben folytatták tovább a téli és nyári szállás közötti legelőváltó gazdálkodásukat (Fodor 2009).

1. ábra. A Kárpát-medence ősi telepítő vonalai

Jelmagyarázat: 1= ártérperemi telepítővonal, 2= alföldperemi telepítővonal (ármentes síkságok és dombságok/hegységek érintkezési vonalán), 3= dombságok és hegyvidékek határvonala, 4= a domb- és hegyvidéki tájakat tagoló teraszos folyó- és patak völgyek. Völgy-medencék telepítővonalai, a= ártér, b= ármentes síkság, c= dombság, d= hegység, e= tó, f= országhatár (Szerk.: Csüllög G., Frisnyák S., Tamás L. 2017).

A magyarság megtelepedése és a táj- (természeti erőforrás-) használata tervszerűen – természetismeretük és termelési tapasztalatuk alapján – történt. A megtelepedés, a kultúrtáj kialakítása *négy ősi telepítővonalon* történt: (1) az ártérperemeken, (2) az ármentes síkságok és dombságok/hegységek érintkező vonalán, (3) a dombságok és hegyvidékek határvonalán, (4) a domb- és hegyvidéki tájakat tagoló teraszos folyó- és patak völgyekben és

völgymedencékben (1. ábra). A régészeti és tájtörténeti kutatások szerint a kultúrtáj magterületek a telepítő vonalon, két eltérő domborzattípus határsávjában alakultak ki, majd a telepítő vonalra merőlegesen mindkét irányban terjedtek (Frisnyák, Csüllög, Tamás 2017). A kultúrtáj magterületek azok a térpontok, ahol az emberek elsődlegesen megtelepültek és megkezdték életfenntartó (termelő) tevékenységüket.

Az ősi telepítő vonalakon a települések a tájhatáron helyezkedtek el és a két domborzattípus pl. az ártér és az ármentes felszínek vagy a medenceperemi ármentes síkságok és a hegy- (domb-)lábtelepítők természeti erőforrásait hasznosították. Az ártérperemi telepítő vonalon a tájhasználat magassági szintekhez kapcsolódott: a folyókat és tavakat halászó helyként, a puha- és keményfás ligeterdőket, az árvizek által öntözött gyepföldeket legelőként hasznosították, de innen nyerték az építkezéshez szükséges nyersanyagokat, az agyagot, a fát és a nádat is. Az ármentes felszíneken szántóművelést folytattak, a lösz- és homokpuszta réteket és a tölgyerdőket az árvizes időszakokban legelőként hasznosították (réti transzhumáció). Az ártéri övezethez kapcsolódó tevékenységi rendszert *differenciált ártéri gazdálkodásnak* nevezzük, melyet a sokoldalú tájhasználat (haszonvétel) mellett a *nagyállattartás* dominanciája jellemez (Andrásfalvy 1975).

A dombságok és a hegységek völgyi telepítő vonalain az erdőirtással és gyepfeltöréssel kialakított kultúrtájak a vizes földek és az erdőségek között helyezkedtek el. A települések a folyó- és patak völgyek árvízmentes párkánysíkjain létesültek. A völgyek mélyvonalát mocsarak és lápok foglalták el, összesen 10 200 km² kiterjedésben. A települések tájhasználatát a rétegvonalakkal párhuzamosan formálódó sávos határszerkezet jellemzi. Az ártérövezetben rét- és legelőgazdálkodást, az ármentes teraszfelszíneken, a völgytelepítőknél és a 200-500 m-es dombságokon szántó- és erdőgazdálkodást folytattak. A dombsági tájak egyes településein a szántóművelésre alkalmatlan 15-30 fokos, déli kitétségű lejtőszakaszokat a szőlő- és gyümölcsös kertek foglalták el. A közép- és magashegységek völgyeiben és intramontán medencéiben a jellegadó erdőgazdálkodás, a hegyi és havasi pásztorkodás és takarmánytermesztés mellett – az ásványi nyersanyagok térbeli allokációjának megfelelően – a bányászat és a kapcsolódó feldolgozóipar hasznosította a természeti erőforrásokat (pl. a Garam-völgy középső szakasza, Gömör-Szepesi-érhegység, Gutin-hegység és az Erdélyi-érhegység stb).

A földművelés a települést övező tájrészekben *parlagváltó (szántó-legelőváltó vagy szántó-erdőváltó)* módszerrel történt. Az állatok által megtrágyázott szántók (terra fimáták) kis kiterjedésűek voltak és helyüket – a termőföld kimerülése után – átlagosan 15-20 évenként változtatták. A tájhasználat fejlesztésében kiemelkedő szerepe volt az államalapítás korától

megtelepült szerzetesrendek gazdasági tevékenységének. A monostori gazdaságok a tájművelés korszerű eszközeit és módszereit alkalmazták, majd a 12-13. század fordulóján elterjesztették az európai agrárforradalom eredményeit, a két- és háromnyomásos földművelési rendszert, a fordító ekét és a fogatoláshoz szükséges szügyhám használatát. A parlagváltó földművelési módszert felváltó két- és háromnyomásos rendszer stabilizálta a szántóföldek helyét a települések határhasználati szerkezetében.

Az Árpád-kor végére *kialakult a tájhasználat alapszerkezete*, és az önellátó, természetes gazdálkodást felváltotta az árutermelő gazdálkodás. S ezzel összefüggésben kialakultak az eltérő természetföldrajzi tájegységek közötti árucserre kapcsolatok és az árucserre-központok: a vásárhelyek és -városok.

2. TÁJHASZNÁLAT A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN (14-15. SZÁZAD)

A késő középkor a Kárpát-medencei tájhasználat és tájalakítás történetének egy – a 13. században meginduló és a tatárjárás (1241/42) pusztításai után folytatódó – dinamikus fejlődés-szakasza.

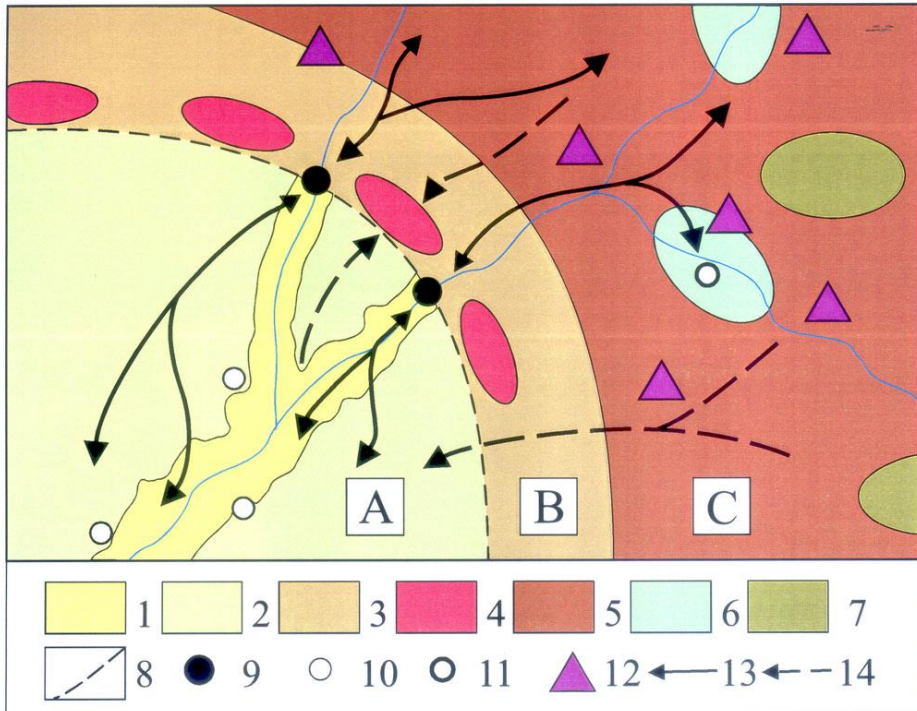
A 14-15. században a korszerű két- és háromnyomásos földművelési rendszer jelentősen elterjedt, de sehol sem vált uralkodóvá. A kultúrtáj térhódítása az alföldi és dombsági tájakon a telepítő vonalra merőlegesen, mindkét irányban folytatódott, a síkföldeken a kisvízfolyások és a talajhatárok mentén alkottak kisebb-nagyobb kultúrpusztákat (-mezőségeket). Az ártéri övezetben a mederpartokat kísérő árvízmentes folyóhátakon és a nagyobb kavics- és homokszigeteken is kialakultak települések és szántóként művelt földek.

A hegységkeret kultúrtáj-szigetei elérték orografikus határaikat, délen 1000 méter, északon 600 méter tengerszint feletti magasságot megközelítve. A magas hegységek (pl. északon a Liptói-havasok, a Magas- és Alacsony-Tátra, keleten a Máramarosi- és Görgényi-havasok, a Hargita, délen a Brassói-, Fogarasi-havasok, a Retyezát stb.) erdőhatár feletti havasi gyepföldjeit a völgyi parasztgazdaságok nyári legeltetéssel, másrészt a vlachok kétlegelősvándorpásztorkodással (transhumance) hasznosították. A magashegyi pásztorkodással foglalkozó falvak erdőirtással növelték gazdálkodási területüket: a havasi legelőket, a völgylejtők kaszálórétjeit és legelőföldjeit. Az erdők regressziója a havasokról lefelé, a völgyekből felfelé történt.

A 14. században a hűvösebbé és csapadékosabbá váló klíma (kis jégkorszak) hatásaként a lokális tájhasználatok (határszerkezetek) módosultak. A Felvidék és más tájegységek magasabban fekvő területein termelési szerkezetváltásra kényszerültek, a szántóföldek egy része rét- és legelővé alakult át, a szőlőskertek és -ültetvények pedig nagyrészt megsemmisültek. A szőlőtermesztés súlypontja áthelyeződött a medenceperemi dombságok – Árpád-korban kialakult – borvidékeire (Csüllög et al. 2014, Frisnyák 1990, 2012, Frisnyák et al. 2015). Az Árpád-kor végén és a 14. században az Alföld szőlőkultúrája az ártéri szőlő- és

gyümölcsös erdők zónájából áttért az életkamrák területére és betago­lódott a települések határhá­sználati rendszerébe. A Kiskunság és a Nyírség homoki szőlőkultúrája később, a 18. században alakult ki (Égető 1993).

A belső fejlődés és a kívülről érkező kultúrhatások (agrárinnovációk) eredményeként a középkor végére Magyarország már európai kultúrtáj volt és gazdasági élete megközelítette az európai szintet (Süli-Zakar, Csüllög 2003).

2. ábra. A Kárpát-medence feudális kori munkamegosztásának földrajzi modellje

Jelmagyarázat: A= medencesíkság, B= dombvidék, C= hegységkeret, 1= ártéri síkság állattenyésztési profillal, 2= ármentes síkságok (alföldi életkamrák) földműveléssel és állattenyésztéssel, 3= dombsági tájak vegyes (polikultúrás) gazdálkodással, 4= szőlő- és gyümölcsstermesztés (borvidékek), 5= erdőgazdálkodás és hegyi pásztorkodás, 6= intramontán kismedencék földműveléssel, 7= havasi legelő, 8= vásárvonal, 9= vásárváros, 10= ártérperemi település, 11= medenceközpont, 12= montánipar, 13= a gazdasági javak áramlása, 14= a munkaerőmigráció iránya (a 16. századtól kezdődően) (Szerk.: Frisnyák S. 1990).

A középkori kultúrtájak a Kárpát-medence legmagasabb és legalacsonyabb területei között helyezkedtek el, melyek eltérő mértékben és módon átformálták a természeti környezetet. A 16. század vége felé a hegységkeret erdőhatár (1500-1800 m) feletti havasait *természetes*, az alattuk elhelyezkedő – bükk és fenyőerdő borítású magashegységeket – *döntően természetes állapot* jellemezte. Az alacsony és magas árterek övezete – melyet elsősorban legelőterületként hasznosítottak – megmaradt *döntően természetközeli állapotban*.

A 16. században a kultúrtáj három fokozata különíthető el: a *gyenge kultúrtáj* (az alacsony, tagolt középhegységeket, a Kárpáti-hegységkeret intramontán kismedencéit és a futóhomokos hordalékkúp-síkságokat) szórványos tájhasználat jellemezte. A *részleges kultúrtáj* kategóriájába soroljuk a hegységközi teraszos folyóvölgyeket, az önálló helyzetű dombságokat, a hegységperemi és hegységek közötti dombságok völgyekhez koncentrálódó tájhasználatát. A *kiterjedt kultúrtájakat* a belső medenceperem tájai és a löszös területek, löszös hordalékkúp-síkságok alkotják (Csüllög et al. 2014, Frisnyák et al. 2017).

A különböző természetföldrajzi tájegységek erőforrás használata kezdetben hasonló volt, majd az agroökológiai adottságokhoz jobban alkalmazkodó termelési struktúrákat hoztak létre, amelyekben egy-két termék vagy termékcsoport nagyobb súllyal szerepelt. A középkor végére kialakult gazdasági térszerkezetek (történelmi régiók) komplementer, egymás kiegészítő tevékenységet folytattak (2. ábra).

3. TÁJHASZNÁLAT VÁLTOZÁSOK A HÓDOLTSÁG KORÁBAN (16-17. SZÁZAD)

A középkori Magyarország fejlődésfolyamata a török hódoltság idején megtört, az ország három részre szakadt. A Kárpát-medence több mint egyharmadára kiterjedő hódoltsági területen – az Alföldön, a Dunántúl keleti és déli részén – a kultúrtájak (a művelt földek és települések) nagyrészt megsemmisültek. Lakói elpusztultak vagy a megmaradt mezővárosokba és a peremtájakra, a Királyi-Magyarország és Erdély földjére menekültek. A kultúrtáj pusztulás folyamata, a fejlődésképtelen kis falvak elnéptelenedése (falupusztásodás) már a 15. században megindult, a török időkben felgyorsult és termelési struktúra- (tájhasználat-) váltással, a rideg állattartás jelentőségnövekedésével függ össze.

A hódoltsági terület mező-(hász-)városai elsősorban extenzív állattartással és az önellátó vagy azt valamelyest meghaladó szántóföldi termeléssel foglalkoztak. Az alföldi mezővárosok tájhasználat – modellszerűen értelmezve – körkörös szerkezetet formált: a belső lakóterületet az ólaskertek, a szőlő-, gyümölcs- és veteményes kertek, a belső legelők, a szántóföldek (= tanyás szálláskertek) és a szilaj pásztorkodás külső legelőföldjei övezték. A

nagyállattartás térhódításával függ össze az alföldi erdőterületek további csökkenése nemcsak az ármentes térszíneken, az alluviális síkságokon is.

A hódoltsági terület délről észak felé csökkenő mértékű pusztulás-övezeteit a peremtájak stagnáló övezetei szegélyezték. A 16-17. századi végvárak és erődök is ebben az érintkezési (puffer-) zónában, mélységben tagoltan, a peremhelyzetű dombosági és középhegységi területeken, az ország mindenkori védelmi rendszerét alkotó geográfiai tengelyen helyezkedtek el (Nagy 2008). A várak és erődök építése erős lokális és mérsékelt mikroregionális tájformálással, a természeti és gazdasági környezet átalakításával kapcsolódott össze. A honvédelmi létesítmények fenntartása-működtetése – hasonlóan más tájak védekezését szolgáló víz- és tereprendező munkálataihoz – gazdaságfejlesztő hatást gyakoroltak a környezetükre. A végvár-övezetben a kultúrtáj pusztítás részleges és időszakos volt: a harcászati események után megindult a helyreállítási művelet és folytatódott a lakosság termelő tevékenysége.

A hódoltsági területen kívüli országrészekben a menekültekkel és külföldről betelepülőkkel növekedett a népesség és ezzel összefüggésben a kultúrtáj kiterjedése, a természeti erőforrások intenzívebb hasznosítása. A Kárpát-medence szétszakitottságában is megmaradt gazdasági egységnek. Az interregionális és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok folytatódtak, az áramlási pályák és az árucere-központok azonban helyenként módosultak, illetve áthelyeződtek. A montánipari térségek tájhasználatát további környezet-átalakítással, erdőirtással, terep- és vízrendezéssel kapcsolódott össze.

A 16-17. században a nagytájak (történeti régiók) különbségei növekedtek. A hódoltsági területeken kívüli országrészekben a korábbinál mérsékelt ütemben, nyugaton és a Felvidék egyes tájegységein, különösen a szőlő- és bortermelő mikrorégiókban nagyobb dinamikával folytatódott a gazdasági fejlődés. Összességében tehát a Kárpát-medence tájhasználati szerkezete átalakult: a Kárpát-medence földrajzi centrumtársaságában belső gazdasági periféria alakult ki, melyet az eltérő fejlettségű tájövök vették körül (Frisnyák, Csüllög, Tamás 2015, 2017).

4. AZ ELPUSZTULT KULTÚRTÁJAK REKONSTRUKCIÓJA (18. SZÁZAD - 19. SZÁZAD ELSŐ FELE)

A másfél évszázados török megszállás, a majdnem folyamatos hadiállapot után megindult az elpusztult területek benépesítése és a gazdasági élet reorganizációs folyamata. A gazdaságfejlesztés stratégiáját az országot 1526-tól uraló Habsburgok merkantilista politikája határozta meg. E szerint három feladatot kellett megoldani: (1) a népesség növelését idegenek telepítésével, (2) a kultúrtáj rekonstrukcióját és annak részeként a települések fejlesztését, (3) fabrikák és manufaktúrák létesítésével az iparosítás megindítását.

A belső migráció most a hegységkeret felől a medencerendszer alföldi és dombsági tájai felé irányult. A külföldről betelepülők többsége is ide érkezett. A kultúrtáj-építő munka magterületeit a török időket átvészelő mezővárosok kert- és szántóövezetei és a medenceperemi települések képezték. A művelt területek az Alföld árvízmentes térszínein, a löszös- és futóhomokos hordalékkúp-síkságokon, továbbá a dombsági tájakon terjeszkedtek. A kultúrtáj rekonstrukció és településfejlesztés ebben a kultúrgeográfiai korszakban is szükségessé tette a lokális vagy a mikroregionális szintű víz- és tájrendező feladatmegoldásokat.

A kultúrtáj rekonstrukció eredményeként a 18. század végére az alföldi és dombsági tájak túlnyomó részén a művelt földek homogén egységei a településközi térben összekapcsolódtak. A mezőgazdaságilag hasznosított területből a szántóföld részaránya 21%-ra, az alföldi és alföldperemi vármegyékben, pl. Békésben és Biharban, a hajdú városokban és a Jász-kun körzet településcsoportjában 50% fölé emelkedett. A különböző művelési ágak településen belüli elhelyezkedése (a határ szerkezete) a pusztulás-korszak előtti, lényegében az Árpád-kori alapszerkezetre épült. A szántóként művelt földek termékszerkezete is változott, a jellegadó gabonafélék mellett egyre jelentősebbé vált a takarmánynövények, a kukorica-, majd a század vége felé, először csak néhány kiskörzetben a burgonyatermesztés is. A pusztai legeltetés területe jelentősen csökkent (pl. Hortobágy, Nagy- és Kiskunság stb.). A rét- és legelőgazdálkodáson és a takarmánynövények termesztésén alapuló istállózó állattartás szinte minden tájegységben elterjedt.

A Kárpáti-hegységkeret és a medenceválasztó hegységek tájhasználatában továbbra is jellemző maradt az erdőgazdálkodás, a hegyi és havasi legeltetés, továbbá a bányászat és a montánipar. A 18. század közepétől a 19. század derekáig összesen 23 000 km³-nyi erdőt irtottak ki, többnyire elmulasztva pótlásukat, a tervszerű erdőtelepítést. Az erdő mint energia- és nyersanyagforrás a vizsgált időszakban felértékelődött, összefüggésben az ipari felhasználással (pl. hamuzsírforrás) és a kétszeresére növekvő országlakók épület-, szerszám- és tűzifaszükségletével. Az erdőirtások megváltoztatták a folyók vízgyűjtőterületének vízháztartását, növelték a felszíni lefolyás mértékét. A folyók erózióbázisát jelentő medence-síkságokon a növekvő árvízszint a korábbi korszakhoz képest nagyobb területeket öntött el, s általa egyre több település került potenciális veszélyhelyzetbe.

A korszak hatalmas energiát igénylő, védekező jellegű és a gazdasági fejlesztést szolgáló víz- és tereprendező munkálatok – a Dunát és a Tiszát összekötő hajózó-csatorna /1793-1802/ kivételével – elszigeteltek voltak, a helyi és kistérségi problémák megoldását szolgálták. A gazdaság modernizálását, a területfejlesztés alapjait később, az 1846-tól kezdődő integrált környezetátalakító munkálatok teremtették meg (Beluszky 2001, Frisnyák 2015, Frisnyák et al. 2017, Kókai 2010, Somogyi 2000, Süli-Zakar, Csüllög 2003).

5. AZ INTEGRÁLT KÖRNYEZETÁTALAKÍTÁS ÉS TERÜLETFEJLESZTÉS KORSZAKA (1846-1918)

A 19. század közepén meginduló (a medencesíkságokra összpontosuló) integrált környezetátalakítást két tényezőcsoport: (1) az előző évszázad erdőirtásai és annak következményei, a mocsarak és lápok terjeszkedése, a pusztító árvizek növekedése és (2) a reformkorban meginduló, az 1848/49-es forradalom és szabadságharc után folytatódó, majd a dualizmus korában (1867-1918) felerősödő gazdaságfejlesztés tette szükségessé.

Az 1846-tól 1918-ig tartó folyószabályozás, ármentesítés, a láp- és mocsárlecsapolás, a belvízrendezés és a futóhomok megkötése nagy területeken megváltoztatta a társadalom földrajzi környezetét. Az alluviális síkságok állandóan vagy időszakosan vízzel borított területei 38 500 km²-ről 1800 km²-re csökkent. A mentesített ártereken és az ármentes térszínek legelőföldjein is teret hódított a szántóföldi gazdálkodás. A tájhasználat-változás folyamatát ebben a fejlődés szakaszban nem az ökológiai, hanem az ökonómiai tényezők, a piaci kereslet, elsősorban a gabonakonjunktúra határozta meg.

Az agrárium ágazati és térszerkezetében tehát jelentős átalakulás történt, mely összekapcsolódott a termelési módszerek és eszközök korszerűsítésével, pl. a váltógazdálkodás (a vetésforgó) elterjedésével. A filoxeravész követően a szőlőtermesztés súlypontja a hegyláb felszínekről áthelyeződött az alföldi területekre. A századfordulón az ország bortermelésének már több mint 50%-át az alföldi szőlő- és borgazdaságok szolgáltatták. A homoki szőlő- és főleg gyümölcsstermesztés jelentős térfoglalása átalakította a Nyírség és a Kiskunság tradicionális tájhasználatát, településeinek határszerkezetét. A legelőföldek feltörésével a külterjes (rideg) állattartást már az előző korszakban kialakult istállózó állattenyésztés váltotta fel, a pusztai legeltetés csak néhány területen vagy területrészen maradt fenn (pl. Hortobágy, Bugac, Deliblát stb.).

A vízrendezés és ármentesítés eredményeként a mezőgazdaság az ország területének $\frac{3}{4}$ részét hasznosította. *Az intenzív művelési ágak (a szántó-, kert- és szőlőföldek) a mezőgazdasági földalap 56%-át foglalták el.* A társadalom természetátalakító tevékenysége – *Mendöl T.* szerint – „... eltüntette a két fő tájtypusnak, az árternek és az ármentes szintnek a különbségét, egyetlen ármentes területté alakította az egész vidéket, s mindenütt a szántóföldet tette uralkodóvá” (Bulla, Mendöl 1947).

A mező- és erdőgazdasági térhasználat mellett a dinamikusan fejlődő bányászat és ipar tájformáló-szerkezetátalakító hatásaként megjelentek az *ipari tájak*, a települések szerkezetében az ipari övezetek. A Kárpáti-hegységkeret erdőségei – a szénbányászattal meginduló *energiaváltás* ellenére – továbbra is jelentős mértékben fogytak: 1848-tól 1918-ig összesen 14 000 km²-nyi erdőt irtottak ki. A fa lakossági és ipari felhasználása mellett pl. a vasúthálózat kiépítése is sok fát (kb. 55-60 millió talpfát), az alföldi szőlőgazdaságok létesítése

pedig hektáronként 8-10 000 szőlőkarót igényelt. A nagyobb tavak, gyógyvíz-források, egyes folyószakaszok mellett és a magashegységi erdőövezetben rekreációs terek épültek, melyek tagoltabbá tették a jellegadó tájhasználatot.

Hazánk a honfoglalás és a kora Árpád-kortól a modern ipar kialakulásáig agrárország volt. A kultúrtájak élelem- és mezőgazdasági nyersanyagtermelése történelmünk során népességnövelő és gazdaságfejlesztő erőként hatott.

Összegzésként megállapítható, hogy az antropogén ökológiai változások nem csak az agrárium szerkezetváltozását és fejlődését alapozták meg, az egész nemzetgazdaságot dinamizálta és megteremtette a tőkés társadalmi-gazdasági rendszer alapjait. Az emberformálta táj történetének ezt a korszakát *Kvassay J.* nyomán *második honfoglalásként, hazánk eddig legjelentősebb terület- és településfejlesztő alkotásaként értékelhetjük* (Ihrig 1973). A 20. század elejére kialakult Kárpát-medencei kultúrtáj egy évezredes folyamat eredménye, a magyarság és a 13. századtól velünk együtt élő etnikumok közös alkotása, létünk alapja és a fenntartható fejlődés erőforrása (Frisnyák et al. 2018).

IRODALOM

- ANDRÁSFALVY B. (1975): *Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig*. Tolna Megyei Tanács Levéltára, Szekszárd
- ANDRÁSFALVY B. – VARGYAS Gábor szerk. (2009): *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. A Kárpát-medence felszínének változása a földhasználat és az életmód változásának következtében*. PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, L Harmattan, Budapest
- BULLA B. – MENDÖL T. (1947): *A Kárpát-medence földrajza*. Budapest
- BELUSZKY P. (2001): *A Nagyalföld történeti földrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs
- BOROS L. (szerk.) (2000): *Erdély természeti és történeti földrajza*. Nyíregyháza
- CSORBA Cs. (2004): Települések erődítései a középkorban. In: *Frisnyák S. – Csihák Gy. szerk.: Gyepűk, várak és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920)*. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza-Zürich, pp. 63-69.
- CSORBA P. – FAZEKAS I. (szerk.) (2008): *Tájkutatás – tájökológia*. Meridián Alapítvány, Debrecen
- CSÜLLÖG G. (2006): *A Tiszántúl a Kárpát-medence 10-17. századi regionális tagolódásában*. Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- CSÜLLÖG G. – FRISNYÁK S. – TAMÁS L. (2014): Történeti tájtypusok a Kárpát-medencében (11-16. század). *Történeti Földrajzi Közlemények* 2. évf. 1-2. pp. 1-10.

- DÖVÉNYI Z. (szerk.) (2012): *A Kárpát-medence földrajza*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- ÉGETŐ Melinda (1993): *Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a múlt század közepéig*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- FALLER G.– KUN B. – ZSÁMBOKI L. (szerk.) (1997): *A magyar bányászat évezredek története I*. Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, Budapest
- FRISNYÁK S. (1990): *Magyarország történeti földrajza*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- FRISNYÁK S. (2012): Tájhasználat és gazdasági térszervezés a középkori Magyarországon. *Közép-Európai Közlemények* 6. évf. 1-2. pp. 168-179.
- FRISNYÁK S. (2015): A Kárpát-medence tájhasználati rendszere a 18. században. *Közép-Európai Közlemények* 8. évf. 3. pp. 80-88.
- FRISNYÁK S. – CSÜLLÖG G. – TAMÁS L. (2015): A Kárpát-medence tájhasználat a 16-17. században. *Történeti Földrajzi Közlemények* 3. évf. 1. pp. 1-12.
- FRISNYÁK S. – CSÜLLÖG G. – TAMÁS L. (2017): A kultúrtájak magterületei és terjedési irányai a Kárpát-medencében. *Történeti Földrajzi Közlemények*, 5. évf. 3-4. pp. 62-75.
- GYÖRFFY GY. – ZÓLYOMI B. (1994): A Kárpát-medence és az Etelköz képe egy évezred előtt. In: Kovács L. szerk.: *Honfoglalás és régészet*. Balassa Kiadó, Budapest, pp. 13-37.
- HAJDÚ Z. (2000): A természetátalakítás történeti szakaszai az Alföldön. In: Frisnyák S. szerk.: *Az Alföld történeti földrajza*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, pp. 35-42.
- IHRIG D. szerk. (1973) *A magyar vízszabályozás története*. Országos Vízügyi Hivatal, Budapest
- KOCSIS K. (1996): Az etnikai térszerkezet változásai a Kárpát-medencében (896-1920). In: Frisnyák S. szerk.: *A Kárpát-medence történeti földrajza*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza, pp. 49-58.
- KÓKAI S. (2010): *A Bánság történeti földrajza. A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában*. Nyíregyházi Tanárképző Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza
- KÓKAI S szerk. (2006): *A Délvidék történeti földrajza*. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszék, Nyíregyháza
- KUBINYI A. – LASZLOVSZKY J. – SZABÓ P. (szerk.) (2008): *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Martin Opitz Kiadó, Budapest
- NAGY M. M (2004): A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai. In: Frisnyák S. – Csihák Gy. szerk.: *Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi*

- létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920)*. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza-Zürich, pp. 3-15.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1993): *A magyarországi állattartó kultúra korszakai*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest
- PRINZ GY. – TELEKI P. (é.n./1936): *Magyar földrajz II. A magyar munka földrajza*. Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest,
- RÁCZ L. (2008): *Magyarország környezettörténete az újkorig*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest
- SOMOGYI S. (2000): A természeti változások és a társadalmi-gazdasági folyamatok kölcsönhatása az Alföldön a honfoglalás előtt. In: *Frisnyák S. szerk.: Az Alföld történeti földrajza*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, pp. 7-24.
- SOMOGYI S. szerk. (2000a): *A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatása*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest
- SÜLI-ZAKAR I. – CSÜLLÖG G. (2003): A regionalizmus történelmi előzményei Magyarországon. In: *Süli-Zakar I. szerk.: A terület- és településfejlesztés alapjai*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, pp. 15-44.
- TAKÁCS K. – FÜLEKY GY. (2003): Középkori csatornarendszerek nyomai a Kisalföldön. In: *Frisnyák S. – Tóth J. szerk. A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza*. Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézete, Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza-Pécs, pp. 157-163.
- TÓTH J. (1998): A Felvidék szerepe a Kárpát-medence térszerkezetében. In: *Frisnyák S. szerk.: A Felvidék történeti földrajza*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza, pp. 255-262.
- ZSÁMBOKI L. (1982): Magyarország ércbányászata a honfoglalástól az I. világháború végéig. (Topográfiai és gazdasági áttekintés). In: *Zsámboki L. szerk.: Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből I. kötet*. Nehézipari Műszaki Egyetem, Miskolc, pp. 13-48.

A TELEPÜLÉSHÁLÓZAT SAJÁTOS VONÁSAI A 14-15. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

CSÜLLÖG GÁBOR

1. BEVEZETÉS

A történeti korok településhálózata sok tekintetben összetettebb, mint a mai Magyarországé. Gyengén ható 10. századi előzmények mellett erős földrajzi meghatározottság jellemezte a korai századokat, amelyet folyamatos állami formálás követett a későbbiekben. A 12. századtól pedig jelentősszerepet kaptak alakításában a betelepítések révén a külső hatások. Az eltérő időtartamú és jellegű folyamatok alapján az évszázadok alatt több korszak különíthető el:

- 10-11. század – területfoglalás, új egységes kárpát-medencei megtelepedési rendszer kialakulása
- 12-13. század – hálózatszerveződés korszaka
- 14-15. század – kész és differenciált településhálózat, amely a későbbi korok alapja, de még őrzi a korábbi évszázadok néhány jellemző vonását
- 16-17. század – jelentős átalakulás, eltérően fejlődő térségek és településformák
- 18-19. század – újraformálás, új területi és funkcionális folyamatok megjelenése és gyorsuló differenciálódás
- 20. század- az egységes rendszer megbontása – erős szerkezeti torzulások

2. ELŐZMÉNYEK

A megtelepedés 11-12. századi folyamatának eredményeként a 13. század végére alakult ki a Kárpát-medencében egy olyan egységes, összekapcsolódó települési struktúra, amely a korábbi történeti korszakokban nem létezett és amely alapjait adta a későbbi korszakok, így a mai településhálózat főbb vonásainak.

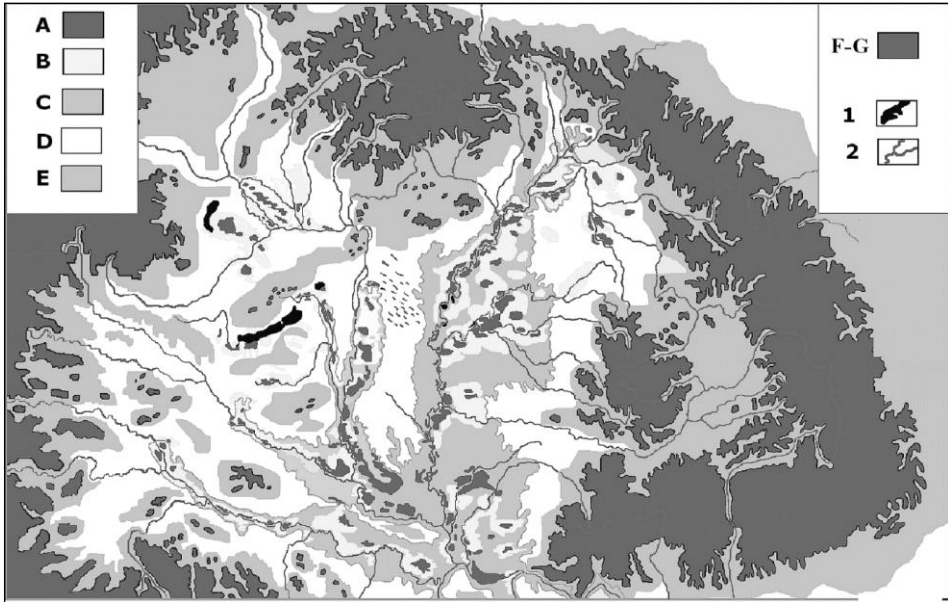
Egységes kárpát-medencei településhálózatról csak a magyar állam kialakulásától beszélhetünk. A megtelepedési helyzetek településhálózattá kialakulása hosszú és összetett folyamat volt, ugyanakkor nagyon fontos része, alapja volt az állam területi szerveződésének. A korábbi korszakokban csak a Kárpát-medence egyes részein találunk összefüggő, hálózatként működő települési tereket. Elsősorban a római provinciák területén, amelyek a korábbi, főleg kelta, hierarchizált települési tereket építették be saját hálózatukba. A Kárpát-medence területén ez a hálózat az 5. század végétől szétesett, ez a szétesés a leglassabban a Dráva – Száva közti területeken ment végbe. Az 5. századtól

érkező népek nagy része elsősorban átvonulási területként használta a Kárpát-medencét és az ezzel összefüggő stratégiai célok, migrációs útvonalak és a más népekkel való küzdelmük határozta meg megtelepedésük helyét és idejét. Legtartósabban és nagyobb területre kiterjedve az avarok települtek meg, sajátosan az alföldi és dunántúli árterekhez kötődve, a hegységek felé pedig elsősorban örvidéki, stratégiai céllal. Arra nincs bizonyíték, hogy a területükön élő népséget elűzték volna, vagy konfliktusba kerültek volna a hegyvidékek belsőbb területén élő népséggel. A korábbi struktúra gyenge felélesztésére a Dunántúlon a 9. században a frankok részéről történt kísérlet (CSÜLLÖG G. 2012).

A 10. századtól az egységes településhálózat kialakulásának alapja a lokális megtelepedési helyek regionalitása volt, amelyet a lokális helyek földrajzi adottságai, vagyis a helyi energiák határoztak meg. A korai települések tájhasználatának rögzülése és bővülése a területi szerveződés átalakulásával (egyházi szerveződés, birtokszerveződés) kialakította azokat a térkapcsolatokat, amelyeket a korai központok (várispánságok, egyházi központok) és az összekötő útvonalak határoztak meg. Az így kialakuló kapcsolódásokban jelentőssé vált a lokális helyek földrajzi helyzete, vagyis a helyzeti energiája is (GYÖRFFY GY. 1987). A 11. század végétől a királyi vármegyarendszer bővülése erre építkezve folyamatosan erősítette a királyi hatalom felől érkező regionalizációt és megkezdődött a funkciók differenciálódása és a különböző településformák kialakulása.

A 10-11. századi megtelepedés a földrajzi tér vonatkozásában sokszínű és differenciált volt (1. ábra). A Kárpát-medencében a folyó – ártér – síkság – völgy – erdő – hegy tájösszetevők váltakozó ritmusa gazdagon kihasználható lehetőséget kínált fel a társadalomnak a táj hasznosítására (SOMOGYI S. 1996). A térhasznosítás bővülésével erős kultúrtáj formálódás indult meg az állandóan, vagy időszakosan vízzel borított térszíneket körülvevő ártérperemeken, valamint a részben domborzati különbségeket mutató erdőperemek medence felé eső oldalain. A megtelepedések ebben a korszakban nagymértékben igazodtak a természeti tényezőktől függő domináns tájhasznosítási formához (FRISNYÁK S. 2009), ezért a legtöbb település bel- és külterülete még kevésbé volt elválasztható egymástól, a különböző települési funkciók sokszor igen tág térben oszlottak meg. A korai időszakban a rögzülések és az elhatárolódások voltak meghatározók, ezért lassabban épültek ki az aktív érintkezések, vagyis ekkor a kultúrtáj alakítás jelentős mértékben a szűkebb települési környezetet érintette. A folyamat természetéből adódóan nem minden aktív térhely vált később rögzült településsé, viszont a kultúrtáj korai alakításában szerepük nem lebecsülendő. A szervezett, összefüggő megtelepedésre a társadalom számára a szélsőségektől mentes, de változatos természeti tagolódás volt a kedvező, ahol a táj összetett felépítése bizonyos irányokba fókuszálta a térhasznosítást, ugyanakkor nem zárta el a térbeli érintkezések kiépítését. A megtelepedés fő térszínei: a táji érintkezési

peremek: a domborzati-, az erdő-, a külső- és belső ártér-perem. Jellemző volt folyóvízhez kötődés, amely a térbeli érintkezéseket összefűző rendszerként működött (CSÜLLÖG G. 2007).

1. ábra. A Kárpát-medence domborzati és vízrajzi tagoltsága a középkor időszakában

A) tagolatlan hosszabb időszakon át vízzel borított alacsonyárterek; B) erős vízrajzi tagoltságú, időszakosan vízzel borított magasárterek; C) gyenge tagoltságú alacsony síksági felszínek; D) részben tagolt magasabb hordalékkúpi felszínek; E) közepes tagoltságú dombsági felszínek; F-G) erős tagoltságú középhegységi és szélsőséges tagoltságú magashegységi felszínek; 1) tó; 2) folyó

A már letelepült, vagy újonnan megtelepedő népcsoportok különböző funkciójú térhelyei a megtelepedési és térhasznosítási jogok írásbeli rögzítése és nevesítése révén váltak társadalmi tartalmú településsé. A társadalmi differenciálódással, a földtulajdonformák és a birtokmegosztás jogi rendeződésével a korai kis létszámú (katonai/családi) megtelepedések helyett a földhasznosítás szélesebb formái alakultak ki. A különböző népcsoportok táji identitása is kifejeződött a tájak kultúrtáji formálásában, a tájhoz igazodó gazdálkodási jellegzetességekben, építkezési formákban, kulturális jellemzőkben, pl. a jászok, kunok, vagy a szászok által megtelepedet tájak esetében (KRISTÓ GY. 2003).

3. A 14-15. SZÁZADI TELEPÜLÉSHÁLÓZAT FŐBB JELLEMZŐI

A társadalom differenciálódása, területi szerveződése a 14. század elejétől felgyorsult ez mind települések számában, mind a funkcióikban jelentős változást hozott, amelynek eredményeként kialakult egy jogilag rögzített elemekből álló, hierarchizált településhálózat. Ugyanakkor a középkorban a Magyar Királyság kárpát-medencei településhálózata több olyan sajátos vonással rendelkezett, amely eltért a környező államokétól és a későbbi korszakok jellemzőitől is.

A 11–13. században még tovább éltek a korai megtelepedésekből fakadó tartósan nem rögzülő településformák is: például a szállásterületek településhelyei. A táji sajátosságokhoz kötődően településsűrűségi különbségek voltak jellemzők, jelentős nagyságú térségek kimaradtak az összefüggő és rögzült településhálózatból, nem csak a hegységi zónákban, hanem a medence belső víz borította részén is. A későbbi korok településhálózatától eltérően a 14-15. századi hálózat több településformából állt: 1) szállások; 2) rögzült falvak; 3) monostorok; 4) várak; 5) városok. Vagyis két olyan településforma is fontos szerepet kapott, amelynek a 15. század után megszűnt az önálló települési funkciója: a monostorok és a várak. Térszervező funkciói elsősorban a várak egyrészének és a városoknak voltak, sokszor lokálisan együttes megjelenésben, de eltérő funkciókkal. Ugyanakkor a 14-15. századra egységesülő településhálózat alapja a rögzülő jobbágytelkes faluhálózat lett, míg szervezőjévé a regionalizációs és a piacfunkció vált.

A hálózat térbeliségét egyrészt eltérő településsűrűség, másrészt erőteljes hálózati hierarchia jellemezte (ENGEL P. 2001). A térkapcsolatok az ország medence jellege alapján, az érintkezési peremekhez igazodva szerveződtek, ezért a központok többsége a belső medenceperemen, elsősorban a völgykapukban jöttek létre.

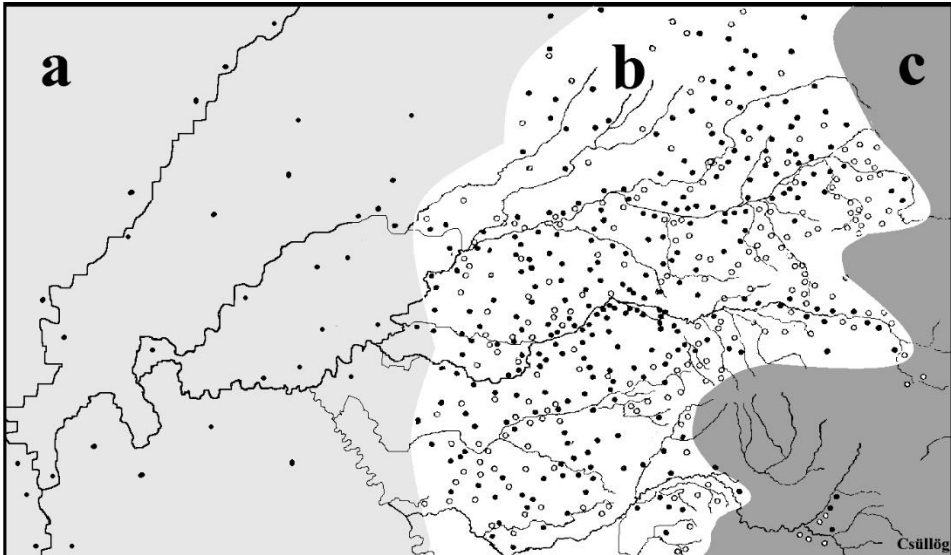
3.1. A településsűrűség eltérései

A földrajzi, táji adottságok és a helyzeti energiák eltérései alapján a 14. századra a településsűrűségben jelentős különbségek alakultak ki. A Kárpát-medence nagy részén – szabályos medencei elrendeződésben – a települések sűrűsége és a központok száma alapján három eltérő térszín különíthető el (2. ábra).

a) Folyó-térszín: A Duna, Tisza és mellékfolyóik ártere a korai szórt, kis létszámú megtelepedéseknek viszonylag kedvező élettereket biztosított. A térszínen a menedéki és az alacsonyabb szintű gazdálkodási funkciók – fokgazdálkodás, monostori gazdálkodás, átjárók, révek használata és biztosítása – jelentek meg elsődlegesen (GLASER L. 1939), szórt és szigetszerű elrendeződés jellemezte a településhálózatot. A változó településhelyek csak kevés számban rögzültek hosszabb időtartamú településsé, így a viszonylag nagyszámú

településnyom nem jelentett olyan nagyságrendű és mértékű betelepültséget, mint a település-térszín.

b) Település-térszín: Az árvízmentes felszínnek domborzati, talaj és növényzeti jellemzői a földművelő tevékenységnek sokkal jobb feltételeket nyújtottak, mint a vízjárta, vagy erőstagoltágú erdős hegyvidéki felszínnek. A térszínen jött létre a tartós települések nagy része és itt indult meg a településhálózat valódi hierarchizálódása, többségében itt jöttek létre a városi szerepkörű települések, központok. Itt jellemzően sűrű, összefüggő hálózat alakult ki a hegyvidéki előtereken, vagyis a belső domborzati perem alföldi oldalán a magasabb hordalékkúpi szinteken, valamint a hegyvidéki belső medencék, félmedencék területén. A hegyvidékek felé széles völgyekkel kapcsolódtak, amelynek folyóvizei mentén fűrészrűen kapcsolódó, a hegységeken átvezető nagy folyóvölgyekben pedig lineáris településhálózat volt jellemző.

2. ábra. A településsűrűség eltérései a belső medenceperemen

a) folyótérszín (ártér); b) településtérszín (árvízmentes síkság); c) erdőtérszín (hegyvidék)

c) Erdő-térszín: Az erősen tagolt hegységi térszínnek területén jelentős volt az erdővel borítottság, itt a térhasznosítás a nagyobb völgyekre, illetve azok mellékvölgyi bejáratára összpontosult. A területek nagyságához képest a korszakban kevés számú település jellemezte. A gazdasági funkciók közül az erdőhasználat, szénégetés, mészégetés, bányászat és az erdőhatár felett a

pásztorkodás volt meghatározó. Az erős erdővel borítottság megbontása és a népesség növekedéssel párhuzamos magasabb szintre húzódása csak igen lassan ment végbe. Az itt kialakuló lokális megtelepedések többsége nem kapcsolódott (CSÜLLÖG G. – FRISNYÁK S. – TAMÁS L. 2014).

A Dunántúlon és Szlavóniában kevésbé medenceszerkezet szerűen jelent meg ez az elrendeződés, de a táji adottságoknak megfelelően, ha mozaikosan is, de itt is megjelent ez a sajátos tagolódás.

3.2. A falvak

A folyamatosan kialakuló és megszilárduló településhálózat alapja a falu volt. Számuk folyamatosan bővült a 11-13. század folyamán, a források alapján a falu volt a legnagyobb számú településforma a 15/16. században kb. 19 000 (Szlavónia nélkül) települést jelentett. Jelentős méretbeli különbség volt azonban közöttük. Egy falu átlagban 32 háztartásból állt, feltehetőleg 160 lakossal, de sok volt az 1-2 családos falu is főleg a folyó- és erdő-térszíneken. Ugyanakkor már a 15. században 200-300 családos falvak is.

Alapvetően az agrártermelés és a háziipar határozta meg funkcióikat, ezért az összetett agrár térhasznosítás tájakon jelennek meg nagyobb számban és nagyobb méretben. De a falusi településformához kapcsolódóan kialakultak speciális funkciók is. Az örvidékeken határvédelmi, a hegyvidékeken montánipari tevékenységgel. Az alföldön a folyók mentén a révfunkciók jelentek meg a jelentősebb átkelőknél található településeken. A 13. században folyamatosan ment végbe a falvak funkcióinak és településhálózati szerepének a megszilárdulása (SZABÓ I. 1971). A tatárjárás után elsősorban a birtokviszonyok megváltozásával és jogi rögzítésével összefüggésben. Az egyházi – kolostori birtok falvak, várbirtok falvak után a 13-14. században a telkes jobbágság elterjedéséhez, valamint az új agrárterületek használatba vételéhez, betelepítésekhez kapcsolódóan a falvak birtokokhoz kötődő jogi, írásos rögzítése tovább bővült. A letelepített és kiváltságot kapott jász és kun falvak mellett az alsó-magyarországi és erdélyi területeken a városok mellett nagyszámban jöttek létre szász telepes falvak is. De a 14. századtól megjelennek a román és szerb telepítések az előbbi elsősorban az erdélyi, míg az utóbbi a Tiszántúl déli részén található nagybirtokokon. A folyamat a 15. században tovább erősödött. Ezzel párhuzamosan a 13. század második felétől fokozatosan eltűnnek a muszlim vallású népesség falvai az alföldről.

A falvak alaprajza nagyban kötődött a domborzat/vízrajz viszonyokhoz és a meghatározó funkciókhoz (CSÜLLÖG G. 2004b). A korai időszakban a kisebb népességszámhoz kapcsolódóan az egyszerűbb alaprajzok voltak jellemzők. A 15. századig meghatározó volt a folyóvízhez kötődés, ez alaprajzokban is megjelent. A szórt és szer települések mellett uralkodóvá vált a folyó és az azt követő út mellett kialakult egyutcás falu alaprajz. Majd a települések és az addig

nem hasznosított területek bevonása szükségessé tette a folyóktól távolabbi települések kialakítását is (MAKSAY F. 1971). A népesség növekedése, a gazdálkodási tér bővülése, egy-egy településen belül a különböző birtokviszonyok megjelenése, ezzel együtt a telkek bővülése kezdte bonyolítani a falvak alaprajzát (GYÖRFFY I. 1943). Ekkortól terjednek el a térben véglegesen rögzült szabályosabb alaprajzú telkes falvak. A szer, együtcsás egyszerű alaprajzok mellett megjelentek a szalagtelkes és halmaztelepülések.

A 15 században a birtokjogi változások, a jáász és kun kiváltságolás erősödése, valamint a részleges mezővárosi kiváltságok nagy száma a kereskedelem bővülésével együtt erősen differenciálta a falvak funkcióit, területi és népesség nagyságát, így egyre több település emelkedett ki a falusi formából és tett szert városi szerepekkörre (NOVÁK L. 2000).

3.3. A monostorok

A települési formák közül sajátos térhasznosítási és szervezési szerepkörrel tűntek ki az ebben az időszakban a szerzetesrendek monostorai. Az ország nagyrészen a 11. századtól bővülő számban megjelenő monostorok fontos szerepet játszottak nemcsak a vallási térszerveződésben, de a településhálózatban is, a részben közvetlenül és részben közvetve érvényesülő központi funkcióikkal. Az egész ország területét tekintve ritkásan és szórtan helyezkedtek el, de bizonyos földrajzi térségekben nagyobb sűrűség is előfordult. A 15. század elején sűrű monostorhálózatú volt a Dunántúl északi része (a Dunazugban, Esztergom és Buda között volt az országban a legsűrűbb a kolostorok megjelenése), a Mátra, Bükk és a Tokaj-Eperjesi hegység alföldi pereme, valamint a Tisza baloldali mellékfolyói mentén a Maros és a Körösök partvonala. 1400-ban 314 kolostor azonosítható be Magyarország területén. Legnagyobb számban bencés (68), ferences (62), pálos (60), a funkcióiban jelentős ciszterci már jóval kevesebb volt (17). 1500-ra 353-ra növekedett a számuk, de az arányok megváltoztak, legtöbb monostora a ferencesek volt (108), míg a bencéseké (45) és cisztercieké (10) csökkent. Természetesen jelentős különbségek voltak méretben, kiépítettségben, népességszámban, funkciókban is. Mindezek befolyásolták a szerzetesrendek előírásai, szerveződési formái is. Jelentősebb kihatásuk a vallási életre, politikára és gazdaságra a bencés és ciszterci rendnek volt (ROMHÁNYI B. 2015).

Településhálózati szerepük elsősorban az önálló magános településként való megjelenésükhöz kapcsolódott, de várak, városok, sőt királyi udvarhelyek településrészeként is megjelentek. Sok nagyobb monostort összetett település funkciók jellemeztek. Közigazgatási szerepük hiteles helyként (oklevelek) volt meghatározó, kiemelkedők voltak a nem csak vallási, hanem kulturális és részben politikai funkciókkal jellemezhető szerzetesrendi központok (pl. Pannonhalma). Néhány szerzetesrend monostorait migrációs központoknak is tekinthetjük (bencések, ciszterciek, ferencesek) jelentős és aktív európai kapcsolataik miatt.

A kolostorok többségéhez a vallási szerep mellett gazdálkodás, földművelés, kertgazdálkodás, gyógyszergyártás, élelmiszer feldolgozás kézműipari tevékenység is kapcsolódott (WALTER I. 1994). A monostorok népességének néhány kivételtől eltekintve csak egy részét tették ki a fogadalmat tett szerzetesek, rajtuk kívül jelentős számban voltak laikus barátok és szolgáló népek. Így egyes magányos monostor népessége nagyobb lehetett mint néhány környező falué. Néhány ciszterci monostorhoz jelentős ipari tevékenység kapcsolódott, mint pl. a Pomáz-Nagykovácsi-pusztai területén feltárt lelőhelyen, amely pilisi ciszterci apátság egyik fém és üvegműves központja volt (LASZLOVSZKY J. ET AL 2014).

Sajátos szerepet játszottak a 12-14. századi alföldi településhálózatban az Erdélyi-középhegység előterében a Maros, Fehér-, Fekete- és Sebes-Körös, Berettyó és a Tisza által összefűzött térségben igen nagyszámban létrejött (sokáig nem kutatott és nem jól ismert) monostorok. A Tisza bal parti mellékfolyóihoz kapcsolódó megyék – Bihar, Zaránd, Arad, Békés, Csanád, Csongrád, Külső-Szolnok területén a források és a szakirodalom (GYÖRFFY GY. 1987 és ROMHÁNYI B. 2014) alapján ötven monostorhely földrajzi helyzete határozható meg, illetve becsülhető azok korabeli földrajzi környezete, különös tekintettel a vízrajz akkori állapotára. Közülük is kiemelkedett az Erdély felé jelentős térkapcsolatokkal rendelkező Csolt (Vésztő-Mágor) monostora (CSÜLLÖG G. 2016).

3.4. A várak

Az erődített települések szerepe már a 10. században is meghatározó volt. A korszak földvárainak a stratégiai mellett fontos központi funkcióik voltak, részben a fejedelmi gazdálkodásban, részben pedig a területszervezésben (SUBA J. 2008). Ez tovább erősödött az államalapítás után várispánságok, majd a királyi vármegyék központjainak kialakításával, amelyekhez hamarosan különböző funkciójú vártelepülések szerveződtek. Az államalapítás időszakának központjai, Esztergom, Székesfehérvár, Visegrád elsősorban kőből emelt várak voltak a királyi hatalomhoz és egyházhoz kapcsolódó épületekkel. Ugyanakkor a kővárak építése ennél elterjedtebb volt, a mai régészeti kutatások szerint a 11. században jóval több kővárat építettek, mint azt a korábban gondolták. A kőfalakkal való erődítésnek a királyi és az egyházi hatalom kiépítésével is egyre fontosabb szerepe lett. Nem csak a várispánságok, hanem a királyi hivatalokat betöltő főurak birtokközpontjai is kőből épített várak voltak már a 11. század végén. A főuraknak adományozott nagy területű birtokok jelentős része a nagyobb folyók mellékvölgyeire felfűződő hegyvidéki erdőterületekre esett. Ezek igazgatására sorra épültek ki megfelelő magasságú stratégiai helyzetben az utakat, hadi mozgások figyelő és menedéket nyújtó várak, amelyek funkciója (védelmi, menedéki, út-, terület-, és erdőellenőrző, erdőgazdálkodó és birtokirányító) a 14.

századtól tovább bővült a folyóvölgyek hegységközi átjáró-helyzetéhez kapcsolódó kereskedelmi forgalmának ellenőrzésével.

A várak térbeli elrendeződését nem csak a birtokrendszer sajátosságai, hanem ezzel összefüggően földrajzi okok is befolyásolták. A legtöbb vár a települések döntő többségét tartalmazó település-térszín és az erdő-térszín találkozásánál, a kb. 300 és 500 méteres tengerszint feletti magasság közötti domborzati peremen – vagyis a hegységekből az alacsony térszín felé tartó folyók és mellékfolyók völgyeihez, völgytorkolataihoz kötődően épült fel. Ennek következtében a várak eltérő számban és sűrűségben jelentek meg az ország különböző területein (FÜGEDI E. 1977). A 14-15. században a legnagyobb számban a Dunáninnen területén a Vághoz, a Nyitrához, a Garamhoz, az Ipolyhoz és részben a Dunához, valamint a Dunántúl területén a Kis-Alföld medencéjét övezve voltak megtalálhatók. Ennél kevesebb, de még jelentős számú vár volt a Tiszáninnen területén a Zagyva, Tarna, Sajó, Bódva, Hernád, a Bodrog és tápláló folyói és a Tisza völgye mentén. Ez az összefüggő a Rábától a Felső-Tiszaig húzódó és a hegységek kiterjedésétől, völgyi tagoltságától függő szélességű „hegyvidéki váras zóna” (amely bekanyarodik a Dunántúli-középhegység területére) az egyik legérdekesebb sajátossága volt a középkori területi szerveződésnek. A második lehatárolható és összefüggő térség, a „délvidéki váras zóna”, amely főleg a Dunához, Drávához és a Szávához kötődően, hol a vízjárta térszínhez hol a köztes kiemelt dombságokhoz igazodó megjelenéssel épült ki.

E két összefüggő váraszónán kívül más térségekben is épültek várak, de az előbbieknél ritkább sűrűséggel. Egyrészt a Tiszántúlon a Szamos, a Kraszna, az Ér, a Körösök és a Maros hegyek közti, illetve hegylábi szakaszaihoz kapcsolódva, másrészt Erdélyben, ahol kevésbé a folyóvölgyekhez, inkább az azokat keresztező útvonalak csomópontjaihoz kötődve épültek ki.

Ugyanakkor az országnak jelentős nagyságú területén nagyon kevés vár volt megtalálható. Így Tolna, Fejér, Pest, kun székek, Közép-Szolnok, Szabolcs, Békés, Csongrád, Csanád, Bács (GULYÁS L. 2014), megyék területén igen kevés, egyedi funkciójú vár épült. A döntően folyó-térszíni terület a várhiányának nem a síkvidéki jelleg volt az oka, hanem a kiterjedt vízzel borítottság, az alacsonyabb, és egyedi gazdasági aktivitás, a kevesebb településszám, kisebb népesség, az ehhez kapcsolódó birtok jelleg és nem utolsósorban a fontos áramlási és energia vonalak és ezzel együtt a központoknak a hiánya. A várak már a korai időszakban is látványos és domináns elemei voltak a településhálózatnak, de erre az időszakra az alap – hadi, menedék, környezet uraló – funkciók mellett a fentebb említett újabb megjelenésével kiteljesedő térszervező szerepkörük alapján egyre differenciáltabb formában épültek be a településhálózatba (CSÜLLÖG G. 2004a). A várak nagyszámú kiépítése a 14. századra elsősorban nem a védelmi funkciókhoz, hanem uralmi, termelő, termeltetői, kereskedelmi, közigazgatási

funkciókhoz kötődött, vagyis nagymértékben igazodott a térhasznosítás formáihoz, a népesség területi koncentrációjához és nem utolsósorban a településhálózat folyamatos fejlődéséhez. Ennek következtében a településhálózatban különböző településformaként jelenhettek meg a kiépített várak:

- Településrészként – városok, egyházi központok erősített részeként
- Társtelepülésként – falusi településformákkal szorosabb, vagy lazább funkcionális kapcsolódásban
- Önálló településhelyként, de valós településfunkció nélküli – önálló katonai ható körzettel és önálló várgazdasággal
- Önálló településként, de a településhálózatba hiányos funkcionálitással kapcsolódva – amikor térbeli hatás körzete (katonai ellenőrző funkciója) jelentősebb mint konkrét gazdasági, közigazgatási vonzáskörzete.
- Önálló, valós településfunkciókkal rendelkező, birtok szervező – kiegyensúlyozott ható és vonzáskörzettel
- Önálló, összetett, központi funkciókkal rendelkező, jelentősebb vonzáskörzettel rendelkező, városfunkciót is ellátó

Természetesen az első helyzetet kivéve adott várak településformaként való megjelenése a politikai, katonai, gazdasági folyamatokkal párhuzamosan változhatott, voltak várak, amelyek az említett folyamatok révén funkciókat veszthettek, jelentéktelenné váltak, vagy felhagyásra kerültek a korszak végére. Sok esetben a 15. századra egyes vár-város településegységekben a hangsúly eltolódott a város javára, ez utóbbiak a 15. századra meghatározó központi szerepköröket kaptak az egységes településhálózatban.

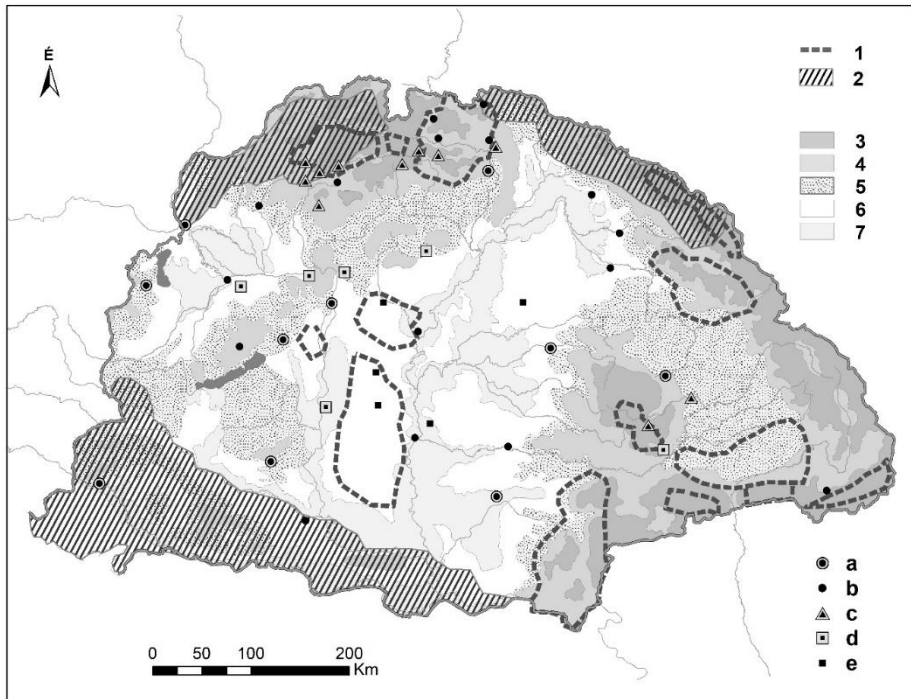
3.5. A városok

Az európai várostörténeti szakirodalomban mindig is fontos szerepet kapott római kontinuitás kérdése. A magyarországi szakirodalomban ennek a kérdésnek a fontossága főleg a későbbi történeti korok sajátossága miatt igen eltérő megítélés alá esett. Györffy György szerint az általában megfogalmazott három fokozatú kontinuitás (társadalom-, település- és romkontinuitás) közül az első (a romanizált lakosság egyes elszigetelt elemeinek esetleges továbbélése) nem mutatható ki. Település kontinuitásról a jelentősebb topográfiai elemek funkcionális megléte csak Pécsen és Szombathelyen feltételezhető. De a romkontinuitás sem sokhelyen mutatható ki. Óbudán, Győrben és Sopronban figyelhető meg, hogy a római és a középkori település helye megegyezik, de már utcahálózatuk, gazdasági és adminisztratív súlypontjaik nem azonosak (GYÖRFFY GY. 1997). Ugyanakkor nem tagadható, hogy a Duna menti római limesnek lehettek közvetett hatásai a középkori városodásra, ahogy a Dráva-Száva közén is a korábbinál több közvetett kapcsolódás mutatható ki a késő római településhálózat és a középkori között. Emellett a volt provinciák területén

található és 10-11. században még a jelentős magasságban álló városfalak és a romos épületekből nyerhető építőanyag volt fontos szerepet kapott a későbbi városok építésében.

Az általánosan elfogadott képnél sokkal differenciáltabb és kiterjedtebb volt a városodás folyamata a 11. századtól. Mivel a központképző funkciók (uralmi, közigazgatási, egyházi, katonai, gazdálkodásszervezési, kereskedelmi stb.), sokszor közeli települések, sőt eltérő településformák (birtokközpont, vár, monostor, város) között osztódtak meg, ezért a központi szerepkört szerző, vagy kapó települések között komoly különbség volt jog, eredet, szerkezet és etnikai jelleg alapján. Az európai mintájú városi jogállás csak a 13. század végétől kapott meghatározó szerepet a betelepített, főleg német nyelvű népesség kiváltságolása kapcsán. Ez összefüggött a királyi az állam gazdasági igényének növekedésével és ezzel együtt a királyi gazdaság átalakulásával és bővülésével. Nem véletlen volt a kiváltságok differenciáltsága Ugyanekkor indult el a sajátos magyar mezővárosi fejlődés folyamata, amely a főúri hatalom növekedésének egyik fontos következménye volt, hiszen mind az egyházi mind, a világi főúrak szerteágazó birtokrendszere és az igen pénzigényes politikai szerep miatt a jobbágyfalvak mellett fontossá váltak az egyösszegben adózó települések.

A jogrendszer alapján városok elsősorban a teljes jogú királyi városok voltak, így a Buda jogaival rendelkező tárnoki városok, amelyek a tárnoki székhez fellebbezhetek és delegálási joguk volt a tárnoki szék ülésére (Buda, Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Kassa, Bártfa, Eperjes, Pest). Hasonló helyzetűek voltak a Székesfehérvár jogaival rendelkező személynöki városok, amelyek közvetlenül a személynöki székhez fellebbezhetek (Székesfehérvár, Esztergom Lócse, Visegrád, Késmárk, Trencsén, Szeged. Óbuda, Szabadka, Szeben, Zágráb). Hasonló helyzetű, de egyedi jogállásúak voltak a királyi bányavárosok (pl. Körmöcbánya, Selmezbánya, Bélabánya stb.). Nagyszámú település rendelkezett részleges jogállással, azok a földesúri, egyházi városok, amelyeknél elsősorban a gazdasági funkciók voltak fontosak (bányászat, kereskedelem, piacközpont) valamint az oppidumként megnevezett városi szerepkörű mezővárosok. A jogban írásban rögzített helyzetek mellett tehát az összetett, központi, vagy egyedi funkcióik alapján jóval több település tekinthető városi szerepkörűnek a 14-15. században mintha csak a jogállást nézzük.

3. ábra. Jelentősebb betelepítési térségek és városi szerepkörű központok a 11-14. század között

TÉRSÉGEK: 1) betelepítési térségek, 2) magyarság előtti, a magyarok által ritkán települt térségek a 11-13. században; 3) magasabb hegyvidékek; 4) alacsonyabb hegyvidékek; 5) dombságok; 6) ármentes síkságok; 7) árterek; KÖZPONTOK: a) többfunkciós központok; b) részleges/egyedi funkciós központok, c) bányászati központok; d) egyházi központok, e) jelentősebb mezővárosok

A központoknak/városi szerepkörű településeknek ekkor két szintje és azok sajátos területi eloszlása volt jellemző: a) *Valódi központok*, amelyek a sűrűn betelepült térségeken, elsősorban a belső medenceperem széles völgykapukban található városok, ezeknek valódi vonzásterük alakult ki (KUBINYI A. 2001). Az ezeket a jelentős városokat (pl. Temesvár, Várad, Kassa, Buda, Pozsony, Sopron) összekötő vonalat nevezi a szakirodalom „vásárvonalnak. Kisebb vonzásterrel rendelkeztek, de jelentős központ szerepük volt a belső medenceperemen, völgyekben található gazdaságilag igen aktív városoknak (pl. Brassó, Szeben, Kolozsvár, Lőcse, Késmárk, Rozsnyó, Nyitra, Győr, Pécs). b) *Egyedi központok*: ritka településhálózatú térségeken, folyók mellett, vagy a hegyvidékek átmenő völgyeiben lévő városoknak jelentős közvetítő szerepük volt, valódi környezeti vonzáster nélkül.

Elmondható, hogy a 14-15. századi magyarországi városhálózat a tőlünk nyugatra lévő területekhez képest ritka, míg a keletre lévő térségekhez képes sűrű volt. A területi egyenlőtlenség mellett erős etnikai meghatározottság is jellemezte. A nyugati mintájú városoknak főleg német nyelvű polgárai voltak, míg az alföldi mezővárosok egy része jász-kun gyökerű volt, amely népségek ekkor még sok eredeti vonásukat is őrizték (3. ábra).

4. ÖSSZEGRZÉS

Ha jellemzőket összefoglaljuk, elmondhatjuk, hogy a 11-15. századi Magyarország településhálózata jól tükrözte a Kárpát-medencei kultúrtér összetettségét Települési szerveződési minták, migrációs folyamatok, etnikai sokszínűség, piaci és vonzási szerepkör alapján (ha nem is élesen elkülönülve) legalább négy eltérő, de egymást jól kiegészítő struktúra mutatható ki a 14-15. századi településhálózatban: Az első és a legkarakteresebb a közép-európai (német nyelvű) városi tér beépülése a Kárpát-medencébe. Jogi minta, etnika jelleg, gazdasági struktúra, városszerkezet alapján szorosan illeszkedett a kibocsátó térséghez. Elsősorban az állami és az egyházi érdek határozta meg terjedését és súlyát. Ugyanakkor nem csak a városodásban volt meghatározó a nyugati hatás, de a várstruktúrák és funkciók jelentős részében is. Emellett a szerzetesrendek monostorainak egyrésze is ehhez a közép-európai struktúrához köthető, ugyanakkor a faluhálózatra ebben a két században még elhanyagolható kihatása volt. A második a jász-kun népesség és a hozzájuk kapcsolódó, hasonló struktúrát kialakító alföldi mezővárosi koncentráció által teremtett városi piacok térsége. A harmadik és lassan az előbbibe olvadó, a 11. 13. századig jelentős keleti szárazföldi kereskedelemre épülő kelet-európai/balkáni formákat mutató települések dél alföldi térsége. Ezekben az inkább kisebb, speciális funkciójú településekben sokáig jelen voltak a különböző keleti, sokszor muszlim népesség elemek. Jelentőségük a tatárjárás után csökkent, ezután itt elsősorban szerb területről érkező népesség jelent meg. A negyedik térség a szlavón, szláv etnikumú városi piacok csoportja, amely a 12. századtól szorosan kapcsolódott a magyar településhálózatba és funkciója elsősorban a nyugat- balkáni, adriai kereskedelem közvetítése volt.

Ez a sokszínű, különböző gyökerekből épülő és erősen differenciált településhálózat fontos összetevője volt a középkori magyar állam területi szerveződésének és területi egységének. A 16. században bekövetkező államtéri változások főleg a hódoltsági területek településhálózatát módosították, ezenkívül az erdélyi területek kivételével (ahol a struktúra változatlan maradt), mintegy kétszáz évre jelentősen megnőtt a várak szerepe, míg a kolostorok száma csökkent, illetve elveszítették települési funkcióikat.

IRODALOM

- CSÜLLÖG G. (2004a): A várak földrajzi elhelyezkedésének sajátosságai Magyarország középkori településhálózatában. In: FRISNYÁK SÁNDOR. – CSIHÁK GYÖRGY. szerk.: *Gyepük, várak erődítmények, és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920)*. Nyíregyháza–Zürich, pp. 47-54.
- CSÜLLÖG G. (2004b): A Kárpát-medence vízrajzának szerepe Magyarország középkori településhálózatának kialakulásában. In: FÜLEKY GYÖRGY. szerk.: *A táj változásai a Kárpát-medencében. Víz a tájban*. Szent István Egyetem, Gödöllő, pp. 56-58.
- CSÜLLÖG G. (2007): *A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagolódásában*. Studia Geographica 18. Debreceni Egyetem Kossuth Kiadója, Debrecen. 147 p.
- CSÜLLÖG G. (2012): A közép-európai Duna-völgy történeti földrajzi jellemzői. *Közép-Európai Közlemények* 5. 3–4. pp. 137–146.
- CSÜLLÖG G – FRISNYÁK SÁNDOR – TAMÁS LÁSZLÓ (2014): Történeti tájtípusok a Kárpát-medencében (11–16. század). *Történeti Földrajzi Közlemények* 2. 1–2. pp. 1–10.
- ENGEL P. (2001): *Magyarország a középkor végén - digitális térkép és adatbázis*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2001 CD-ROM
- FRISNYÁK S. (2009): *Magyarország kultúrgeográfiai korszakai. Történeti földrajzi tanulmányok*. Nyíregyháza–Szerencs, pp. 27–34.
- FÜGEDI E. (1977): *Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest p. 218
- GLASER L. (1939): Az Alföld régi vízrajza és a települések. *Földrajzi Közlemények* LXVII. 4. pp. 297-307.
- GULYÁS L. (2014): A délvidéki vármegyék korai története. In: GÁL András–KÓKAI Sándor szerk.: *Tiszteletkötet dr. Frisnyák Sándor geográfus professzor 80. születésnapjára*. Szerencsi Bocskai István Gimnázium és a Nyíregyházi Főiskola Turizmus- és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza–Szerencs, pp. 81–89.
- GYÖRFFY GY. (1987): *Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza I-III*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- GYÖRFFY GY. (1997): *Pest - Buda kialakulása*. Akadémiai kiadó, Budapest, p. 242
- GYÖRFFY I. (1943): *Magyar falu magyar ház*. Turul kiadás, Budapest 1943 p. 232
- KRISTÓ GY. (2003): *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19. Szeged p. 230

- KUBINYI A. (2001): Pécs gazdasági jelentősége és városiassága a későközépkorban. In: FONT MÁRIA szerk.: *Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon*. Pécs pp. 44-50.
- LASZLOVSZKY J. – MÉRAI D. – SZABÓ B. – VARGHA M. (2014): *A pilisi „üvegtemplom” Egy Árpád-kori falusi templom hosszú és változatos története*. Magyar régészet online magazin, 2014 tél, pp. 1-10.
- MAKSAY F. (1971): *A magyar falu középkori településrendje*. Akadémiai kiadó, Budapest p. 237
- NOVÁK L. (2000): A táj és település – A településrendszer változásai az Alföldön. In: FRISNYÁK SÁNDOR szerk.: *Az Alföld történeti földrajza*. Nyíregyháza, pp. 415-430.
- ROMHÁNYI B. (2015): *Kolostorhálózat – településhálózat – népesség. A középkori Magyar Királyság demográfiai helyzetének változásaihoz*. Történelmi szemle 2015/1. szám pp. 1-49
- SOMOGYI S. 1996: A magyar honfoglalás földrajzi környezete. In: FRISNYÁK SÁNDOR szerk.: *A Kárpát - medence földrajza*. Nyíregyháza, pp. 7-17.
- SUBA J. (2008): Gyepűtől a honvédelmi határsávig. – In: REMÉNYI PÉTER–SZEBENYI ANITA szerk.: *V. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia. A nagyterek politikai földrajza*. PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, pp. 23–26.
- SZABÓ I. (1971): A falurendszer kialakulása Magyarországon (X-XV. század). Akadémiai Kiadó Budapest p. 215
- VALTER I. (1994): *A magyarországi szerzetesrendi építészet kutatása*. Művészettörténet – Műemlékvédelem VII. 1994 pp. 27-35.

DEMOGRÁFIAI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK (1715-1918)

DÖVÉNYI ZOLTÁN

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

Egy ország vagy egy nagyobb térség népességével kapcsolatban két probléma szokott felmerülni: vagy túl sokan, vagy túl kevesen élnek ott, ráadásul hosszabb időtávon nézve az eseményeket ezek időnként még válthatják is egymást. Így nem meglepő, hogy a népesedési problémákkal az ókortól napjainkig sokan foglalkoztak, főleg a túlnépesedés miatt aggódva.

Magyarország népesedéstörténetét hosszabb távon elnézve a fenti kettősség szintén jelentkezik, azzal a sajátossággal, hogy a túlnépesedés országos szinten csak ritkán merült fel tényleges problémaként, ha gond volt a népességgel, akkor az inkább a hiányt jelentette. A népességszám alakulásának problémái konkrét formában természetesen csak akkor fogalmazhatók meg, ha ehhez a megfelelő mennyiségű és minőségű statisztikai adatok rendelkezésre állnak: minél inkább visszamegyünk az időben, adatok hiányában a népesedéssel kapcsolatos megállapítások annál esetlegesebbek és bizonytalanabbak lesznek.

Ebből a szempontból a vizsgált korszak mindenképpen kétosztatú: 1715 táján még csak meglehetősen bizonytalan, feudális jellegű összeírásokkal rendelkezünk, amelyek a népességszámot illetően meglehetősen tág értelmezést tesznek lehetővé. Ehhez képest jelentős előrelépést jelentett az 1784-1787 közötti népesség összeírás, ami pontossága alapján joggal nevezhető az első magyarországi népszámlálásnak. Ezt követően hosszabb ideig ismét csak kevésbé pontos és megbízható források állnak rendelkezésre a népességgel kapcsolatban. Ezen a téren az újabb kedvező változást az 1850-es osztrák népszámlálás hozta, majd 1869-től 10 évente már a hivatalos népszámlálás biztosította a megbízható népesedési adatokat.

A KÉSEI FEUDALIZMUS NÉPESEDÉSI JELLEMZŐI

A mintegy 130 évet átfogó időszak az 1720-as évektől az 1848-49-es szabadságharc és forradalom lezárulásáig, illetve praktikus okokból 1850-ig tart. Népesedési szempontból is nagyon fontos ez a korszak, mivel ekkor jelentősen megugrik a Kárpát-medence népességszáma. Demográfiai oldalról nézve ez tekinthető Magyarország legjobb korszakának: az ország népességszáma 130 év alatt lényegében megháromszorozódott. Ez azt jelenti, hogy az 1720 táján 4 millióra tehető lakosságszám 1850-ig 11,5-11,8 millióra növekedett,

Horvátországgal együtt pedig 13 milliót meghaladó a népességszám (in KOVACSICS 1997, PÁPAI 1963).

Megfelelő felmérések hiányában az 1720 körüli népességszám régóta vita tárgya a szakértők között. Az 1715-20. évi összeírást elsőként feldolgozó Acsády Ignác Magyarországra és Erdélyre vonatkozóan alig több mint 2,5 milliós népességet tételezett fel (ACSÁDY 1896). Ez a népességszám azonban túlságosan alacsonynak tűnt, ezért már a két világháború között is magasabb lélekszámot láttak reálisnak a szakértők: Barsy Gyula pl. 3,5 milliós népességszámot tételezett fel 1720 tájára (BARSY 1938). Még tovább emelkedett az ország feltételezett lélekszáma az 1715-1720-as összeírás új szemléletű feldolgozása nyomán: Dávid Zoltán már 4 milliós populációt látott valószínűnek (DÁVID 1957), néhány évvel később pedig Pápai Béla becslése már 4,1 millió lakosról szól (PÁPAI 1963). Az újabb szakirodalomban már eléggé egységesen 4,0-4,3 millió közötti népességszámok szerepelnek (DÁVID 1997, GRANASZTÓI 1997, KOSÁRY 1990, WELLMANN 1989).

Az 1720 körüli népességszám megnyugtató megállapítása két szempontból is fontos:

- Az 1720 körüli lélekszám szükséges annak megállapításához, hogy a hódoltság kora mekkora demográfiai veszteségeket okozott. Amennyiben az 1490 és 1720 körüli népességszám egyaránt 4 millió körüli, akkor azt mondhatjuk, hogy több mint két évszázad teljes természetes szaporodása veszett oda. Ez pedig nem kevés: 3-4 %-es természetes szaporodással számolva a veszteség valahol 3 millió fő körül lehetett. Barsy Gyula számításai szerint Mátyás mintegy 4 millió magyarja 250 év alatt minimálisan 8-10 millióra gyarapodott volna (BARSY 1938).
- Az 1720 körüli népességszám fontos kiindulópont a 18. századi népesedési folyamatok értelmezésében is.

Itt a legfontosabb kérdések egyike, hogy mekkora a népességszám növekedése az 1720-as évek és az 1780-as évek közepe között? A biztosabb népesedési adat egyértelműen az utóbbi. A II. József kori népszámlálás szerint Magyarország és Horvátország népessége ekkor több mint 7,1 millió, Erdélyben 1,44 millióan éltek, így ezen a területen több mint 8,5 millió lakost regisztráltak. Ez viszont csak a polgári közigazgatás alá tartozó területek lélekszámát jelentette, a határőrvidékek népességszámára csak megalapozott becslések állnak rendelkezésre. Így az ország egészére vonatkozóan már vannak eltérések az egyes szerzők között.

Barsy Gyula pl. a polgári népességet 9,4 millióra (BARSY 1938), Thirring Gusztáv pedig az össznépességet több mint 9,5 millióra tette (THIRRING 1938). Az utóbbi lélekszámot a későbbi szakirodalom kissé túlzottnak tartotta, így 9,4

millió (DÁVID 1957), 9,28 millió (DANYI – DÁVID 1960), 9,265 millió lakost (WELLMANN 1989) feltételeznek. Így meglehetősen biztosan állítható, hogy Magyarország népességszáma az 1780-as évek közepén 9,2-9,3 millió lehetett. Ez az adat egyébként annak idején a kortársakat is erősen meglepte, mivel a 18. század hetvenes-nyolcvanas éveire vonatkozóan Magyarország és Horvátország népességszámát mindössze 3-5 millióra becsülték (SCHWARTNER 1798).

Így a leginkább elfogadott/elfogadható adatok szerint Magyarország népességszáma az 1720-as évek eleje és az 1780-as évek közepe közötti szűk hét évtizedben kb. 5 millió fővel növekedett, ami a lélekszám több mint duplájára emelkedését jelentette. Ez az imponáló növekedés viszont rögtön felveti azt a kérdést, hogy ez milyen forrásokból jött össze? Másként megfogalmazva a kérdést: milyen arányban vette ki részét a természetes szaporodás és a külföldről érkező bevándorlás?

Részletes és megbízható adatok híján itt is a reálisnak tűnő peremfeltételek között érdemes mozogni. Úgy tűnik, hogy ebben az időszakban az évi 10 %-es természetes szaporodás nem elképzelhetetlen (DÁVID 1957). Ezzel az értékkel számolva azt az eredményt kapjuk, hogy az Acsády Ignác által feltételezett kb. 2,5 milliós népességszám kizárólag a természetes szaporodás révén kb. 5,2 millióra növekedett volna hét évtized alatt. Ez azt jelenti, hogy a 9,2 milliós lélekszám eléréséhez 4 millió bevándorló kellett volna, ill. valamivel kevesebb, mert a természetes szaporodással ebben az esetben is számolni kell.

Lényegesen reálisabb adatokhoz jutunk, ha 4,2 milliós kiinduló népességgel számolunk: ekkor az előbbi peremfeltételek mellett 8,4 milliós népességhez jutunk. Ebben az esetben akár 500-600 ezer bevándorló és leszármazottai elegendőek lehettek volna a 9,2 milliós népességszám eléréséhez.

A 18. századot szokták a bevándorlás korszakának is nevezni Magyarországon. Az kétségtelenül igaz, hogy ebben az időszakban jelentős számú bevándorló érkezett az országba, csak éppen azt nem lehet pontosan tudni, hogy mennyien is voltak. Így ezen a téren is leginkább becslésekre tudunk hagyatkozni. A 20. század első felében publikált bevándorló-számok még Acsády Ignác alacsony 1720-as népességszámából indultak ki, így szükségszerűen nagyon magas bevándorló létszámhoz jutottak: 3,5 millió (AJTAY 1905), 3,86 (KOVÁCS 1919) és 2,5-3,0 millió (BARSY 1938) a feltételezett érték. A magasabb induló népességszám alapján viszont már lényegesen alacsonyabb bevándorló számhoz lehetett eljutni.

A bevándorlók pontos számának ismerete nélkül is lehet azonban érdemi hozzászólást tenni a témakörhöz. Így bizonyosan állítható, hogy a Magyarországra irányuló migrációban a németek fontos szerepet játszottak. Kovács Alajos mintegy 600 ezer német bevándorlóval számolt 1787-ig, ami túlságosan magas értéknek tűnik (KOVÁCS 1919). Vele szemben – jóval később – Dávid Zoltán már csak 350-400 ezer német bevándorlót tételezett fel (DÁVID

1957), s a legújabb szakirodalom is ezt tartja a leginkább elfogadható becslésnek (SEEWANN 2015). Dávid Zoltán becslése nagyjából a német kutatók számításainak felső határán helyezkedik el: FENSKE (1980) mintegy 350 ezres bevándorlást látott reálisnak Németországból Magyarországra. Mások viszont ennél jóval alacsonyabb, esetleg csak 100-150 ezer német bevándorló létszámot tételeznek fel.

Különösen nehéz létszámot mondani a spontán módon bevándorló csoportok esetében. Az bizonyosra vehető, hogy ebben a kategóriában a legnépesebb társaságot a románok tették ki, hasonló, vagy még nagyobb számban szivárogtak be a Kárpát-medencébe, mint a németek. Létszámukat az 1720-1787 közötti időszakra vonatkozóan Dávid Zoltán 350-400 ezerre becsülte (DÁVID 1957). Bizonyosan folytatódott, de adatszerűen nehezen fogható meg a szerbek és a horvátok betelepülése. A 18. századi bevándorlók között leginkább új színfoltot a zsidóság jelentette: létszámuk II. József uralkodása idején bő 80 ezerre tehető (BELUSZKY 1996).

A problémakör áttekintése során mindenképpen érdemes figyelembe venni Acsádi György megközelítését, mivel leginkább az ő számításai alapján lehet állást foglalni a természetes szaporodás és bevándorlás nagyságrendjét és egymáshoz való viszonyát illetően. Acsádi (1957) tanulmányában azt vizsgálta, hogy az 1721-re vonatkozó eltérő népességszámokból a különböző szaporodási ráták és változó bevándorló számok kombinációjaként milyen népességszámok adódnak 1787-re vonatkozóan. Acsádi számításai is alátámasztják, hogy a legnagyobb valószínűsége annak a népesedési forgatókönyvnek van, miszerint 1720 körül 4 millió lakosa van az országnak, az 1787-ig terjedő időszakban a természetes szaporodás rátája évente 10 ‰, a bevándorlási nyereség pedig kb. 1 millió fő.

A fenti elmélkedés legnagyobb tanulsága talán az, hogy óvatosabban kellene kezelni azt az elterjedt véleményt, hogy a 18. századi gyors népességnövekedés a jelentős bevándorláson alapult. Ez már csak azért sem tűnik megalapozottnak, mert a 18. századi viszonyok még nem tették volna lehetővé több millió személy befogadását az országba, ráadásul viszonylag rövid idő alatt. Így ajánlott a gyors népességnövekedés mögött elsősorban a természetes szaporodást keresni. Esetünkben ez azt jelenti, hogy az 1720-1787 közötti tényleges szaporodásból becslésünk szerint 70-75 ‰ lehet a természetes szaporodás részesedése, a maradék 25-30 ‰ pedig a bevándorlás számlájára írható (DÖVÉNYI 2016).

Ahol viszont a vizsgált időszak bevándorlása markánsan jelentkezett, az Magyarország etnikai szerkezetének átalakulása: a kívülről érkező német, román, szerb, horvát és más csoportok betelepülése következtében a XVIII. század végére a magyarság aránya történelmi mélypontra süllyedt a Kárpát-medencében. Ez a kedvezőtlen struktúra-változás azonban már egy hosszabb időszak, a magyarságot hátrányosan érintő folyamatainak egyfajta betetőzése volt. Kiinduló

állapotnak a középkor vége vehető, amikor a magyarság részesedése az ország népességéből 75-80%-ra tehető (SZŰCS 1988). A hódoltság időszakában ez a magas arány drasztikusan lecsökkent, mivel a török uralom legnagyobb vesztese a magyarság volt: 1720 tájára vonatkozóan ACSÁDY (1896) alig több mint 45%-ra tette az arányukat, BARSY (1938) minimálisan 55 %-kal számolt. DÁVID (1997) szerint az ekkor kb. 4 milliós népességnek jó esetben is a fele lehetett magyar, a hódoltság kora 800 ezres fogyatkozást hozott a magyarságnak. A magyar etnikum szinte teljesen eltűnt a déli területekről, helyét jórészt szerbek foglalták el. Elpusztult, vagy elmenekült az Erdélyi-medence magyarsága is, a helyét románok foglalták el.

A 18. század bevándorlásai jelentős mértékben átalakították a Kárpát-medence etnikai szerkezetét, s ennek legnagyobb vesztese a magyarság volt. A magyarság arányának a csökkenése oda vezetett, hogy részesedése a Kárpát-medence népességéből 1787 táján történelmi mélypontot ért el. Ennek számszerű értékére vonatkozóan inkább csak becslések vannak, mert a II. József-kori népszámlálás – minden részletessége ellenére – az etnikai megoszlást nem mérte fel. Így a különböző becslések között ezúttal is meglehetősen nagyok a különbségek. JÁSZI (1912) mindössze 29,0 %-ra tette a magyarság arányát a Kárpát-medencében, a kutatók többsége azonban ennél magasabb értéket tartott reálisnak, pl. BARSY (1938) és KOSÁRY (1990) egyaránt 39,0 %-ot, WELLMANN (1989) pedig 41,5 %-ot. A becslések közös jellemvonása, hogy a magyarság arányát jóval 50 % alá teszik.

Magyarország etnikai térszerkezete a 18. század folyamán jelentősen átalakult, s a későbbiek folyamán már csak kisebb változások történtek. Ez azt jelenti, hogy a Kárpát-medence jelenlegi etnikai körvonalai már a 18. század végére kialakultak. Ennek egyik markáns jellemvonása a magyarság két etnikai tömbbe rendeződése: a medence központi területe alapvetően továbbra is elsősorban magyarok által benépesített, miközben a kisebb magyar tömb egyre inkább a Székelyföldre korlátozódott. A 19. század etnikai és migrációs folyamatai következtében végképp elhalt a remény a magyarság két tömbjének etnikai összekapcsolódására.

A 18. századi etnikai változások fő nyertese a románság, de jelentős a szlovákok, németek, szerbek és horvátok száma is a Kárpát-medencében.

Az 1780-as évek közepe és 1850 között sok szempontból mások a népesedés sajátosságai. Ha ezt egy mondatban akarnánk összefoglalni, akkor leginkább azt lehetne mondani, hogy megcsendesedtek a népesedési folyamatok. Ezt jelzi többek között, hogy ebben a bő 6 évtizedben a népességszám legfeljebb 50 %-kal, de inkább 40% körüli értékkel növekedett, miközben az előző időszakban több mint a duplájára nőtt. Az 1787-1850 közötti időszakban a 3,7 milliós gyarapodás évi 5-6 %-es növekedésnek felelt meg (PÁPAI 1963, VÖRÖS 1980).

A látszólag szerény növekedés megítélésénél azonban érdemes több korlátozó tényezőre is felhívni a figyelmet. Ezek közül a fontosabbak:

- Ebben az időszakban a népességnövekedés szinte kizárólagos forrása a természetes szaporodás, mivel a bevándorlás évtizedeken keresztül szinte teljesen elapadt, s csak az 1840-es években kezdett valamelyest megélnkülni.
- A 19. század első fele még nem a „demográfiai átmenet” népességrobbanással jelentkező szakasza, ebben az időszakban még jelentősek a népesség szaporodását korlátozó tényezők, elsősorban a járványok.

A 19. század első felének népességfejlődésére jellemző az erős hullámzás is, a lassú növekedésen belül. Így például a kolera-járvány miatt az 1830-as évek gyarapodása minimális, ehhez viszonyítva az 1840-es évek kimondottan jónak nevezhetők. Ekkor még úgy tűnt, hogy megindul a népességrobbanás előkészítő szakasza. Magyarországi sajátosságnak tekinthető, hogy már jóval a halandóság csökkenésének megindulása előtt jelentős a népesség növekedése. Összességében elképzelhető az is, és ez elsősorban Magyarország jelenlegi területére lenne érvényes, hogy egy elnyújtott demográfiai robbanásról beszélünk a 19. század folyamán (HABLICSEK 1991).

A népességszám alakulását szintén befolyásoló bevándorlás gyors visszaesésében kétségkívül jelentős szerepet játszott a szervezett betelepítések leállítására II. József uralkodása alatt. Lényeges tényező volt az is, hogy a Kárpát-medence a 18. század végére már nem „tabula rasa”, a korábban elnéptelenedett területek jórészt feltöltődtek, az ország már nem volt az „ígéret földje” a túlnépesedett területek népessége számára. Ebben az időszakban számottevő bevándorlás már csak a románok és zsidóság esetébe figyelhető meg. Összességében az 1787-1850 közötti évtizedekben becslések szerint 350 ezres migrációs nyereség feltételezhető (PÁPAI 1963).

Ezen időszak egyik fontos népesedési jellemzője, hogy megállt a magyarság látványos tévesztése. Az etnikai arányok stabilizálódását már az 1804-es összeírás adatai is jelzik. Eszerint ekkor a magyarság aránya a Magyar Királyságban (beleértve Horvátországot, Szlavóniát és a katonai határőrvidékeket) 42 %, szerb-horvát 18,5 %, szlovák 14 %, román 10 %, német 9,2 %. Ugyanekkor Erdélyben a magyarok aránya csak szűk 36 %, miközben a románság már közel 53 %-ot tett ki. Összességében a Magyar Birodalom területén ekkor is 39 % a magyarok aránya (BENDA 1980). Az addigi, jórészt összesíráson és statisztikai adatgyűjtéseken alapuló becsléseknél biztosabb adatforrás az 1850-es osztrák népszámlálás, ahol már hivatalosan is felmérték az etnikai hovatartozást. Ennek adatai szerint a Kárpát-medence közel 13,2 milliós népességéből 36,5 %-a volt magyar (KOC SIS 1996). A szűkebb értelemben vett

Magyarországon (Horvátország és Fiume nélkül) természetesen magasabb a magyarok aránya, itt 41,5 %-ot tettek ki (BARSY 1938).

Az etnikai arányok stabilizálódása több tényezővel is magyarázható. Ezek körül nagyon lényeges a bevándorlás erőteljes csökkenése: a 18. század végétől a románságot leszámítva már egyik etnikum sem kapott jelentősebb utánpótlást az országhatáron kívülről. Jó okkal tételezhető fel viszont, hogy az asszimiláció a 19. század első felében már érezhető szerepet játszott a magyarság számszerű gyarapodásában. Ennek nagyságát meglehetősen nehéz megbecsülni: BARSY (1938) az 1720-1850 közötti időszakban kb. fél millióra tette a magyarság asszimilációs nyereségét.

NÉPESEDÉSI FOLYAMATOK AZ ABSZOLUTIZMUS ÉS A DUALIZMUS KORÁBAN (1850-1918)

Magyarország népesedési helyzetének hosszabb időn keresztüli nyomon követése minden változatosság ellenére lényegében ugyanabban a keretben történt: preindusztriális, alapvetően agrártársadalom, hosszú időn keresztül nem sokat változó demográfiai viszonyainak meglehetősen szűk mozgástere adta az alapot.

Ez azt jelenti, hogy Magyarország a 19. század közepéig még nem jutott el a demográfiai átmenet modelljének abba a szakaszába, ami a tradicionális és a modern társadalom közötti demográfiai összekapcsolódását jelenti. Ez azért fontos, mert ez az időszak, amikor egy ország jelentős demográfiai tartalékokat halmozhat fel, s ebből „élhet” hosszabb időszakon keresztül, amennyiben viszont ez nem sikerül, korán szembekerülhet súlyos és egyre fokozódó népesedési problémákkal. A tét tehát nem csekély.

Magyarország nyers születési és halálozási arányszámait nézve 1880-ig nincs különösebb jele a demográfiai átmenetnek. A halálozási ráta tendenciaszerű csökkenése csak az 1880-as évek elején indult meg, amit azután az I. világháború extrém halálozása állított meg. A születési arányszám csökkenése valamivel később, az 1880-as évek közepétől indult meg, s a két ráta egészen az I. világháborúig párhuzamosan csökkent. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy Magyarországon a „demográfiai olló” igazán sohasem nyílt szét, a természetes szaporodás rátája szűk határok között mozogva 10 ‰ körül ingadozott. Ez pedig nem sok, ilyen mértékű természetes szaporodás már a 18. század és a 19. század első felének jobb – azaz járványmentes – szakaszaiban is volt. Ráadásul Magyarországon nem volt „igazi demográfiai robbanás”, mivel a halálozási ráta csökkenésének megindulása nem járt együtt a születési arányszám átmeneti növekedésével. Így végül is a hazai demográfiai átmenet legjobb időszakában, az I. világháború előtti három évtizedben volt csak a természetes szaporodás évi átlaga 10 ‰ felett. Ez azt jelenti, hogy a demográfiai átmenet a Kárpát-medencében egyrészt viszonylag rövid, másrészt nem eléggé intenzív.

Magyarországon tehát a demográfiai átmenet népesedési lehetőségei végül is kihasználatlanok maradtak, s viszonylag gyenge demográfiai tartalékokkal sikerült átlépni a következő szakaszba.

A tényleges szaporodás 1850-1910 közötti adatai is jelzik, hogy nem ez volt a legjobb időszak Magyarország, ill. a Kárpát-medence népesedés-történetében. A Magyar Birodalom népességszáma ebben a hat évtizedben közel nyolc millióval növekedett (1850: 13 192 ezer, 1910: 20 886 ezer fő), ami 63,2 %-os gyarapodásnak felel meg, így az évi átlagos növekedési ráta kb. 1 %. A korszak egyes periódusait nézve jelentős különbségek figyelhetők meg, ekkor is vannak jobb és rosszabb időszakok. A mélypont kétségkívül az 1869-1880 közötti szakasz, amikor a kolerajárvány következtében a népességszám csak minimális mértékben, évi átlagban mindössze 0,13 %-kal növekedett. A legnagyobb növekedés viszont éppen a következő évtizedben ment végbe, amikor a népesség évi átlagban 1,1 %-kal gyarapodott. A demográfiai átmenet kapcsán említett problémákat jelzi, hogy a tényleges szaporodás évi átlagos üteme ezt követően csak 1890-1910 között haladta meg az 1 %-t, a következő évtizedben viszont már csak 0,85 % (THIRRING 1963).

A tényleges szaporodás azonban nemcsak időben, hanem térben is meglehetősen eltérően alakult. Ebből a szempontból kiemelésre kívánkozik, hogy Magyarország jelenlegi területén lényegesen nagyobb a népességnövekedés, mint a korabeli országkereten belül. Ennek hátterében meghatározó mértékben Budapest és elővárosi övezete népességrobbanása állt, a városregió népesedési folyamatai kulcsszerepet játszottak az ország népesedési térszerkezetének alakításában.

Az 1850-1910 közötti viszonylag jelentős népességnövekedés sem tudja azonban feledtetni, hogy Magyarország ekkor már elmarad az európai átlagtól. Ezt egyértelműen jelzi, hogy az ország részesedése Európa népességéből 1850-ben még 5,0 %, 1910-ben viszont már csak 4,7 % (BEREND-RÁNKI 1987).

A tényleges és a természetes szaporodás dualizmuskori adatait összevetve leginkább az tűnik fel, hogy az utóbbi meghaladta az előbbit, azaz Magyarország számára a nemzetközi vándorlás 1869-1910 között veszteséges volt. Ennek nagysága a Magyar Királyság területére vetítve 1,1 millió fő, ami közel 20 %-a a mintegy 5,8 milliós természetes szaporodásnak. Ezen nem elhanyagolható népességvesztését tovább növelték a demográfiai átmenet részben már érintett negatív folyamatai.

Már a nyers születés arányszámok csökkenése (1881-1890: 43,7 ‰, 1891-1900: 40,4 ‰, 1901-1910: 37,0 ‰) is jelzi a születésekkel kapcsolatos problémákat (THIRRING 1963). A mutató folyamatos csökkenése mögött alapvetően a népesség szaporodási magatartásának a változása állt. Ebből a szempontból különösen fontos a házasság termékenység alakulása, azaz a

házasságban élő 15-49 éves nők termékenysége. A mutató alapján véve azt jelezi ki, hogy milyen gyakran szülnek a szülőképes korú nők.

Annak ellenére, hogy a házasság termékenység peremfeltételei kedvezőek voltak (pl.: a nők viszonylag fiatalon mentek férjhez, döntő részük házasságban élt), a mutató értéke feltűnően alacsony: 1890-ben hazánkban ezer házasságban élő 15-50 éves nőre mindössze 219 élveszületés jutott, miközben a Lajtán túl 249, Németországban 258, Hollandiában 285, Franciaországban viszont csak 148 (KATUS 1979).

A házasság termékenység alacsony szintje egyértelműen arra utal, hogy Magyarországon már a 19. század második felében általános, vagy legalábbis nagymértékben elterjedt lett a születéskorlátozás. Így tulajdonképpen egy évszázad sem kellett ahhoz, hogy az ormánsági „egykézés” elterjedtté váljon – különösen a városi közösségekben.

A születések minden problémája ellenére – mai szemmel nézve – a teljes termékenységi arányszám ekkor még nem alacsony: a 19-20. század fordulóján a mutató értéke még 5,4 körül volt. Az I. világháború előtti években azonban ez a mutató is csökkent, egy évtized alatt 11 %-kal (KAMARÁS 1997).

Már ekkor sem mindenki házasságban született azonban, s Magyarország helyzete ebből a szempontból is sajátos Európában, mivel itt is az élmezőnyben álltunk. Ez azt jelenti, hogy 1890-ben ezer 15-49 éves nem házasságban élő nőre Magyarországon 44 szülés jutott, miközben Németországban csak 27, számos európai országban pedig még ennél is kevesebb. Más aspektusból nézve a 19. század utolsó évtizedeiben a házasságon kívüli születések aránya 8-10 % körül mozgott (KATUS 1979, KAMARÁS 1997).

Végezetül említést kell tenni a születésekhez kapcsolódó demográfiai események közül az I. világháború alatt bekövetkezett drasztikus születéskiesésről. A háborús évek alatt kevesebb, mint a felére esett vissza az élveszületések száma, s az 1918-ban regisztrált 15,8 ‰-es élveszületési arányszám csak 44 %-a az utolsó békeév értékének. Az ország vesztesége az elmaradt születések következtében legalább egy és egynegyed millióra tehető, s ez olyan bemetszést okozott a korfán, ami csak a 21. század elején tűnt el. A születéskiesések következtében olyan „demográfiai kráter” alakult ki, amire nem volt példa a Kárpát-medence népesedéstörténetében.

A demográfiai átmenet eléggé csekély magyarországi hozadékában a születések és a termékenység listázott problémái mellett jelentős szerepe volt a halálozások kedvezőtlen alakulásának is. A magas halálozási arányszámban a korszak első felében még ott vannak a járványok is: ezek közül a legtöbb áldozatot az 1872-74. évi kolerajárvány szedte, a halálesetek száma fél millió körül lehetett (THIRRING 1963).

Magyarország halálozási viszonyai azonban a járványmentes időszakokban is meglehetősen lehangoló képet mutattak. Ebből a szempontból az ország kelet-

európai jellemvonásokat mutatott és az I. világháború kezdetéig a legmagasabb halandóságú európai országok közé tartozott. Ennek okait keresve mindenképpen utalni kell a feltűnően magas csecsemő- és gyermekhalandóságra. A probléma súlyát jól jelzi, hogy még az 1890-es évek elején is minden harmadik újszülött meghalt egy éves kora betöltése előtt. A magas csecsemőhalandóság hosszútávú következményeit jól mutatja az az 1912. évi számítás, ami szerint, ha Magyarországon ebben az évben akkora lett volna a csecsemőhalandóság, mint Norvégiában, akkor kereken 100 ezer csecsemővel több maradt volna életben (RÉDEI 1960).

A főbb halálokokat nézve leginkább a gümőkór kívánkozik kiemelésre, amit nem véletlenül neveztek „morbus hungaricus”-nak. A betegség megítélésénél különösen súlyosan esik latba, hogy elsősorban a legtermékenyebb (20-29 éves) korosztályokat támadta meg.

Az éves halálesetek számához viszonyítva elhanyagolható mértékű ugyan, de mégis figyelmet érdemel az öngyilkosok növekvő száma: a Magyar Birodalom területén 1900-ban közel 3200, 1910-ben viszont már közel 3800 áldozata volt a „meghívott halálnak” (RÉDEI 1960). Az utóbbi számmal a 100 ezer lakosra jutó öngyilkosok száma már 20 fölé emelkedett és ezzel a korabeli Európában az első helyen álltunk (KATUS 1979).

A halálozási statisztikánál természetesen szót kell ejteni az I. világháború alatti harci eseményekhez kapcsolódó népességveszteségről. Ez annál is inkább fontos, mert a már említett születéskieséssel összekapcsolódva ez is jelentősen befolyásolta a későbbi népesedési folyamatokat. A Magyar Birodalom 1914-1918 közötti katonai vesztesége – beleértve a halottnak tekinthető hadifoglyokat is – 661 ezer férfi volt, ezen belül a mai országterület véráldozata negyedmillióra tehető. A veszteség méretét jól jelzi, hogy a hadviselő felek közül az ezer 20-45 éves férfira jutó hősi halottak száma a Magyar Birodalomban volt a legmagasabb (187), megelőzve Franciaországot (182), Ausztriát (166) és Németországot (155) (BARSY 1938).

Az I. világháború alatt halmozottan jelentkeztek a negatív demográfiai folyamatok és események, amelyekhez még hozzá lehet tenni az 1918-19. évi „spanyolnáthát” is, ennek következtében csak Magyarország mai területén évente több mint 50 ezer elhalálozást jegyeztek fel (Századok statisztikája 2011).

Az egész korszakra nézve megfigyelhető azonban a lakosság életkilátásainak a javulása. Ezt egyértelműen jelzi, hogy a születéskor várható élettartam az 1860-as években még nem érte el a 30 évet, 1900-1901-ben viszont a férfiak esetében 36,6, a nőknél pedig 38,2 év a mutató értéke. Ekkor viszont Nyugat- és Észak-Európában már több mint 50 évre lehetett számítani. Hasonló kettősséget tükröz a túlélési tábla is: az 1860-as években ezer újszülött közel fele már megérte a 20. életévét, 1900-1901-ben pedig már több mint a fele a 40.

életévét, ezek az értékek azonban érzékelhetően elmaradtak az Európa fejlett részein regisztráltakról (KATUS 1979).

Az igazán történelmi változás azonban a nemzetközi vándorlás terén történt: az ország hosszú történelme során szinte mindig befogadó ország volt, a dualizmus korában viszont kibocsátó ország lett, azaz többen hagyták el, mint ahányan bevándoroltak.

A kivándorlás esetében három fontosabb irányt lehet kimutatni. Alapjában véve kivándorlásnak minősíthető az örökös tartományokba irányuló migráció is. Ez főleg Ausztriát, ezen belül is Bécset érintette: 1910-ben már közel 270 ezer a magyarországi honossággal rendelkezők száma Ausztriában.

A kivándorlás második szintjének a szomszédos országok, ill. Közép-Európa tekinthető. Ebben a megközelítésben elsősorban Románia említhető, ahova csak 1899-1913 között több mint százezren vándoroltak ki (THIRING 1963). Összességében az európai országokba történő kivándorlás 300-400 ezerre tehető – beleértve az örökös tartományokat is (KATUS 1979).

A dualizmus kori kivándorlás meghatározó tömegét azonban a tengerentúlra történő exodus adta, így érthető módon mindig is ez állt az érdeklődés homlokterében. Az „Amerika-láz” kezdete 1880-ra tehető, a tömeges kivándorlás azonban csak a 20. század elején indult meg: 1903-ban már 120 ezer kivándorlót regisztráltak, az 1907-es csúcson közel 210 ezer, de még 1913-ban is közel 120 ezren emigráltak. Az I. világháború kitörése azután leállította az egész kivándorlást. Összességében az Amerikába irányuló magyarországi kivándorlás csak egy, de annál intenzívebb maximumot produkált.

Összességében 1871-1913 között a Magyar Birodalomból a tengerentúlra több mint kettő millió személy vándorolt ki. Ezt a veszteséget a bevándorlás és a visszavándorlás csak kisebb mértékben enyhítette. A fő kivándorlási irány a történelmi Magyarország esetében is az Egyesült Államok: csak 1899-1913 között a Magyar Birodalomból 1390 ezren vándoroltak ki, ebből közel 1,2 millióan az Egyesült Államokba (PUSKÁS 1982).

A kivándorlás okait keresve elsősorban arra kell utalni, hogy az ország kisebb-nagyobb részein túlnépesedés alakult ki, ezen területek eltartó képességét az ott élő népesség az 1880-as évektől egyre inkább túlhaladta. Ezt a népességfelesleget az ország gazdaságilag fejlett térségei csak részben tudták felvenni. Így a kivándorlás igazából akkor vált tömegessé, amikor világos lett, hogy az akkori belső munkaerőpiac nem képes felvenni a növekvő számú munkaerőt.

További fontos tényező a tengerentúlra vándorlásban a mintakövetés, az informális kapcsolatok, az ún. láncvándorlás. A fentiekén túl – főleg lokális szinten – más tényezők is szerepet játszottak a kivándorlásban, így nem meglepő, hogy az ország egyes részeit nagyon eltérően érintette a kivándorlás. Az egyik legfontosabb területi különbség, hogy az ország jelenlegi területén érzékelhetően

kiseb mértékű volt az exodus, mint más térségekből: az 1390 ezres kivándorlásból kb. 314 ezer jutott a trianoni Magyarországra (KLINGER 1996). A kivándorlásból tehát csak 22,5 % volt a részesedés, a népességből pedig több mint egyharmad.

Így a kivándorlás nagyobb göcsterületei kívül estek a mai határokon. A legnagyobb összefüggő kivándorlási régió az ország ÉK-i részén alakult ki, ahonnan a tengeren túlra irányuló exodus az érintett megyék 1910. évi népességének kb. ¼-ét vitte el (ide tartozott pl. Sáros, Szepes, Gömör és Kishont, Zemplén, Abauj-Torna).

A tengerentúlra történő vándorlás további lényeges jellemzője, hogy eltérő mértékben érintette a Magyarországon élő etnikumokat: a magyarok adták a kivándorlók 1/3-át, a szlovákok az ¼-ét, a németek 18, a románok 15, a ruszinok 4,5, a délszlávok pedig a 2,6 %-át. Ebből következik, hogy az exodus elsősorban a nem magyar népeket érintette, a legerősebben a felvidéki szlovákokat és ruszinokat: az előbbieket népességük egynegyedét, az utóbbiak pedig egytizedét vesztették el, miközben a magyarság vesztesége 6-7 %-ra rúgott (KATUS 1979). Az „Amerika-láz” magyarság számára kedvező alakulása is szerepet játszott abban, hogy a dualizmus korában megfordult az az évszázados folyamat, miszerint a magyarok aránya csökkent, vagy legfeljebb stagnált a Kárpát-medencében. Az etnikai viszonyok alakulását a vizsgált korszakban egy sajátos kettősség jellemezte: jóllehet a nyelvhatárok ezekben az évtizedekben lényegében nem változtak, a magyarság száma és aránya mégis látványosan megnőtt. A változás méretét jól jelzi, hogy 1850-ben a Magyar Birodalom 13,2 millió lakosából mindösszesen 4,8 millió volt magyar (36,5 %), 1910-ben viszont már a 10 milliót is meghaladta a számuk (48,1 %). A szűkebb értelemben vett Magyarországot nézve pedig a magyarság ismét abszolút többségbe került (1910: 55 %,) (KOC SIS 1996).

A magyarság száma és aránya jelentős növekedésének okait keresve leginkább három tényező érdemel említést:

- A nem túl szerencsés alakuló demográfiai átmenet nyertesei a magyarok, mivel természetes szaporodásuk az 1860-as évektől már felülmúlta a többi etnikumét. Ez önmagában is több százezer főnyi relatív szaporodást eredményezett (KATUS 1979).
- A tengerentúlra kivándorlás jóval kisebb mértékben érintette a magyarságot, mint néhány más nemzetiséget.
- A fenti két tényező azonban minden jelentősége ellenére sem magyarázta meg teljes egészében a magyarság kb. 5 milliós gyarodását: ebből ugyanis kettő millió fő a magyarság asszimilációs nyereségének tudható be. Ebből mintegy 700 ezer volt zsidó, fél millió német, 400 ezer szlovák, 150-150 ezer román, ill. délszláv, 100 ezer pedig egyéb eredetű (KATUS 1988).

Mivel a magyarosodás túlnyomórészt a magyar területeken belül és a városokban ment végbe, a nyelvhatárok a dualizmus évtizedeiben sem változtak jelentősen, így a magyarosodás a nem magyar népek összefüggő területeit érdemben nem tudta megbontani.

IRODALOM

- ACSÁDI GY.(1957): Az 1784-85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népesség nyilvántartások. In KOVACSICS József szerk: A történeti statisztika forrásai. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 201-243.
- ACSÁDY I. (1896): Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam XII. Budapest.
- AJTAI József (1905): A magyarság fejlődése az utolsó kétszáz év alatt. Budapest, Singer és Wolfner.
- BARSY GY. (1938): Magyarország népessége a honfoglalás óta. Statisztikai Szemle, 17. évf. 4. sz. 343-358.
- BELUSZKY P. (1996): A zsidó lakosság területi elterjedésének néhány jellemzője a két világháború között Magyarországon. DÖVÉNYI Zoltán szerk.: Tér – gazdaság – társadalom. Budapest, MTA FKI. 317-338.
- BENDA K. (1980): Az udvar és az uralkodó osztály szövetsége a forradalom ellen (1795-1812). In MÉREI Gyula – VÖRÖS Károly szerk.: Magyarország története 1790-1848, 1. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó. 425-471.
- BEREND T. I. – RÁNKI GY. (1987): Európa gazdasága a 19. században 1780-1914. Budapest, Gondolat
- DANYI D. – DÁVID Z. (1960): Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787). Budapest, Központi Statisztikai Hivatal
- DÁVID G. (1997): Magyarország népessége a 16-17. században. In KOVACSICS József szerk: Magyarország történeti demográfiája (896-1995). Budapest, Központi Statisztikai Hivatal. 141-171.
- DÁVID Z. (1957): Az 1715-20. évi összeírás. In KOVACSICS József szerk.: A történeti statisztika forrásai, Budapest, 145-199.
- DÖVÉNYI Z. (2016): A migráció szerepe Magyarország 18. századi népességnövekedésében. Történeti Földrajzi Közlemények. 4. évf. 3-4. sz. 47-53.
- FENSKE, H. (1980): International Migration: Germany in the Eighteenth Century. Central European History, 13. 332-347.
- GRANASZTÓI GY. (1997): Magyarország történeti demográfiájának longitudinális vizsgálata. In KOVACSICS József szerk.: Magyarország történeti demográfiája (896-1995). Budapest, Központi Statisztikai Hivatal. 173-180.

- HABLICSEK L. (1991): Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. In Demográfiai átmenet Magyarországon. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet. 43-97.
- JÁSZI O. (1912): A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Budapest, k.n.
- KAMARÁS F. (1997): A születési mozgalom és a termékenység jellegzetességei az elmúlt 125 évben. In KOVACSICS József szerk.: Magyarország történeti demográfiája (896-1995). Budapest, Központi Statisztikai Hivatal. 317-340.
- KATUS L. (1979): A népesedés és a társadalmi szerkezet változásai. In KOVÁCS Endre – KATUS László szerk.: Magyarország története 1848-1890. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1119-1163.
- KATUS L. (1988): Nemzetek és népszaporulat. In GLATZ Ferenc szerk. Magyarok a Kárpát-medencében. Budapest.
- KLINGER A. (1996): Demográfia. Budapest, KSH-ELTE
- KOCSIS K. (1996): Az etnikai térszerkezet változásai a Kárpát-medencében. In FRISNYÁK Sándor szerk.: A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza, BGYTF. 49-58.
- KOSÁRY D. (1990): Újjáépítés és polgárosodás, 1711-1867. Magyarok Európában III. Budapest, Háttér Lap- és Könyvkiadó.
- KOVÁCS A. (1919): Magyarország népességének fejlődése a török uralom megszűnése után. Budapest, Pesti Könyvnyomda Rt.
- KOVACSICS J. szerk. (1997): Magyarország történeti demográfiája (896-1995). Budapest, Központi Statisztikai Hivatal
- PÁPAI B. (1963): Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején (1711-1867). In KOVACSICS József szerk.: Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 143-219.
- PUSKÁS J. (1982): Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880-1940. Budapest, Akadémiai Kiadó
- RÉDEI J. (1960): A születések és halálozások alakulása a XIX. és a XX. században Európában és Magyarországon. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- SCHWARTNER, M.: Statistik des Königreichs Ungarn. Pest.
- SEEWANN, G. (2015): A magyarországi németek története, I-II. H.n. Argumentum Kiadó.
- SZAKÁLY F. (1990): Virágkor és hanyatlás 1440-1711. Magyarok Európában II. Budapest.
- SZÜCS J. (1988): A középkori Magyarország népei. In GLATZ Ferenc szerk.: Magyarok a Kárpát-medencében, Budapest, Pallas. 32-41.
- THIRRING G. (1938): Magyarország népessége II. József korában, Budapest.
- THIRRING L. (1963): Magyarország népessége 1869-1949 között. In KOVACSICS József szerk.: Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége

- a honfoglalástól 1949-ig. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 221-388.
- VÖRÖS K. (1980): A magyarországi társadalom (1790-1848). In MÉREI Gyula – VÖRÖS Károly szerk.: Magyarország története 1790-1848, 1. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó 473-599.
- WELLMANN I. (1989): Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In EMBER Győző – HECKENAST Gusztáv szerk.: Magyarország története 1686-1790, 1. kötet. 25-80.
- Századok statisztikája (2011). Budapest. Központi Statisztikai Hivatal.*

A VESZÉLYES FALU A RURÁLIS TÉRSÉG VESZÉLYTÉNYEZŐI A MAGYAR TÖRTÉNELEMBEN

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

1. BEVEZETŐ

A magyarországi rendszerváltás egyik következménye volt, hogy a társadalom a korábitól eltérő módon viszonyult a biztonság kérdéséhez. A különböző veszélytényezők jelenléte, újak feltűnése és a már ismertek fontosságának mérséklődése sajátos ritmust kölcsönöz a biztonság történetének. A biztonság – látszatra – permanensen változó, önmagát soha sem ismétlő jelenség. Am amennyiben kellő történelmi távlatból – az emberiség fejlődését kísérő tényezőként – tekintünk rá, akkor ebben a folyamatosan módosuló biztonságban mégis meglátunk néhány állandó elemet. Az első – és talán a legfontosabb –, hogy a biztonság veszélynélküliséget feltételez, így kultúrtörténete sem lehet más, mint a veszélytényezők története. A másik fontos elem, hogy a történelem folyamán csakúgy, mint napjainkban abszolút biztonság – értendő alatta az összes lehetséges veszélytényező hiányát – nem létezett, és ebből ered: az emberi élet minden korban veszélyes volt, magában hordozta az egyén életének fizikai fenyegetettségét is. Mutatis mutandis élve József Attila közismert költeményének záró sorával: „...Éltem – és ebbe más is behalt már...” Az emberi élet mindig veszélyekkel teli volt, és ennek tényezői földrajzi tájanként is eltérő módon és intenzitással determinálták a mindennapok folyását. A rurális, valamint az urbánus arculatú vidékek biztonsága – ugyanazon történelmi koron belül is – különbözhet egymástól, még ha az eltérés mértéke olykor igen csekély. Tanulmányunkban a Kárpát-medencei rurális térségek biztonságáról – veszélytényezőiről – szólnak a magyar államalapítástól a Rákóczi-szabadságharcot követő évtizedekig. A vizsgált korszak két végpontjának kijelölését egyfelől az indokolja, hogy a feudális társadalmi struktúrák kialakulásával nyilván új, addig kevésbé ható veszélytényezők jelentek meg, másfelől pedig a fegyveres erőszak végleges állami monopóliummá válásával – az abszolutista állami berendezkedés megszilárdulásával – megnőtt a biztonság foka, a veszélytényezők kultúrtörténetének új időszaka kezdődött, amely napjainkban is tart. (MÜNKLER 2004)

A magyar történeti földrajz figyelme a biztonsági és katonai kérdések iránt mintegy másfél évtizeddel ezelőtt ébredt fel. (FRISNYÁK - CSIHÁK 2004) Azt megelőzően tudományterületünk érdeklődése a természeti és társadalmi veszélytényezők felé mérsékelt volt, jöllehet RÉTHLY Antal tollából (1952, 1962, 1970) a tanulmányunkban feldolgozandó évszázadokra vonatkozóan már megszülettek az összegző adattárak. Később RÁCZ Lajos (2001, 2008) kutatásai eredményeként egyre jobban tisztult a korábbi évszázadok éghajlatával és éghajlatváltozásaival kapcsolatos ismeretek rendszere. A történész szakma már néhány évtizeddel korábban felfigyelt a magyar falvak biztonságának történetével kapcsolatos kérdésekre. A múlt század hatvanas-hetvenes éveinek fordulóján három olyan, a Kárpát-medencei falvak történetével foglalkozó, jelentős, monografikus feldolgozás is keletkezett, amelyek exponálták a középkori magyar falvak biztonságának kérdéseit is. (SZABÓ 1966, 1969; MAKSAY 1971) SZABÓ István és MAKSAY Ferenc művei a magyarországi szocialista tudományos élet jegyeit azonban magukon viselték. Az itt említett műveik a maguk nemében jelentős, tartalmilag máig helytálló alkotások, ám amikor a rurális térségek biztonságáról szólnak, mindig élesen kiütözik rajtuk az osztályharcos szemlélet. A veszélytényezők számbavétele rendszerint torz maradt: a feudális társadalmi struktúrából eredeztetett intenzív fizikai összetűzések felé billent. A nagy változást Arthur E. IMHOF (1992) szintézisének hazai megjelenése hozta. IMHOF akkoriban kevés figyelmet kapott alkotása – jöllehet nem tett éles különbséget az urbánus és a rurális terek lakói között – jól megszerkesztett, átfogó képet nyújtott főleg a korajútkori európai emberre leselkedő természeti és társadalmi veszélytényezőkről, valamint az ellenük való védekezésről.

2. FALU A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Vizsgálódásunk első lépéseként mintegy magától adódik annak feldolgozása: a középkori és a kora újkori Kárpát-medencét mennyiben tekinthetjük rurális jellegű térnek. A vizsgált időszakban a városiasodás elérte-e azt a szintet, hogy feltétlenül különbséget tegyünk a kettő között? A történelmi adatok ennek ellentmondanak. Tanulmányunk kereteit meghaladja az egyértelmű szakmai véleményalkotás, így csak néhány fontos tényre hívhatjuk fel a figyelmet. Emlékeztetünk arra, hogy a magyar történetírás már a 19. század végén rámutatott: a felvidéki bányavárosok a 17. században erősen kötődtek a rurális tereket jellemző mezőgazdasági tevékenységhez, miközben geográfiai funkciójuk már egyértelműen eltért attól. (MIKULIK 1885) A 17. századi Rozsnyón, miközben polgárainak zöme a bányászatból élt, a város – mintegy köztulajdonként – jelentős erdőt művelt, az erdőgazdálkodásért a civitas vezetői viseltek felelősséget. Az erdők igazgatása elsősorban az erdő pusztításának és kiirtásának, valamint az „erdőégés”-nek megakadályozására

irányult és már tekintettel voltak a vadgazdálkodásra is. A város gazdasági életében fontos szerepet játszott a komlótermesztés, valamint a méhészet. A Rozsnyó belső területein, az egyes portákon megtalálható volt a veteményeskert. A település körüli szántóföldeket már a század elején gyümölcsösökké és „egyéb kertekké” alakították át. (MIKULIK 1885 54-55.) A vagyonosabb polgárok a közeli falvakban béreltek szőlősöket. Így Rozsnyó környékén a szántóföldi művelés, valamint – az ország alföldi területein meghatározó – pásztorkodó marhatartás nem volt jellemző. Feltűnő viszont, hogy ismét a módosabb polgárok körében dívott a piaci célokból történő haltenyésztés: a személyek hagyatéki leltáraiban a 17. században rendszeresen megjelennek a város határában található, feltehetően jelentős vagyoni értéket képviselő halastavak. Jóllehet a város még a környező települések bevonásával sem tudta biztosítani élelmiszerszükségletét, de mint láttuk, olyan mezőgazdasági termelést folytatott, amely kellő bevételeket teremtett a szükségletek kielégítésére. Ekkoriban Rozsnyó legfőképpen bányász- és ipari város volt, de a mezőgazdaságtól nem tudott és nyilván nem is akart elszakadni. A rurális térben pontszerűen elhelyezkedő urbánus település volt, amely élve városi jogaival maga gondoskodott kellő védelméről. Már 1340-ben városi kiváltságot kapott. (ZSIDI 1995 137.) A török időkben a lakosság fizikailag is védhető állapotokat teremtett: árokkal vették körül, bástyák és palánkok, falak épültek. A település külső megjelenésében is várossá lett.

Rozsnyó példája egyértelműen mutatja, hogy a középkori és korai újkorai településrendben a városi és a falusi tájhasználat között – még ha az jogilag megkülönböztethető is – földrajzilag egyáltalán nem volt olyan éles eltérés. A város és a falu közötti határ erősen elmosódott, ami a korabeli tájbárázolásokon is megfigyelhető. Ékes példája ennek az Anton Ernst Burckhardt von BIRCKENSTEIN által készített metszetek sora, amelyet eredetileg 1688-ban Bécsben adtak ki, és amelynek teljes hasonmás kiadásával – RÓZSA György munkájaként – 2001-ben ismerkedhettünk meg. Az ebben közölt 122 táj- és várabrázolás egy része olyan látképeket közöl, amelyen a városi vagy városias települést pusztán a várfal vagy palánk és az elmaradhatatlan vizes árok különíti el a környező falvaktól. Néhány metszeten pedig közvetlenül a vizesárokig érnek a megművelt területek. Vagyis a városi térhasználat pontszerűen jelentkezett az alapvetően rurális Kárpát-medencében. A falu és a város társadalmi és gazdasági életük egészével szorosan összefonódtak. Ez az elmosódó határ veti fel annak kérdését: mit tekinthetünk falunak ebben a korban. A legegyszerűbb válasz: minden olyan települést, amely nem volt város. Ez a jogi és jogtörténeti megközelítés a különböző társadalmi struktúrák egymástól való éles elkülönülésén alapul, ám földrajzi szempontból nem elégséges. Hiszen – a török kor példájánál maradva – az Alföldön kialakult, de a városi jog kiváltságában nem vagy csak évtizedek elteltével részesült nagyméretű falvak – a maguk nagyüzemi rideg állattartásával, valamint az arra települt kiszolgáló iparral és

kereskedő réteggel – éppen úgy centrális helyek voltak, mint a már említett Rozsnyó. És mit kezdünk az olyan településsel, mint Hajdúböszörmény, amely GYÖRFFY István alapműve (1927) óta, a hajdúvárosok egyfajta alaptípusa és a tanyarendszer kialakulásának fontos állomása. (SOLYMOSI 1980) Böszörmény feltehetően már a 14. század végén mezővárosi kiváltságot kapott, bizonyos fokú centrális funkciója is lehetett, de valódi fejlődése csak a hajdú kiváltság elnyerése – 1609 – után indult meg. (GYÖRFFY 1927; MÓDY 1973; RÁCZ 1973) A mezőváros is és a hajdúváros is megmaradt vidékies, falusias településnek, miközben a 17. században egyre jelentősebb központtá vált.

A középkorban Magyarországon a falut és a mezővárost jogi helyzete és a méretükből eredő településmorfológiai sajátosságok különböztették meg egymástól. Így továbbra is fennáll a kérdés: a kora újkorig mitől vált sajátos településtípussá a falu. A válaszban nem nyújt kellő segítséget – a jogi alapon történő megkülönböztetés – a városi kiváltság. Történeti és történeti földrajzi, valamint geográfiai szakirodalmunk alapján is nehéz a meghatározás. EPERJESSY Kálmán a település méretét vette alapul: „...A falu kis település...” (EPERJESSY 1966 7.) Ez a kitétel az eddig elmondottak alapján nem visz előrébb, bár azt el kell ismernünk, hogy valami lényegesre tapinthatott rá, amikor azt hangsúlyozta: „...Nincs átlagfalu. Mindegyiknek sajátos egyéni vonásai vannak...” (EPERJESSY 1966. 7.) Elfogadva e megállapítást, ami tulajdonképpen minden egyes településtípushoz tartozó helységekre érvényes lehet, mégis szükséges valami általános érvényű kategória további vizsgálatainkhoz. Ehhez ERDEI Ferenc (1974) alapműve sem visz közelebb, egyfelől mert a falut társadalmi és nem történeti földrajzi vonatkozásában vizsgálja, másfelől pedig nem nyújt fogalmi meghatározást. A falu értelmezéséhez a földrajzi szakirodalomban is nehezen találhatunk a történeti földrajzi kutatásokban jól használható fogalmi definíciót. A német geográfiában falu alatt általában kisméretű vidéki vagy vidékies jellegű csoportos települést értenek, amelyhez mezőgazdasági és őstermelés kötődik. (TIETZE 1968-1972; LESER et. al. 1987) Ennél sokkal mélyebb tartalmú meghatározást közölt MENDÖL Tibor (1963) településföldrajzi monográfiájában. Művének településtipológiai részében négy kategóriát nevesít: „falusias magános település”, ez a tanya, „falusias csoportos település”, ez a falu, „városias csoportos település”, ez a város, „városias magános település”, ez a gyártelep, magános pályaudvar, várkastély. Az általunk tárgyalt kérdéskör szempontjából a második kategória érdemel figyelmet, amennyiben a falusias csoportos település: „...nem központi szerepkörű település, ugyanakkor a lakóhely-egységei egymással, a munkahely-egységei szintén egymással érintkeznek. A lakóhely-egységek együtt alkotják a zárt belsőséget, a munkahely-egységek a külterületet. Ez az a település, amit általában falunak nevezünk...” (MENDÖL 1963 33.) Vagyis MENDÖL Tibor a lakó- és a munkahely térbeli elkülönülése és egymáshoz való térbeli viszonya alapján határozza meg a falut. Ezzel a megközelítéssel már

közelebb kerültünk a történeti földrajzi vizsgálatokban is alkalmazható kategóriához, ám néhány kiegészítést még feltétlenül szükséges hozzáfűznünk.

MENDÖL nagy általános vonások alapján alkotta meg a falu fogalmát. Rozsnyó már említett példája azonban további megfontolásokra késztet. E bányavárosunk – mint láttuk – széles körű és a saját korában sokrétű mezőgazdasági termelést is végzett. Ebben a vonatkozásban a „lakóhely-egységei” és a „munkahely-egységei” nem estek egybe, tehát Rozsnyó falunak is tekinthető. De mint bányaváros – az arany- és ezüsttermelés egyik központja – szintén inkább a falu, mint sem a város kategóriájába tartozik, hiszen a bányák a város lakott részén kívül helyezkedtek el. Az ilyen – de városi jogkör nélküli – településeket nevezzük ma bányászfalvaknak. Amitől viszont Rozsnyó – a MENDÖL-féle tipológia szerint – mégis város lett, az a magas helyi energiából eredő központi szerepköre. A középkori Kárpát-medence településeinek túlnyomó részében, még a településhálózat piramisának csúcsán elhelyezkedő szabad királyi városok esetében is jellemző volt „a lakóhely-egységek”, valamint a „munkahely-egységek” bizonyos fokú elkülönülése, ami olykor szélsőséges jellegű településhalmazokat eredményezett: Buda és Pest körüli falvak. (GYÖRFFY 1973)

A fentieket összegezve elmondhatjuk, hogy a „lakóhely-egység” és a „munkahely-egység” szétválása az általunk vizsgált időszakban a Kárpát-medence egészére jellemző. S ha elfogadjuk MENDÖL Tibor (1963) tipológiáját, akkor a város és a falu között csak úgy tudunk különbséget tenni, ha az előbbihez hozzáfűzzük a valamilyen jellegű központi szerepkört, a falunál pedig teszünk egy kitétel: a vidékies vonást. Ez utóbbi az agrártevékenység túlsúlya lehet. Vagyis falunak azokat a helységeket tarthatjuk, ahol a lakó- és a munkahely egységei elkülönülnek egymástól, de a megélhetést a mezőgazdasági tevékenység biztosítja. E kitétel elfogadása lehetővé teszi, hogy még a központi szerepkört elért nagy alföldi falvakat, majd a belőlük kialakult mezővárosokat is kellően elhelyezzük a középkori, valamint a kora újkori településhálózatban. Hozzásegít annak belátásához, hogy az általunk vizsgált időszakra vonatkozóan leszögezhezzük: a Kárpát-medence egésze olyan kultúrtáj volt, amely képében agrárjellegű, rurális vidék benne pontszerűen elhelyezkedő, külső megjelenésükben is városias településekkel.

3. VESZÉLYEK ÉS VÉDEKEZÉS

A közép- és kora újkori Kárpát-medence lakossága fokozatosan átalakította a medencecsoport földrajzi viszonyait, és a honfoglalás, valamint a megtelepedés időszakában is már csak részben nyers tájat sajátos kultúrtájává formálta. A magyarországi tájfejlődés azonban – eltérően a nyugat európaítól – kisebb-nagyobb megtorpanásokkal zajlott. Abban megegyezett a kontinens nyugati részével, hogy általános tendenciájában egyre nagyobb területeket hódított meg

a kultúrtáj, de amattól eltérően itt – főleg a török korban – bizonyos fokú visszarendeződés is szerepet játszott. Ebben a tekintetben a Kárpát-medencei tájfejlődés hullámzást mutat, amiben a társadalom ösztönös önvédelmi reflexei és mechanizmusai is fontos szerepet játszottak. A magyar társadalom tudatában szinte kiirthatatlanul meggyökeresedett vélekedés szerint eleink sokkal veszélyesebb világban éltek, mint utódaik. Magunk azon a véleményen vagyunk, hogy – már csak az eltérő társadalmi struktúrák miatt is – szakmailag kétes a kérdés illetően való felvetése. Azt mondhatjuk: a ma embere éppúgy veszélyekkel teli világban él, mint középkori és kora újkori elődei, csak éppen a tudományos és technikai fejlődésből eredően más veszélytényezők és eltérő mértékben fenyegetik a két korszak emberét.

A Kárpát-medencében megtelepült magyarság településhálózata az ármentes térszíneken alakult ki, ami egyben mutatja, hogy az egyik legjelentősebb természeti veszélyforrás a víz volt. Emellett a társadalmat rendre érték különböző természeti csapások – időjárási anomáliák, tűzvészek, járványok, földrengések, sáskajárások, hogy csak a leggyakoribbakat említsük RÉTHLY-féle (1952, 1962, 1970) adatsorokból –, amelyek ellen alig volt védekezés. A természet erői elleni leghatásosabb védelem az emberi hajlék, a ház, amely a középkor folyamán lényegesen változott. A nomád életet fokozatosan elhagyó magyarság az Árpád-korban földbe ásott házakat épített: csak tetőszerkezetük magasodott a föld felszíne fölé. (SZABÓ 1969) Ezt a háztípust váltotta fel a MENDÖL Tibor (1963) által „élesgerincű ház”-nak nevezett építmény: a tartó gerendákból összerótt ház, amelyben a gerendák között sövényfallal töltötték ki, majd sárral vagy agyaggal vakolták be. Mindkét háztípusban erősen jelentkezik a védelem eleme. Közös bennük a nyers táj kedvezőtlen hatásai elleni oltalmazás. A földbe ásott házak esetében a víz elleni védekezés lehetett a determináns. Miután a faluhálózat kezdetben a folyók melletti árterek vízmentes részén települt, így a ház építőinek gondolniuk kellett a felszivárgó – sokszor egyszerű talajvíz – vizek és a csapadék elvezetésére is. A múlt század ötvenes-hatvanas éveinek fordulóján a magyar archeológiában és etnográfiában nehezen megoldható kérdésként fogalmazódott meg az árkok szerepe az Árpád-kori falvakban. MÉRI István (1962) mintegy a jelenséget összegző tanulmányában még több kérdést is nyitva hagyott. Miután az árkok alján üledékes, iszapos rétegeket találtak, már ebből arra lehetett következtetni, hogy azok a felesleges víz és csapadék felfogására, elvezetésére szolgáltak. Ennél azonban – véleményünk szerint – a védelem szempontjából fontosabb árkok voltak azok, amelyek nem házhelyeket, hanem a szomszédos „telekrészeket” kerítették be. Ezekben az esetekben is feltételezhető a védelem, amennyiben: „...A kerített helyek kapcsolatban lehettek az állatok teletetésével s általában az állatok összetartásával olyan vonatkozásban is, hogy a legelőket elkülönítsék nemcsak a település házáitól, hanem – figyelembevételre, hogy az okleveles adatok

szerint a falu határában is lehettek ilyen kerített helyek – a szántóföldektől is. Így az árkok többek között az állatok kártevését – pl. a bevetett földek eltiprását – is megakadályozhatták, de a legelőket is védhették az elöntéstől...” (MÉRI 1962 217.)

Az élesgerincű ház – mint hajlék – esetében már megjelenik a társadalmi veszélytényezők egyik-másika is. A porta lakóinak a természet erőivel szembeni védekezése itt is hangsúlyos, de ki kell emelnünk: ez a hajlék szétszedhető szerkezetű. A sövényfal anyaga bárhol fellelhető, a tető is pótolható, gyakorta elegendő lehetett csak a gerendavázat elemeire bontani. A már említett SZABÓ István megfogalmazása szerinti „magyarországi feudális magánháború” előtt is állandó jelenség a jobbágy házával együtt történő költözése vagy erőszakos költöztetése. A kérdéskör exponálásakor SZABÓ István (1966, 1969) mutatott rá arra, hogy a középkori magyarországi birtokpercek nagyszámú forrásában található utalások a szétszedhető ház létre és az azzal való eljárásra. Gyakori eset volt; ahol csak a jobbágyokat telepítette (rabolta) saját birtokára a nemes, ott a házakat felégette, míg a másik esetben a házakat szétszedette és elszállította.

Visszatérve az elemi és természeti csapások sorához, feltétlenül szólnunk kell a Kárpát-medence lakosságát évszázadokon át rendszeresen ritkító – olykor egyenesen megtizedelő – járványos betegségekről. Ezek összefoglaló történetét SCHULTHEISZ Emil és TARDY Lajos 1964-ben közölt tanulmányában találjuk meg. Végig olvasva a RÉTHLY-féle adattárakat, feltűnő, hogy az általunk vizsgált időszakban 1242 után szinte alig volt epidémia nélküli év, a 14. század közepétől kezdve pedig egyre gyakrabban találkozunk pandémiával. Szembeötlő, hogy a tatárjárást megelőző évszázadokból nincsenek megbízható forrásaink jelentős epidémiáról vagy pandémiáról. Pusztán logikai szempontból ez még nem jelenti, hogy valóban nem fordultak elő, csak éppen források nem maradtak fenn róluk. A posteriori vélhetjük úgy is, hogy olyan tömeges, viharos gyorsaságú megbetegedés nem történt, amely a középkor amúgy is magas fokú mortalitása mellett felkeltette volna akár a vármegyei, akár az országos adminisztráció figyelmét. Ennek oka lehetett az is, hogy a 14. század közepéig Európa és Magyarország fő epidémiája a lepra volt: egy viszonylag lassú lefolyású megbetegedés.

Az orvoslás történetével foglalkozó szakirodalom egységes állásponton van abban, hogy minden történelmi kornak megvan a sajátos fertőző betegsége, amely tömeges mortalitással jár. A 11-14. század fő járványos betegsége a már említett lepra, amelyet 1347-től Magyarországon a pestis váltott fel. A pestis korszakát 1830-tól a kolera évszázada követte. A magyar történelem legjelentősebb epidémiái és pandémiái a pestishez kötődnek, amely ellen mind a kései középkor, mind a kora újkor idején nem létezett hatásos védekezés. Legtöbbször a betegek fizikai elkülönítése, olykor a társadalom egészéből történő kizárása nyújtott csekély oltalmat. A lakosság egésze azonban tehetetlenül állt e

megbetegedésekkel szemben, ami a teljes kiszolgáltatottság érzésének elterjedését eredményezte. Ezt az érzést pedig csak fokozta a járványok kiszámíthatatlansága. A pestis olykor csak szűk földrajzi térben – éppúgy a városi, mint a falusi területeken – dühöngött, máskor pedig az egész Kárpát-medencére kiterjedő pandémiává nőtt. Társadalmi hatása szintén kiszámíthatatlan volt. A magyar nemzetet történelme során legsúlyosabban érintő pestisjárvány a Rákóczi-szabadságharc utolsó éveiben dühöngött. (MAGYARY-KOSSA 1929-1940; WELLMANN 1980; GAZDA 2009) A mortalitás értéke WELLMANN Imre (1980) számításai szerint mintegy 10 százalékra rúgott. Ez már olyan magas érték, amely arra utal: a Rákóczi-szabadságharc társadalmi bázisában rendült meg. A külpolitikai elszigeteltséggel és a sorozatos katonai kudarcokkal párosulva e járvány lehetett a szabadságharc bukásának legfőbb oka.

A Kárpát-medencei rurális térség lakosságának biztonságát – mind az általunk vizsgált időszakban, mind napjainkban – alapvetően meghatározta az időjárás és annak anomáliái. A 18. század első feléig tartó időszakban a megtelepedett magyarság két markáns éghajlattörténeti időszakot élt át. Az első az úgynevezett középkori éghajlati optimum volt, amely – túltekintve a Kárpát-medencén – 900 és 1300 között uralkodott, a második pedig a kis jégkorszak évszázadai, a 14-19. század között. A középkori éghajlati optimum egy melegebb, míg a kis jégkorszak egy hidegebb periódust jelent. A biztonság szempontjából fontos kiemelni, hogy e két időszakban egyáltalán nem állandó melegebb vagy hűvösebb évekről beszélhetünk: az egyes periódusokon belül voltak hosszabb-rövidebb, hol magasabb, hol alacsonyabb hőmérsékletű időszakok. A melegebb és a hűvösebb meghatározás pusztán az általános tendenciára utal. Ami a vidéki élet biztonságára hatott, az a kis jégkorszak csapadékosabb, hosszabb telű évei, és az ehhez kapcsolódó rövidebb nyár, valamint az elhúzódó tavasz és ősz. Miután a középkori éghajlati optimum és a kis jégkorszak váltása nem egyik évről a másikra, hanem fokozatosan következett be, így elsősorban az időjárási anomáliák jelentették a fő veszélyt. Az Árpád-kori megtelepülés együtt járt a kultúrtáj további kiépülésével, ami már kezdetleges vízszabályozást is feltételez. (IHRIG 1973; RÁCZ 2001, 2008) A már említett Árpád-kori árkolások minden bizonnyal arra mutatnak, hogy a letelepedéssel egy időben a víz elleni védekezést megkezdte a magyarság. E vízszabályozási munkákkal – a török elleni földrajzi védekezés jegyében – főleg a Nagyalföldön éppen abban az időben hagynak fel, amikor Franciaországban a 16-17. században jelentős csatornaépítések folytak: a folyó- és vízszabályozás valóságos virágkora bontakozott ki. (POUNDS 1997) A Kárpát-medence lakói a honfoglalástól kezdve rákényszerültek az együttélésre a vízzel, és ez a faluhálózat történetére is rányomta bélyegét.

A magyarországi településhálózat kialakulásának sajátos, a társadalmi veszélytényezők sokaságát jelentő szakasza a középkori falurendszer elemeinek sokasodása – SZABÓ István (1966) fogalmaival élve a „falukettőzések” „álfalvak” „a falunevek burjánzása” –, valamint pusztásodása. E településföldrajzi folyamat a kontinens Kárpát-medencén kívüli területein is ismert: a kései középkorban felgyorsult ütemben sokasodó falvak egy idő után ritkulni kezdtek. (SZABÓ 1966; MAKSAY 1971) A pusztásodás hazánkban a 13-15. században teljeseedett ki, és a köztörténeti események miatt nem ért határozott véget: a hódoltság közállapotaiban oldódott fel. A Központi-nagymedence településhálózatának teljes átrendeződése a 16-17. században lényegét tekintve a falvak pusztásodásának folytatása.

A falvak sokasodásának és pusztásodásának folyamatát konkrét példán bemutatva jól szemlélteti BLAZOVICH László (1985) a Körös, a Maros és a Tisza által közre zárt terület térképein. A 11-13. század közepéig gyéren lakott alföldi vidékről van szó, ahol a megtelepülést alapvetően a folyók és az év jelentős részében víz alatt álló árterek determinálták. A tatárjárásig a gyér faluhálózat elemei szórta helyezkedtek el, nagyobb csomósodást a Maros Csanádtól keletre eső ár mentes térszínein találunk, valamint a Fehér-Körös mentén. Feltűnő, hogy a Tisza mellett – Csongrád és Szeged között – mindössze két falu volt. A folyók közötti belső területeken alig van település: szinte teljesen lakatlan vidék. A tatárjárást követően, a 13-14. században már egy megváltozott településföldrajzi képlettel találkozunk. A Maros mentén szépen sorakoznak az egymáshoz feltűnően közeli falvak, de most a falvak koncentrációja a Csanádtól nyugatra eső partvidékre esik. A Körös mentén már ritkásabb és egyenletesebb eloszlású a településhálózat, miközben a folyók köze továbbra is lakatlan maradt. A Tisza és ártere mentén pedig – szinte egyenletes eloszlásban – már 19 falut találunk Csongrád és Szeged között. Ez az elburjánzott falvak földrajzi képlete, amelyet a 15-16. században a pusztásodás követ. A Tisza mellett ritkásabban találunk falvakat, de a korábbi időszakokkal szemben már a folyó nyugati árterén is megtörtént a faluhálózat kialakulása. A Körös és a Maros mentén szinte egyenletes eloszlásban sorakoznak a települések, az utóbbi mellett nagyobb számban, és feltűnő, hogy a korábbiakhoz hasonló centralizáció nincs, viszont a folyók közötti, korábban lakatlan táj egyenletes települési textúrát mutat. Ez az utóbbi változás arra utal, hogy a 15-16. században egyszerre érvényesülhetett a falvak sokasodásának, valamint pusztásodásának tendenciája.

A biztonság, a veszélyeztetettség mind a falvak sokszorozódásához, mind pusztásodásához hozzákapcsolódik. Az előbbihez oly módon, hogy a nemesi birtoktestek a középkor folyamán munkaerőhiánnyal küszködtek, és így a jobbágy és hajléka már említett, erőszakos áttelepítése mindennapos jelenség volt. A falupusztásodás ennél összetettebb kérdés. A falvak kihalása és elhalása nem vezethető vissza egyetlen tényezőre. SZABÓ István (1966) külön beszélt

gazdasági és társadalmi tényezőkről, a feudális „magánháborúról”, a jobbágyi terhek növekedéséről, az elemi csapásokról, a járványokról, valamint a háborús pusztításokról. Tegyük hozzá: e tényezők gyakorta egyszerre, egymás hatását növelve érvényesültek. A biztonság tekintetében a gazdasági tényezők szorulhatnak némi magyarázatra. A faluhálózat teljes kiépülése mintegy kényszerűen hozta a rurális térség birtokainak, a kisenemesi és jobbágytelkeknek erőteljes fragmentálódását, ami a megélhetést veszélyeztette. Ez ellen sajátos védekezési mód lehetett a falu elhagyása és új lakóhely keresése.

A falvak pusztásodása vezet át a háborús, a katonai veszélytényezők sokaságához. A hadak járása – az állandó hadseregek társadalmi struktúrájának végső kikristályosodásáig a 18. században – mindig is veszélyt jelentett, s feltételezésünk szerint ez lehetett egyik oka a MAKSAY Ferenc (1971) által leírt, de nem indokolt településföldrajzi jelenségnek: a falvak egy része „félrehúzódt” a nagy utak mellől. A későbbi kutatásokra vár annak bizonyítása vagy cáfolása, hogy a zsákfalvak kialakulásában játszott-e, és milyen mértékben szerepet a falu társadalmának biztonság utáni vágya.

Amiként már említettük, a falvak pusztásodásának folyamata a 16. században a településhálózatban a török hódítás hatására megkezdődött átrendeződéssel folytatódott. A térbeli folyamat különösen a Nagyalföldön érvényesült: a mai településhálózat – minden egyediségével és torzulásával – ekkor nyerte el formáját. Az itteni kultúrtáj formálódását a magyar és a külföldi történeti földrajz már leírta, értelmezését is elvégezte (DEN HOLLANDER 1980; BELUSZKY 2001), de a biztonsági tényező szerepére kevés figyelmet fordított. Az alföldi falvak korábban – nagy általánosságban – egyenletes textúrájú településrendje megváltozott: az apró falvak lakossága a nagyméretű helységekben tömörült. Mindez mélyreható, sokrétű társadalmi gazdasági folyamat részeként valósult meg. A 15-16. század európai étkezési kultúrájában még nagy szerepet játszott a húsfogyasztás, ami hazánkban az alföldi területek mezőgazdaságát a legeltető állattenyésztés felé terelte. (BRAUDEL 1985; ZIMÁNYI 1976) Jóllehet a magyarországi marhaexport az 1570-1580-as években érte el csúcspontját – ekkor az éves szarvasmarhatenyésztés 200-250 ezer darab körül mozgott, amelyből mintegy 100 ezer került a külpiaconkra –, de a török kor egészén ez maradt a legfőbb mezőgazdasági termék. A hatalmas méretű, ranchrendszerű állattartás nem az elpusztult falvak határára alakult ki, hanem azok fűvel benőtt határain. A nagy alföldi települések ezeket vették birtokukba. Csak Szeged legelőterületei 816 km²-t tettek ki. (HOFER 1997) A 17. század elején – ZIMÁNYI Vera (1976) adatai szerint – az ország termőterületének kétharmad része az állattenyésztést szolgálta. A rideg állattartás együtt járt az alföldi területek – mint kultúrtáj – nyers formájúvá történő visszavadásával, valamint a korábbi vízszabályozás felhagyásával. E látszólag pusztán gazdasági folyamatban benne rejlenek a biztonsági tényezők is. A nagy alföldi települések

– a népesség tömörülésével és pénzügyi helyzetükkel – nagyobb biztonságot nyújtottak, mint az apró falvak. S az sem elhanyagolható tényező, hogy az előállított termék – a lábas jószág – menthetőbb volt, mint a növényi termények. A gazdasági átalakulás hozta magával a hajdúság társadalmi rétegét, amely vagabund viselkedésével, sajátos szocializációjával a Rákóczi-szabadságharc végéig jellegzetes veszélytényező volt. A hajdúvárosok létrehozásával ezt a réteget többé-kevésbé sikerült megzabolázni, jóllehet e települések halmaza egyedi védelmi funkciójú térként működött a Kárpát-medencében.

A rurális térségek biztonságáról szólva – végezetül – meg kell említenünk az államhatalom által megtestesített veszélytényezőket is. A hódoltsági területeken élő parasztság úgynevezett kettős adóztatása a berendezkedő török államhatalom peremvidéki gyengeségéből eredt. Mindazonáltal jelentősen sújtotta az elszakított részek lakosságát. (SZAKÁLY 1981) Ugyanígy sajátos, a korra jellemző veszélytényező lett az igazságszolgáltatás is. A középkor és a kora újkor törvényei – mai szemmel nézve – végletesen szigorúak voltak, a büntetések az elrettentést szolgálták. A kegyetlenkedésig menő vallatások és kivégzések a kor világában mindennaposak: sajátos kifejezésrendszerüket mutatta ki a modern történettudomány. (DÜLMEN 1990) Bárki bármikor – még a legkisebb vétségekért is – az igazságszolgáltatás kezére kerülhetett, és az ítéletvégrehajtás szinte kivétel nélkül nyilvánosan megszégyenítő volt. Ez az utóbbi jelentett a kor embere számára – konkrétan, személyesen érzékelhető – veszélyt.

4. ÖSSZEGZÉS

Dolgozatunkban a középkori és a kora újkori Kárpát-medence falusi világára leselkedő veszélytényezőkről igyekeztünk nagybani átfogó képet adni. Amennyiben a feldolgozott témát a tudományok rendszerében kell elhelyeznünk, akkor annak legfőbb helyéül történeti geográfiánk egyik új kutatási területét, a hadtörténeti földrajzot kell megjelölnünk. Ugyanakkor a tanulmányunkban leírtak – kutatómódszertani szempontból – arra is rámutatnak: a veszélytényezők történelmi megközelítésű vizsgálata inter- és multidiszciplináris feladat, amely éppúgy igényli a településtörténet és -földrajz, az életmódkutatás, mint a mezőgazdaság- és művelődéstörténet eredményeinek figyelembevételét. Miután az embert fenyegető veszélyek történelmi koronként változnak, bonyolult rendszerben hatnak, ezért ezek kutatásának is sokrétűnek kell lennie. Ahogyan láttuk, az általunk vizsgált időszakban az egész Kárpát-medencében rurális életmód és gazdálkodás uralkodott, az urbánus terek pedig annyira pontszerűek voltak, hogy nem lehet éles különbséget tenni a kettő között, és így nem lehet elválasztani veszélytényezőiket sem. A természeti csapások mind a középkori időjárási optimum, mind a kis jégkorszak idején egyformán érintették a városok és a falvak lakóit. Az ezek mellett ható társadalmi veszélyekről is ugyanezt mondhatjuk. Így dolgozatunkat azzal a megállapítással zárhatjuk; a falu (és a

város) biztonsága éppen olyan összetett társadalmi probléma volt, mint napjainkban, jóllehet az egyes századokra vonatkozó részkutatások a jövő vizsgálataira hárulnak.

IRODALOM

- BELUSZKY P. (2001): *A Nagyalföld történeti földrajza*. Budapest-Pécs, Dialóg-Campus.
- BLAZOVICH L. (1985): *A Körös-Tisza-Maros köz középkori településrendje*. Békéscsaba-Szeged, Békés- és Csongrád Megye Tanácsa VB Művelődési Osztálya.
- BRAUDEL, F. (1985): *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV-XVIII. század, A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- DEN HOLLANDER, A. - Nicolaus J. (1980): *Az Alföld települései és lakói*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.
- DÜLMEN, van R. (1990): *A rettenet színháza, Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban*. Budapest, Századvég-Hajnal István Kör.
- EPERJESSY K. (1966): *A magyar falu története*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- ERDEI Ferenc (1974): *Magyar falu*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FRISNYÁK S. - CSIHÁK GY. (szerk.) (2004): *Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920). A Nyíregyházán 2004. november 26-27-én megtartott tudományos konferencia előadásai*. Nyíregyháza-Zürich, Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke.
- GAZDA István (2009): *Magyarországi és erdélyi pestisjárványok a XVIII. században*. Piliscsaba, Magyar Orvostörténeti Társaság.
- GYÖRFFY GY. (1973): Budapest története az Árpád-korban. In GEREVICH László szerk.: *Budapest története I. Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig*. Budapest, Budapest Főváros Tanácsa. 217-349.
- GYÖRFFY I. (1927): *Hajdúböszörmény települése*. Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó.
- HOFER T. (1997): Az alföldi marhatenyésztő monokultúra kialakulásának európai párhuzamai (Adatok a gulyásos hús alapanyagának előállításához). In KUTI Klára szerk.: *Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet. 159-170.
- IHRIG D. szerk. (1973): *A magyar vízszabályozás története*. Budapest, Országos Vízügyi Hivatal.
- IMHOF, A. E. (1992): *Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat*. Budapest, Akadémia Kiadó.

- LESER, H. et al. szerk. (1987): *Diercke Wörterbuch der Allgemeinen Geographie I-II*. München-Braunschweig, Deutscher Taschenbuch Verlag - Westermann Schulbuchverlag.
- MAGYARY-KOSSA GY. (1929-1940): *Értekezések a magyar orvostörténelem köréből I-IV*. Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat.
- MAKSAY F. (1971): *A magyar falu középkori településrendje*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MENDÖL T. (1963): *Általános településföldrajz*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MÉRI I. (1962): Az árkok szerepe Árpád-kori falvainkban. *Archeológiai Értesítő*, 89. évf. 2. sz. 211-219.
- MIKULIK J. (1885): *Magyar kisvárosi élet 1526-1715*. Rozsnyó, Kovács Mihály könyvnyomdája.
- MÓDY GY. (1973): Hajdúböszörmény és környéke a XIII. századtól a hajdúk letelepedéséig. In SZENDREY István szerk.: *Hajdúböszörmény története*. Debrecen, Hajdúböszörmény városi Tanácsa. 29-61.
- MÜNKLER, H. (2004): *Die neuen Kriege*. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt Taschenbuch Verlag.
- POUNDS, N. (1997): *Európa történeti földrajza*. Budapest, Osiris Kiadó.
- RÁCZ I. (1973): A hajdúszabadság birtokában. In. SZENDREY István szerk.: *Hajdúböszörmény története*. Debrecen, Hajdúböszörmény városi Tanácsa. 62-120.
- RÁCZ L. (2001): *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején*. Szeged, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- RÁCZ L. (2008): *Magyarország környezettörténete az újkorig*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete.
- RÉTHLY A. (1952): *A Kárpátmedencék földrengései (455-1918)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- RÉTHLY A. (1962): *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- RÉTHLY A. (1970): *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1701-1800-ig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- RÓZSA GY. (szerk.) (2001): *A trónörökös mértankönyve*. Budapest, Balassi Kiadó - Országos Széchényi Könyvtár.
- SCHULTHEISZ Emil - TARDI Lajos (1964): A magyarországi járványok történetéből. *Történelem*, 2. évf. 3. sz. 111-156.
- SOLYMOSI L. (1980): A tanyarendszer középkori előzményeinek historiográfiája In PÖLÖSKEI Ferenc - SZABAD György szerk.: *A magyar tanyarendszer múltja*. Tanulmányok. Budapest, Akadémiai Kiadó. 71-96.
- SZABÓ I. (1966): *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X-XV. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZABÓ I. (1969): *A középkori magyar falu*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- SZAKÁLY F. (1981): *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TIETZE, W. (1968-1972): *Westermann Lexikon der Geographie I-V*. Braunschweig, Georg Westermann Verlag.
- WELLMANN I. (1980): A népesség sorsa a szabadságharc idején. In KÖPECZI Béla - HOPP Lajos - R. VÁRKONYI Ágnes szerk.: *Rákóczi-tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 33-58.
- ZIMÁNYI V. (1976): *Magyarország az európai gazdaságban 1600-1650*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ZSIDI V. (szerk.) (1995): *Történeti földrajzi kislexikon*. Budapest, Talentum Oktatási Stúdió.

SAJÁTOS MEGOLDÁS A VIDÉK(I LAKOSSÁG)BIZTONSÁG VALAMELYES FENNTARTÁSÁRA HÁBORÚS SZÁZADOKBAN (1541 –)

BELUSZKY PÁL

„...ugyanazon el rabolván őket a Török, 16 házat égetett el, vitt el benne No103, hármat levágott.” Vas vármegyei összeírás, 1637.

„... ez a szép termékeny táj Lajos király halála óta pusztává és elvadulttá vált, a bozótok és erdők rablók-martalócok (búvóhelyeül szolgálnak, sok-sok elpusztult falu nyomai láthatók, a jó termőföldet alig művelik, s a táj nap mint nap pusztább lesz.” H. Dernschwam

A mottóul választott első idézet a Vas megyei, órségi Szakonyfalu tragédiáját örökíti meg a vármegyei adóösszeírók puritán, kétsornyi feljegyzésében 1637-ből; e falu nem is tartozott a Hódoltság területéhez, az oszmán és a „magyar” uralmi terület között feküdt. (Ugyanezen összeírásban majd mindegyik órségi faluról hasonló hírt vittek a megye színe elé az összeírók; a ma országos ismertségnek örvendő Szalafő veszedelméről pl. így tudósítottak: „Anno 1637 elrabolván őket, vittek el benne N^o70, ezek közül egy sem szabadult meg.”)

A második idézetet (mottó) egy H. Dernschwam nevű utazó jegyezte fel Konstantinápolyba tartván, 1555 nyarán (tehát még a pusztító 15 éves háború előtt). Hasonló idézetekkel, adatokkal köteteket lehetne megtölteni. Nos tehát alább ezen korszak „vidékbiztonságát” kell szemügyre vennünk. A települések, a népesség, gazdaság, a természeti környezet pusztulása állomásainak részletezésétől eltekintünk, csak a „végeredményre” vetünk egy pillantást.

A „nekünk Mohács kell” felfogás hívei szinte a teljes pusztulás képét rajzolják a „törökkori” Magyarországról, különösképp az Alföldről. *Szegfű Gyula* Magyar Története így összegzi a török kor alföldi mérlegét: „Az Alföld pusztajellege, pusztai növényzete, pusztai éghajlata... tehát a török hódítás következménye. 25–30 esztendő elég volt, hogy a magyar táj képét, a föld felszínét és a talajviszonyokat gyökeresen felforgassa... A magyar földnek az elvadulása a török hódoltság területén már a XVI. század közepén megállapítható. Egyenes következménye annak, hogy Győr–Budapest–Debrecen vonaltól délre a *magyar lakosság kipusztult* (kiemelés B. P.), s nem lévén többé emberkéz, mely a falvak határait évről évre megművelje ... átvette uralmát a

természet, mely most ismét az embertől függetlenül termelte ki a maga új növényvilágát, sőt klímabeli változásait is...” (Szegegy Gy. 1935). Még a geográfus *Mendöl Tibor* is hasonlóan – talán kissé visszafogottabban – ítélte meg a hódoltság korának tájformálódó hatását: „A legyilkolt vagy szétugrasztott népességnek nemcsak házai tűntek el, hanem földjei is parlagon maradtak. Az ősi tájképet a középkori fejlődés a szántóföldek tarka színterületeivel tarkította, ellenben a török idők végéig a már erdőben szegény Alföld arculata egyszerűbbé vált: az ármentes szintek füves pusztái, a felszabadult futóhomok sivár térségei, valamint az árterek zombékos rétjei és nádas mocsarai vették birtokukba és határozták meg jellegét.” (Mendöl T. 1963).

Az újabb elemzések valamivel kedvezőbb képet vetítenek elénk a „törökkor” alatti és utáni állapotokról; tájtörténészek vélekedése szerint az ország természeti környezetének degradálódása nem következett be, legfeljebb a tájak eredeti állapota állt vissza (pl. újraerdősültek). A népesség pusztulásának mértékéről is eltérő vélemények születtek; a már említett művében Szegegy Gyula úgy „számolt”, hogy „... a török beavatkozása nélkül a Mátyás korabeli 4 millióból más népek példája szerint mi is mint 15–20 milliós nép léphettünk volna be...” a 18. századba (Szegegy Gy. 1935).

A mai felfogás szerint a lakosság szám a 16. század eleje és az 1715–20-as összeírások között alig változott, 4 millió körül alakult. Eszerint „csak” a természetes szaporulat veszett volna el az ország számára; az e századokban s békésebb vidékeken szokásos évi 4‰-es természetes szaporodással számolva ennyi idő alatt meg kellett volna kettőznie a lakosságnak. A népesség megoszlása is nagyon egyenletlenné vált az országban. Az egykori hódoltság területén (az ország területének bő felén) legfeljebb 700 ezren éltek 1720-ban. Az Alföld déli felében még gyérebb volt a népesség. Csanád megyében 2 és fél ezren, Békésben 6 ezren, Csongrádban alig 10 ezren éltek egy évtizeddel a háborús állapotok (Rákóczi szabadságharc!) elülte után.

A *települések* nagyarányú pusztulása tény. Még a hódoltság határhoz közel fekvő megyék településállománya is alaposan megfogyatkozott a 16–17. században. Veszprém megyének 1531-ben 254, 1609-ben 79 lakott faluja volt, a pusztulás közel 60%-os; Borsod megye 1549-ben összeírt 181 falujából 1603-ra 80 maradt s így tovább. Az Alföld egyes tájairól szinte teljesen eltűntek a falvak; a felszabadító háború után készített összeírások szerint Csanád megyében 96%-os, Békés és Csongrád megyében közel 90%-os (Békésben meg 1715-ben is mindössze 8 lakott települést találtak az összeírók), Bács-Bodrogban 79%-os, a Jászkun kerületben kb. 50%-os az eltűnt települések aránya. Az Alföldön csak Bereg és Szatmár megyékben, s a mocsaras-árvízjárta területektől védett kisebb tájegységeken – mint a Bodrogköz, Rétköz, Nagy- és Kis-Sárrét, a Duna és Tiszavölgy egyes zugai – maradt fenn sűrűbb településállomány. Az Alföld

„magjában” lépten-nyomon akadhat utunkba szántóföldeken-legelőkön egy-egy „csonkatorony”, az elpusztult falvak mementója.

(Falvak, telepek elnéptelenedéséről, megszűnéséről 1526 előtti időkből is szólnak forrásaink. Ezen időpontig *Szabó István* számításai szerint minden 5., 6. falu az enyészet sorsára jutott, különféle okokból. A 13. századtól az agrártermelés átalakulása, a „rendbe szedett” jobbágytelek-rendszer kialakulása gyérítette az „ötletszerűen” telepített falvak számát, a feudális magánháborúknak, hatalmaskodásoknak is nem egy falu áldozatául esett, elemi csapások, járványok is elnépteléníthettek egyes falvakat, s természetes okai is lehettek a falvak megszűnésének (pl. a mocsarak, lápok terjeszkedése).

A vázolt viszonyok közepette beszélhetünk-e egyáltalán a „vidék biztonságáról”, ha nem csak természeti katasztrófák (árvizek, aszályok, éhínségek, a mocsarak-lápok terjeszkedése stb.), nem csak a korabeli viszonyok között megelőzhetetlen-kivédhetetlen járványok (a nyugat-európai nagy pestisjárvány – 1347–1349 – kevéssé pusztító formában ugyan 1349 tavaszán a Kárpát-medencében is megjelent), hanem háborús állapotok, hadjáratok, rablóportyák, zsákmányszerző rajtaütések is állandó és súlyos, kivédhetetlen és létüket fenyegető veszélyt jelentettek a településekre, a védtelen falvakra, különösen 1526, vagy 1541 (Buda eleste) után. A szó szoros értelmében a „vidék” kiszolgáltatott helyzetben volt e veszélyekkel szemben. (Megjegyezzük, hogy a korabeli hadviselés jellege miatt a „baráti” hadak is majd akkora veszélyt, nem egyszer halálos veszélyt jelentettek a „polgári lakosság” számára, mint az „ellenség”, hisz a „mozgó hadak” szükségleteik egy részét [élelem, takarmány, igaerő, nő stb.] a „terepen”, a hadszínterek közelében, vonulási útvonalaik mentén igyekeztek beszerezni.) Ráadásul a reguláris hadak mellett segédcsapatok, martalócok, rablóbandák is megjelentek a hadszíntereken; a törökök oldalán rendszeresen megjelentek tatár segédcsapatok, akiknek fizetségét, zsoldját a zsákmány jelentette, közte az elhurcolt rabok, akiket aztán vagy kiváltottak az „övéik”, vagy rabszolgákká váltak.

Ráadásul nem csak magyar (Habsburg)–török háborúskodás folyt a 16–17. században a Kárpát-medencében; rendszeresek voltak a „nemzeti felkelések” a királyi Magyarországot birtokló Habsburgok ellen (Bocskai, Bethlen, Thököly, Rákóczi és sokan mások), s a kurucok sem kímélték az „osztrák kézen” lévő területek falvait-városait. (Bocskai dunántúli hadjárata során afeletti mérgében, hogy Kőszeg nem hódolt meg csapatainak, a környék magyar lakosságú falvait is felégette.) Ráadásul az Erdélyi Fejedelemség területén szinte éves gyakorisággal estek egymásnak a fejedelemségre pályázó aspiránsok, s az egyik vagy másik fél megsegítésére hol török csapatok, hol császári hadak („Básta szekere”), hol a román vazallus fejedelmek katonái jelentek meg Erdélyben vagy a Partiumban.

A falvak, esetenként a városok, mint települések védtelenek voltak tehát a veszélyekkel szemben; a lakosság nem teljes mértékben. A falvak, (mező)városok pusztulása nem jelentette minden esetben a lakosság, a faluközösségek pusztulását; az emberek – „szerencsés” esetben – elmenekülhettek. Ezzel a lehetőséggel a lakosság igyekezett is élni. A „futás” a 16–17. század embere számára – hacsak nem a királyi Magyarország vagy Erdély bástyás városaiban élt – a mindennapi élet részét képezte. (Említhetnénk még egy túlélési lehetőséget: némi védettséget kínált, ha valaki „törökké lett”. Ezzel a lehetőséggel a Balkán népei tömegesen éltek is; így formálódott ki a bosnyák nép – iszlám hitre tért szerbek –, s a hódoltságba érkező „törökök”, különösen a polgári népeesség, jobbára a görögök, albánok, bosnyákok, szerbek, bolgárok közül kerültek ki. A magyar közvélekedés és a történetírás nem szívesen emlékezik arra, hogy magyarok is választották volna ezt a túlélési formát. De akadtak ilyenek, főleg a „keresztény világtól” messze került délvidéki, főleg szerémségi magyarok.)

Visszatérve a futásokra. Sokféle formája létezett. Egyesek, főleg nemesek, városi, mezővárosi polgárok a hódoltság s a határvidékek területéről a királyi Magyarország védettebb vidékeire, azok városaiba futottak, áttelepedésüket véglegesnek tekintve. Futhattak, pillanatnyi megoldásként a környező erdőkbe, a „nádak-erek” közeli rejtkehelyeire is, hogy a hadak továbbvonulása után visszatérjenek elhagyott falvaikba. A „futás” – mint említettük – életformává vált. Bellon Tibor a Nagykunságról írt könyvében idéz egy bejegyzést Debrecen tanácsának jegyzőkönyvéből, az 1697-es évből: „A nagy armada felé hírek tudakozására expediált lovasaink és némely katonák, kik az ellenség előtt szaladtanak, hírül hozták, hogy Karcag-Újszállást a tatár megütötte ma csorda kihajtáskor. A népeinek nagyobb részét elrabolta, circiter 650 embert és sok marhát hajtott el. Azután ugyanonnan jött katonák bizonyosan referálták, hogy a prédával visszatért az ellenség. Mellyre nézve igen megrezzentünk és futófélben voltunk, mindenünket szekér hátára rakván (Bellon T. 1979).

A „futások” sajátos formája volt, amikor egy-egy falu vagy akár mezőváros elvonult a különösen veszélyes vidékekről s biztonságosabbnak vélt tájakra községi-közösségi életüket fenntartva ideiglenesen áttelepedtek. A túlélés ezen megoldását választották a nagykunságiak a Rákóczi szabadságharc idején, amikor lakóhelyüket a császáriak oldalán harcoló rácok veszélyeztették; „testületileg” áttelepedtek Rákóczi tokaji táborának közelébe, Rakamazra és környékére, s csak 1711 után telepedtek vissza elhagyott lakhelyeikre. Volt egy oly formája is a „futásoknak”, amely növelte a falusi lakosság biztonságát, s bizonyos szempontból fenn is tartott egyes falvakat, nem mint „műszaki kereteket”, hanem mint *közösségeket*. Ez a sajátos forma a falusi lakosság – esetenként „kollektív vállalkozásként” – mezővárosokba költözése. Tanulmányunknak tulajdonképp ez a témája.

Az Alföldön – most nem számítva a táj peremét, a Szatmári- és Beregi-síkságot, a Nyírséget, Bodrogközt, Rétközt stb. – sajátos településrendszer alakult ki az évszázadok során. Az Alföld honfoglalás-kori – államalapítás-kori természeti állapota merőben más volt, mint manapság, s csak kis területre korlátozta a szántógazdálkodás lehetőségét. A nagytáj mélyfekvésű vagy begátolt térszíneit egész évben víz borította, mocsarak, lápok, sekély szikes tavak, elhagyott, feltöltődő-mocsarasodó folyómedrek foglalták el (ezek a területek többnyire ki is maradtak a sajátos „alföldi úton” járó területekből); a hatalmas kiterjedésű, akkor még nem „mentett” ártereket pedig évente megfuttatták az árvizek, s a medencefenék csekély esése miatt lassan, hónapok alatt húzódtak vissza a folyómedrekbe. A Tokaj alatti Tisza-szakaszon tavasszal kilépett víz pl. hónapok alatt végigfolyván a Hortobágyon, Nagykunságon a Körösökön keresztül jutott vissza az „anyafolyójába”. Ilyen árvízjárta felszín volt a Rétköz, Taktaköz, a Hortobágy–Nagykunság–Sárrétek hatalmas öblözete, a Tisza mente, a Duna 25–30 km széles balparti ártere, s számtalan ér, fattyúág, vízfolyás környéke. Ez a „vízi világ” az ármentesítések előtt az Alföld területének hozzávetőleg a felét foglalta el, s tette ott lehetetlenné a szántógazdálkodást. De a kiterjedt homokfelszínek – Duna–Tisza-közi Homokhátság – gyenge termőképességű talajait sem volt érdemes nagyobb mértékben eke alá fogni. Viszont hatalmas kiterjedésű, az árvizektől megjárt s táplált legelők kínáltak az itt megtelepedőknek megélési-gazdálkodási lehetőséget. Az Alföld túlnyomó többségét (Lóczy Dénes 5%-ra becsülte a középkor végén szántóként hasznosított területek arányát az Alföldön [Lóczy D. 2000] így legeltető (rideg) állattartással hasznosították. (A legeltetésen alapuló állattartás s a „vizek járása” közötti szoros kapcsolatot jól mutatja Túrkeve tanácsának 1780-as határozata, miszerint „...a vizek megtartásáért instálni kell, mivel a víz mindjárt elmegy; sok helyen alig vagyon térdig való víz, és ha ez a kevés árvíz sem lett volna, a milic számára szénát se lehetett volna kaszálni, és barmaink most is egyedül ott élhetnek, ahol a víz a földeket megfutotta.” [Szűcs S. 1977].)

Ez a földhasznosítási forma egyrészt csak viszonylag csekély népességet képes eltartani; az Alföld népsűrűsége a középkor folyamán 3–5 fő/km², negyede-ötöde a Kárpát-medence más nagytájai (Dunántúl, Kisalföld) értékeinek. Ezért a települések ritkásan ülték meg a tájat, hozzájuk nagy kiterjedésű faluhatárok tartoztak. Másrészt – s tárgyunk szempontjából ennek van meghatározó jelentősége – a legeltető (rideg) állattartást nem lehetett az országban – s Európa nyugati felében – másutt szokványos feudális birtokrendszer- s üzemszervezet kereteiben folytatni. A legelőket nem lehetett jobbágytelki rendszerbe szorítani; a hatalmas faluhatár más-más minőségű s más-más időintervallumban rendelkezésre álló (legeltethető) füves pusztáit (az árvizek, s az akár csak fél- egy szintkülönbségek miatt a sarjadó növényzet más-más időpontban vált legeltethetővé) csak közösen, egységként kezelve lehetett hasznosítani, s utána

közösen adózni. Ez a gazdálkodási forma (üzemszervezés) más szempontból is szétfeszítette a feudális gazdálkodás kereteit. A rideg állattartást – a földesúr saját gazdaságát – nem lehetett robotra kényszerített jobbágyokkal folytatni. A nagyhatárú, állattartó alföldi települések – dacolva a feudális gazdálkodási rendszer szabványaival – közösségként gazdálkodtak, „akcióközösséget” alkottak, ez viszont jelentős autonómiát biztosított számunkra. (Csak megjegyezzük, hogy a ritkán lakott-betelepült Alföldre telepítették uralkodóink a befogadott félnomád népeket, a jászokat, kunokat a 13. században, s ez is „halasztó hatást” gyakorolt a feudalizmus mikroszerkezetének kialakulására.) Mindezek hatására már a „török előtt” kezdett kifermődni a sajátos alföldi települési rendszer, melynek „pilléreit” a mezővárosok képezték. Már a 15. századból is vannak adataink a mezővárosok határának terjeszkedésére; Kecskemét pl. már ekkor magába olvasztotta Juhász-, Kolos-, Koldus-, Hetény- és Tövihegyháza templomos falvakat s Ballóságot. *Bácskai Vera* adatai szerint már a 15. században Bodrog vármegyében a jobbágyok 32%-a, a gyulai uradalom lakosságának 48%-a élt mezővárosokban (Bácskai V. 1965).

Aztán a 15. század végén, a 16. században két esemény gyorsította s terelte véglegesen speciális útra az alföldi településrendszer kiépülését. Az egyik „esemény” – s az Alföld településtörténetet vizsgáló művekben erről kevesebb szó esik – az *európai gazdasági régiók területi átrendeződése*: ugyanis az európai gazdaság súlypontja, innovatív magja a Mediterráneumból (kitüntetett módon Észak- és Közép-Itáliából) fokozatosan áthelyeződött „Atlanti Európába” (Németalföld, Rajna-vidék, Franciaország északnyugati tájai, majd Anglia). E régióban kibontakozóban volt a kapitalista gazdasági (és társadalmi) fejlődés, ide tömörült Európa ipari termelésének, kereskedelmének, tengerentúli forgalmának jelentékeny hányada. Nagy népességtömörülések jöttek létre e régióban, s egyre inkább rászorultak távolabbi vidékek-országok által termelt élelmiszerekre, nyersanyagokra; markánsná váltak a *centrum-periféria viszonyok* Európában. A Kárpát-medence természetszerűleg a periféria részét képezte, s a két nagy gazdasági övezet munkamegosztásában elsősorban élőállat-kivitelével, exportborokkal s nemesfémek kivitelével vett részt. A legfontosabb kiviteli cikkünk ebben az időben az élőmarha volt; egyes években akár 200 ezer marhát is exportáltunk Ausztria örökös tartományaiba, Dél-Németországba, Észak-Itáliába; ez kivitelünk kilenczidedét is kitehette. S az élőállat legfőbb szállítója az Alföld; hatalmas ösztönzést kapott ez által az itteni legeltető állattartás; egész „iparág” szerveződött a „marhatermelés” és értékesítés köré (a közös legeltetés „logisztikája”, legelők bérlése, felvásárlás, a „hajtóutak” kialakítása-fenntartása, hajtók felfogadása, vásárokon való részvétel stb.); ma úgy mondanánk, kialakultak az Alföldön a „marhaterelő és értékesítő klaszterek”.

Mindez az Alföldre, az alföldi mezővárosok helyzetére végső soron kedvezően hatott; szinte korlátlan piac nyílt előttük, bevételeik megnövekedtek,

lélekszámuk gyarapodott. Az áruterelésbe való bekapcsolódás, a pénzbevételek növelésének igénye a földesurak részéről fokozta ugyan a mezővárosok feletti rendelkezés megerősítésének vágyát, igazi sikerre azonban az Alföldön a már említett okok miatt nem számíhattak. Többnyire belátták: az *agrárkonjunktúra haszna* részükről a mezővárosok *közvetítésével* fölözhető le.

A török invázió előestéjére tehát kirajzolódtak a szabadparasztihoz hasonló fejlődés lehetőségei az Alföldön, a mezővárosok szabadságaira, a földesúri fennhatóság alá nem eső jászok és kunokra, a nagyállattartásra (és következményeire-feltételeire, mint a nem jobbágytelki legelők) stb. támaszkodva, anélkül, hogy ezt megelőzte volna a feudalizmus teljes kifejlődése. Ám mindeközben „megérkezett” a török a Kárpát-medencébe; a két évszázados (számítsuk ide a Rákóczi-szabadságharc éveit is) majd folytonos hadiállapot felemás hatást gyakorolt az Alföld településeire-népességére-gazdaságára; egyrészt kegyetlen következetességgel pusztította a falvakat (l. fenn), s a falvak népe – már ha időben értesült a veszedelemről vagy túlélte egy-egy rajtaütést – menekült – „futott”. E futások gyakori célpontját képezték a mezővárosok; őket már nagyobb lélekszámuk, palánkjai, töviskerítéseik is védtek valamelyest, legalább is a kósza martalóctámadások ellen; a khász-városi rangot (közvetlenül a szultán birtokaihoz való tartozást) szerzett városokat már a szultán tekintélyparancsa is védelmezte, legalább a törvénytelen prédálások ellen. Érkeztek is menekültek számosan; az elpusztított (vagy pusztulásra ítélt) falvak népe menedéket keresett és talált a mezővárosokban. S nem csak egyes, a „vészeket” túlélte bujdosók-menekülők érkeztek, hanem gyakran „kollektíve”, családostól-marhástól-papostól, rendelkezve az elhagyott falu tulajdonjogával (helyesebben a földesúr tulajdonjogának elismerésével). Pl. (Tisza)Kécskéről a 15 éves háború idején, az 1590-es években futott a lakosság Nagykőrösre, ahol oltalmat találtak, a városból művelték községük határát s az áttelepülést a török is elismerte, mert a kécskeiek továbbra is adóztak. A pusztán maradt falvak határát szilaj állattartással a távoli mezővárosokból is hasznosítani lehetett, földesuruk viszont a királyi Magyarország területéről hiába is kísérletezett volna újratelepítésükkel. Így számára is kedvező volt, ha pusztabérletek formájában valamelyes jövedelmet mégis hoztak elnéptelenedett falvai, szívesen adta bérbe őket, esetenként – ha az elpusztult falu s a mezőváros ugyanazon földesúr kezén volt – hozzákapcsolta mezővárosi birtokához. (Természetesen a mezővárosokba menekült lakosság is ragaszkodott új lakóhelyéhez, mely nagyobb biztonságot, lazább feudális függést biztosított számára.) Egyes tehetős s szerencsésebb sorsú mezővárosok már a 15. század végén többtízezer holdon gazdálkodtak (Debrecen, Kecskemét, Szeged, Nagykőrös). Aztán a török korban nem találunk olyan „életben maradt” mezővárost, amely az általa hasznosított területet, esetleg tulajdonjogát ne terjesztette volna ki néhány vagy sok elpusztult falura, olykor szerencsétlenebb sorsú mezővárosra. A bérelt puszták a mezőváros közönsége

minden kötöttség nélkül gazdálkodott, maga szabta meg a határhasználat rendjét, gyakran tovább árendálta polgárai között. A földbőség okán a bérleti díjak szerények voltak, még a 18. században is egy-egy pusztafalu határát akár 5-6 hízott ökör árért lehetett egy évre bérelni.

Az elpusztult falvak határának megszerzésében Debrecen járt elől kb. félszáz pusztán maradt helység bekebelezésével; Kecskemét határában 39, Hódmezővásárhelyén 18, Szabadkán 12, Zenta és Újvidék határában 9 elpusztult helység egykori léte bizonyítható. Pusztásodásra még a 18. század elején is akadt példa: Gyoma határa ekkor bővült ki a rácok dúlása után elpusztult Póhalom, Ege, Csudabala, Félhalom határával. Kecskemét a 1617. században kb. fél millió holdas határán ill. bérelt pusztákon gazdálkodott. A város egyes pusztákat a mai Csongrád megye területéről bérelt, ezek 80-85 km-re estek a város belsőségétől, s északnyugat felé is közel 50 km-re húzódtak. A 16–18. század során megvásárolt puszták egészen a második világháborút követő évekig Kecskemét tulajdonában maradtak. (A mai határ pedig nagyjából arra a területi terjed, amely a 15. századig a város birtokába került.) A hatalmas kiterjedésű pusztákat természetesen nem mindvégig s nem egyidőben birtokolta Kecskemét. *Debrecen* határa eredetileg 3000 kh-ra rúgott (13. század), a hódoltság korában az ún. „belső határ” – a saját tulajdonú terület – 87 ezer holdra növekedett, ehhez bérelte a város 16 pusztát 82 ezer kh-ját („külső határ”). Ami szinte példátlan, hogy a város ezt a hatalmas kiterjedésű határt a 20. századig szinte változatlanul megőrizte; 1930-ban a város területe 166 ezer kh volt, a Nyírségtől a Hajdúháton, a Hortobágyon keresztül a Tiszáig húzódtott. A bérelt puszták esetenként soktíz-kilométerre estek a bérlő mezővárostól; a járszági települések a pusztán álló kiskunsági területeket, Kömpöc, Csolyos, Kisszállás, Kerekegyház stb. pusztákat árendálták. A pusztabérletek gyakorta cseréltek gazdát, nehéz meghatározni ezért az egy-egy mezőváros által használt határ kiterjedését. Helytörténeti vizsgálódások szerint Hódmezővásárhely időnként negyedmillió, Nagykőrös 200 ezer holdon gazdálkodott. Mindenesetre a felszabadító háborúk után – kétségtelenül a településállomány számbeli mélypontján – kb. 1000 km² jutott egy-egy lakott településre, vagyis 175–180 ezer kb. Ezek a hatalmas városhatárok még az extenzív állattartás mellett is jelentős számú lakos eltartását biztosították, (Debrecenben a 17. század második felében kb. 15 ezren éltek; Szegeden a 17. század közepén 1322 családfőt írtak össze, ami 5 és fél-hatezer lakosra enged következtetni. Kecskeméten is hozzávetőleg 6 ezren, Nagykőrösön 3 és fél ezren éltek a „török kor” derekán.)

A mezővárosoknak, mint a falvak lakói menedékének funkcióját bizonyítják azok az összeírások, melyek időről-időre tudósítottak a mezővárosi polgárok származási helyéről.

A 15 éves háború hadjáratai elől menekült Nagykőrösre számos dunántúli megye – Baranya, Tolna, Somogy, Esztergom – földönfutója. A székesfehérvári

menekülők egy egész új utcát népesítettek be Kecskeméten egyik futásuk után. A mezővárosok lakosságának jelentékeny hányadát, harmadát-kétötödét már a 16. században is beköltözők tették ki. Török adóösszeírások szerint Nagykőrös lakóinak 44, Cegléd lakóinak 39, Kecskemétének 33%-a 1546 és 1562 között, tehát bő másfél évtized alatt költözött be a városba. Igaz, ez a nagyfokú fluktuáció, úgy tűnik, a hódoltság valamennyi városára jellemző volt: Buda keresztény lakóinak 45, Pest lakóinak 43%-a volt friss betelepülő ezen összeírás szerint, sőt Nagymaroson 72, Óbudán 55%. A városok lélekszám-gyarapodása – az adóalanyok számának növekedése! – mind a magyar, mind a török földesúrnak érdeke volt. Egy, a török kiűzése után nem sokkal (1699) készült összeírás szerint a Kiskunság lakosságának csupán 37%-a vallotta magát helybelinek, alig több mint 8%-a érkezett közeli helységekből, s majd fele a Dunántúlról vagy még távolabbról.

Az Alföld – sőt mint előbb láttuk, a Dunántúl – lakosságának egy része a mezővárosokba menekülve legalább életét mentette, szerencsés esetben javai egy részét is. A mezőváros még a „magyar feudalizmus” ellen is bizonyos védelmet nyújtott; a feudális társadalom prominensei – nemesség, vármegye, egyház (néhány szerzetesi rendház ugyan működött a hódoltság területén is) – a királyi Magyarországra húzódtak, eltűntek jobbágyaik mindennapjaiból, növelve a mezővárosok autonómiáját, a mezővárosi polgárok – kiknek többsége jogilag továbbra is jobbágy maradt – „szabadságát”. (Am az elfutott földesurak s a vármegye feudális járandóságait továbbra is igyekeztek megszerezni a hódoltsági birtokaik után is.)

Az alföldi településrend, a mezővárosok „kivirágzása” (ám ne feledjük, a mezővárosok a „romlás virágai”!), az odamenekülés volt a leghatékonyabb „vidékbiztonsági” megoldás a török kor Magyarországon.

Még néhány megjegyzés az elmondottakhoz:

- A mezővárosoknak az autonómia szélesítése terén elért eredmények mindig a *feudális rendbe illeszkedtek*, nem „kifelé” vezettek ezek az utak, hanem a *rendi társadalmon belül* kíséreltek meg kedvezőbb pozíciót kialakítani. Még a magánföldesúri kötöttségektől mentes kiváltságolt területek is a rendi társadalom részét képezték, s Kósa László szerint igen jellemző ezen állapotról „...a jászkun kerületnek a reformkori országgyűlésekre szóló konzervatív követi utasítása.” (Kósa L. 1991) S ne feledjük: a mezővárosok jogkörét a pillanatnyi történeti szituáció alakította, annak tartós *garanciái* nem voltak. A lehetőségek e korlátozottságát érzékelve törekedtek a mezővárosi polgárok tömegesebben a 18-19. században nemesi jogállás szerzésére.
- A mezővárosok sem nyújtottak azonban feltétlen garanciát az ottélóknak. Számos adattal rendelkezünk mezővárosok „futásáról”, ideiglenes elnéptelenedéséről, ilyen-olyan hadak hatalmaskodásáról. Pl. Makó lakói a

15 éves háború idején Erdélybe, a Partiumba vagy Kecskemétre menekültek, s a város 1597 és 1603 között, majd 1693-tól 1699-ig pusztán állt. A Rákóczi szabadságharc éveiben még Nagykőrös népe is elmenekült, Hódmezővásárhely és Jászberény is évekre pusztán maradt. A Kiskunságban mindössze öt település falai között volt többé-kevésbé folyamatos az élet; Félegyháza, Dorozsma, Kunszentmárton a török kiűzése után évtizedekig lakatlan maradt. A nagykunságiak Tokaj alá futását már említettük.

- Elmúlván a török veszély és a háborúskodások kora, azt tapasztaljuk, hogy nem élednek újjá a középkorvégi települési viszonyok, nem települtek (jobbágy)falvak az egykori faluhatárokból, a mezővárosok által bérelt pusztákon. Ennek egyik oka, hogy a mezőváros továbbra is bizonyos oltalmat nyújtott lakosságának – most már az újrabereendezkedő („magyar”) feudalizmus ellen. A puszták fenntartása, a mezővárosi népesség kirajzásának megakadályozása a mezővárosok érdekében állt. A kiterjedt határ, a pusztabérletek megtartása a mezővárosi gazdálkodás alapját jelentette. A távoli határrészekbe – jobbágyfalvakba – való kitelepedés fokozott személyi függést eredményezett volna, a mezővárosi kedvezmények elvesztését, a mezőváros számára pedig az adózók számának apadását (s ha adójuk egy összegben volt kiróva, előnyös volt, ha az minél több adózó között oszlik meg). A földesuraknak is előnyös volt a pusztán álló helyiségek után egy összegben bérleti díjat szedni. Úgy tűnik, a lakosság számára is kedveltebb településforma volt a népesebb, „fejlettebb”, korlátozott szabadságot, lazább személyi függést biztosító mezőváros, s a gazdasági előnyökért, valamint kényszerből (a földbőség korában a sorsával elégedetlen jobbágy könnyen továbbállhatott) a földesurak is elfogadták létüket. Ez vezetett arra, hogy nem szerveződött újjá a középkori településhálózat, hogy a nagyhatárú, népes települések maradtak az Alföld jellegzetes települései.

IRODALOM

- BÁCSKAI V. (1965): Magyar mezővárosok a XV. században. – Budapest
- BELLON T. (1979): Nagykunság. – Gondolat, Budapest
- BELUSZKY P. (1988): Az „Alföld-szindróma” eredete. Tér és Társadalom, 1988/4.
- BELUSZKY P. (2001): A Nagyalföld történeti földrajza. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs
- BELUSZKY P. (2005): Órség, Vendvidék, Felső-Rába-völgy. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs
- GYÖRFFY Gy. (1963-): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–III, Akadémiai Kiadó, Budapest

- HORNYIK J. (1860–1866): Kecskemét város története oklevéltárral I–IV. – Kecskemét
- JAKÓ Zs. (1940): Bihar megye a török pusztítás előtt. – Budapest
- KARÁCSONYI J. (1896): Békés vármegye története I–III. Gyula
- KOVALOVSKI J. (1957): Régészeti adatközlés Szentes környékének településtörténetéhez. – Régészeti Füzetek, 23–34.
- KÓSA L. (1991): Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji munkamegosztása Magyarországon (1880–1920). – Debrecen
- LÓCZY D. (2000): Az alföldi tájak változó hasznosítása és értéke. – In: Frisnyák S. (szerk.): Az Alföld történeti földrajza. – Nyíregyháza
- MAKSAY F. (1871): A magyar falu középkori településrendje. – Akadémiai Kiadó, Budapest
- MENDÖL T. (1963): Általános településföldrajz. – Budapest
- PAPP L. (1931): Ásatások a XVI. században elpusztult Kecskemét-vidéki falvak helyén. Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi O. Értesítője, 137–152.
- REIZNER J. (1899–1900): Szeged története I–IV. – Szeged
- SZABÓ I. (1971): A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). – Akadémiai Kiadó, Budapest
- SZEKFŰ Gy. (1935): Magyar történet III. – Budapest
- SZŰCS S. (1977): Régi magyar vízivilág. – Budapest
- ZOLTAI L. (1925): Települések, egyházak és egyháztalan falvak Debrecen város mai határában és külső birtokai területén a XI.–XV. században. – Debrecen

A MAGYAR VIDÉK RENDVÉDELME 1849-IG (FEJLŐDÉSTÖRTÉNETI VÁZLAT)

SUBA JÁNOS

1. RENDFENNTARTÁS – RENDVÉDELEM

Vidéken a rend védelméről a hatalommal bíró földesurak – autonómiájuk részeként– maguk gondoskodtak, mert érdekük volt a rendfenntartás megszervezése. Ennek formáját és módszereit a birtokosok maguk találták ki, és kényszerítették rá a területükön élőkre. A különböző kiváltságokkal rendelkező városok szintén önmaguk szervezték meg rendvédelmüket. A helyhatóság gondoskodott a rend és biztonság fenntartásáról, oly módon, hogy felelős tisztviselőket választottak, akiknek ez volt az elsődleges feladatuk. A királyi hatalom, az uralkodó a rendi országgyűlés közreműködésével törvényeket hozott az együttélés szabályairól, részletesen kitérve a rend és biztonság kérdéskörére is.

Írásunkban területi korlátok csak a legfontosabb területet a közbiztonság és a vagyonvédelem fejlődésének néhány részét emeljük ki. Közigazgatástörténeti szempontból indokolt e kérdéskör vizsgálata, hiszen az államterv megszervezése egyben a közigazgatás megszervezést is jelentette. A rendfenntartás a közigazgatás része – és így magán viseli a közigazgatásra jellemző általánosan vonásokat.

2. VIDÉK – VÁROS

A lakóhely, jelen esetben a vidék fogalma –a településhálózat szintjén (falu, tanya)– közfelfogásban ellentétes a város fogalmával, hiszen a várost a történelem folyamán az eltérő gazdálkodás, eltérő életfelfogás, eltérő célok, eltérő település- és lakásforma, eltérő jelképrendszer és ruházkodás, különböző társadalmi rétegződés, más felfogás a szolidaritásról, másfajta közigazgatási viszonyok jellemezték (MEZEY 1996).

A mezőgazdasági tevékenység éppúgy lehet városképző erő, mint az iparüzés, például az alföldi agrárvárosok kialakulásában. Szerintünk a város egyenrangú a vidékével. Város és vidék úgy egészítik ki egymást, hogy kölcsönösen egymásra vannak utalva. A város legfőbb funkciója a vidékkel való szerves kapcsolata (ERDEI 1939, MAJLÁT 1943). Alföldi városaink nagy része a török hódoltság kortól kezdve óriási határral (földerülettel) rendelkeztek, ahol rendet fenn kellett tartani. Így válik el egymástól a városok belső rendfenntartása és a külső területének közrend védelme, mert mindkettő más-más szervezeti és működési formát kíván.

3. KIVÁLTSÁGOK

A feudalizmusban a különbségtétel a helységek – város és város, falu és falu – között jogi alapon, szabadság alapján történt, melynek mértéke a kiváltságtól függött. A kiváltságlevél határozta meg az egyén a közösség, és a települések helyét és súlyát a társadalomban. A privilégiumlevél lett a városok kategorizálásának alapja.

A királyi város (civitas) királyi kiváltsággal a nemes ember jogaival bír, jellegében fallal körül vett helység, és annak közössége a magyar közigazgatási rendszer egyik alapeleme volt. Tanácsa törvényhatósági jogot is szerzett, saját jog szerint, pallosjoggal igazságot szolgáltatathatott. Lakói a nemesekhez hasonlóan a város határán belül jószágokat vehettek, adhattak. Polgárai vámot nem fizettek, ők választották a város tanácsát. Valós irányítója a belső tanács volt, amelynek tagjai a főbíró vagy polgármester, 4-12 tanácsos. A belső tanács vitte a közigazgatási és gazdasági ügyeket, de eljárásait köteles volt a külső tanácsnak jelenteni és azt minden fontos esetben meghallgatni.¹

A földesúri hatalom a településhálózatból azon településeiből, amelyek gazdasági jelentőséggel rendelkeztek – szerződésben foglalt szabadságok megadásával – az adók révén hasznot húztak. A XV-XVI. sz. fordulóján kb. 800 falu kapott mezővárosi² (oppidum) jogot, és az ország lakosságának mintegy 16–20%-a lakott oppidumokban, amelyeknek átlagos lélekszámuk 500 fő volt (BÁCSKAI 1965). Kiváltságaik különbözőek lehettek, lakói azonban jobbágyok maradtak.³ A falu (villa) mint rögzített határokkal rendelkező települési forma, egyidős az államszervezéssel. Élén a falunagy, később a falubíró állott, aki a földesúri hatalom képviselője volt a közösség felé. Kisebb ügyekben bíraskodott, részt vett az adóbehajtásban, jogszabályokat kihirdetett. A XV-XVI. sz.-ban jelentek meg az esküdtek (jurati), és a XVIII. században már jegyzőt (notarius) alkalmaztak. Erre a néhány fős apparátusra bízta a helyi közigazgatás intézését. A falvak sokszor kevert jogállású, különböző terhek alatt nyögő lakosai közösséget alkottak, amelyek elsősorban a falu jogi egységét, érdekeinek védelmét volt hivatva képviselni (MAKSAY 1971, SZABÓ 1966)

A község (communitas), az egy helyen élők (főként jobbágyok) érdekvédelmi-önkormányzati testülete volt. Hatáskörét a földesúr által átengedett jogkör szabta meg: adóztatás, kilenced és tized beszedése, *rendfenntartás*, a törvénykezésben való közreműködés (nyomozás, letartóztatás, bekísérés), robot szervezése, a közösségi vagyon kezelése, az iskolaügy, stb. (ECKHART 2000).

¹ A városok közigazgatásáról: CSIZMADIA 1940, 1943, KÁLLAY 1989,

² A magyar mezőváros kifejezést először GYIMESI (1975) használta, amelynek értelmében olyan város, amely a mezőben áll, tehát nincs neki fala.

³ CSIZMADIA 1962, KISS 1971, NOVÁK 1978.

Az ország különböző részein számos sajátos szabadságokkal rendelkező területek is kialakultak (pl.: a Jászkun- a Hajdú kerület, a Szepesi 16 város kerülete). Ezek a privilégiumok alapján helyhatósággal rendelkeztek, helyi ügyeiket saját közegeikkel intézték, az állam közigazgatási feladatait ellátták. Azért említjük meg, mert e szerveződések alapja a település volt.⁴

4. RENDVÉDELMI FELADATOK VÉGREHAJTÓI

A város általában fallal körülvett település volt. A szabad királyi városoknál, már a fal építésével a király közvetlenül beleszólt a városok rendfenntartásába. A király által kinevezett várkapitányok nemcsak a városok védelmét látták el, hanem rendvédelmi ügyeikbe is beleszóltak. A várkapitányok zsoldos katonái segítettek a rendet fenntartani a városi tanács alkalmazottainak. Vigyáztak a nappali rendre és az éjjeli csendre; s a városi cirkálók és poroszlok is a várkapitánynak voltak alárendelve.

A város belső ügye volt a rendfenntartása. A tanács és a városbíró végezte az összes városkormányzási, igazgatási, bírói és rendészeti feladatokat.⁵ Később a rendészeti feladatok megnövekedésével egy tanácsnokot bíztak meg a rendőri ügyek közvetlen intézésével, nagyobb városrendészeti ügyekben azonban továbbra is a tanács szava volt a döntő. A tanács, mint testület elsősorban az elvi irányítást végezte, ott születtek a helyi rendfenntartással kapcsolatos határozatok. A tanács választotta meg a rendvédelem szervezetének irányítóit, a kapitányt, hadnagyokat, tizedeseket.

A rendészeti feladatok vezetője a főbíró után a hadnagy volt, akik alá voltak beosztva a tizedesek, a tizedesbírók és a strázsamesterek. A tizedesség régi magyar eredetű közigazgatási és rendészeti intézmény volt. Tíz egymás mellett lakó városi polgár alkotott egy egységet és ennek volt a neve tized. Később a tized egész utcára kiterjedt, majd több utca alkotott egy tizedet. A lakosságot tizedenként vették igénybe, közmunkára, vetették ki és szedték be az adót. A tizedeseket minden esetben a mesterek és birtokosok közül választották, ezért sok helyen fizetésük sem volt. Minden birtokos és céhbeli életében egyszer köteles volt a tizedesi szolgálatot elvállalni.

A tizedbíró tisztsége a XVIII. sz.-ban alakult ki, létszámuk tizedek szerint alakult, és közvetlenül a tanácstól függtek. Mindezek elvégzéséért fizetésük mellett minden királyi és helység szolgálatától mentességet kaptak

⁴ Dolgozatunk terjedelmi korlátai miatt nem tárgyaljuk a parasztvármegyét, a parasztság által létrehozott közbiztonsági szervezetet.

⁵ Városok irányítására: BAK 1980, BÁNKINÉ 1987a, 2001, HÁRSFALVY 1982, KÁLLAY 1971, 1972, 1989, KISS 1971, KOPASZ 1964, 1972, 1976, KOMORÓCZY 1963, 1962, NOVÁK 1978, 2003, LÉNÁRT 1978, PORCSALMY 1963, RÁCZ 1958-59.

Német lakosságú és német mintára fejlődő városokban a kisebb városi egységeket negyedeknek, (fertályoknak) nevezték, s így vezetőik a negyedkapitánynak, negyedmesterek vagy fertálymesterek voltak.

A strázsamesterek feladata, az örökre (a strázsára) való szoros vigyázás: az örök eligazítása, vezénylete, felügyelete; a kocsmák személyes ellenőrzése, a kóborlók begyűjtése. A vásárokon és piacokon való ügyelés, tűz esetén a helyszín és a vagyontárgyak biztosítása, a köztisztaság felügyelete (IVÁNYOSI - SZABÓ 1991). Városaink rendőrsége akkor lett szervezetileg is önálló funkciót végző rendvédelmi szerv, amikor a városi rendőrkapitányságot megszervezték. Ez különböző időkben történt meg.

A rendfenntartási tevékenységet végzőket több néven illették, koronként és helyenként.⁶ Minél szervezettebbé vált a városi élet, annál szervezettebb lett a városi rendőrség is.

A városi rendtartásokban *Polgárok* szóval illették azokat a személyeket, akiknek tiszte volt a bírói parancsok végrehajtása, a szemlék végzése és az azokról való részletes beszámoló, a szomszédok közötti viszályok elrendezése, az adóhátralék beszedése. A státúumok megszegőivel szemben feljelentési kötelezettségük volt, a gyanús házakat megfigyelés alatt kellett tartaniuk, a katonák kvártélyozásában közre kellett működniük, valamint a hadnagy vezetése mellett a városháza és a rabok vigyázása szintén feladatuk volt. Lehettek önkéntesek és fizetett alkalmazottak.⁷ Az alkalmazottak között a feladatok a szerint oszlottak meg, hogy fő feladatuk az éjszakai vagy a nappali rendfenntartás volt, a városok belterületén vagy külterületén teljesítettek szolgálatot. A hadnagyok és tizedesek közül mindkét csoportba tartoztak, az éjjeli örök (vakterok, bakterok, stb.) kizárólag éjjel vigyáztak, a *polgárok* és *tornyosok* szintén váltva éjjel és nappal vigyáztak.

Az összes belső városi és külterületi öröket rendszerint a városok közgyűlése alkalmazta és nekik tartoztak felelősséggel. Hozzájuk csatlakoztak még azok, akik közmunkaként segítették a rendfenntartás közegeit. Annyi főt vettek fel amennyit a település kitudott, fizetni és el tudott látni természetbeli juttatásokkal. A vezetőket választották, a „közembereket” felfogadták. Az egyes személyek megválasztására a városi tanács tett a közgyűlésnek javaslatot. Az örökös

⁶ Tizedes, pandúr, hajdú, poroszló, negyedmester, strázsamester, utca kapitány, kerülő, látó pusztabíró, tornyos, botos, darabont, satrapa, militia, muskatéros, konstabler, vakter, bakter, cirkáló, rendőr, csendbiztos, szerezsán, zsandár, csendkatona, csendlegény, csendőr, csákányos, stb., Ebből is látszik, hogy csak több százéves fejlődés eredményeként jött létre a szervezett, egységes városi rendőrség.

⁷ BÁNKINÉ 1987a, 2001, BEZERÉDY 1976, KOPASZ 1964, 1972, 1976, VÖLGYESI 2008.

személyzetet rendszerint egy évre alkalmazták, és alkalmazásukat mindig egy évre újra meghosszabbították. A felfogadás után a város rendőreit, éjjeli őreit, belső-külső cselédeit külön lajstromba jegyezték fel.

A rendőri feladatot ellátók valamennyien természetbeli ellátást (konvenciót) és fizetést kaptak, amelyet a tanács, (vagy a városok közgyűlése) határozott meg. A létszámot is sokszor ehhez igazították. A Jász-Nagy-Kun kerületben 1797-ben a helységeket három osztályba sorolták, és osztályonként megsabták az ellátásra (konvencióra) alkalmazottak számát. Az első osztályba tartozott pl.: Jászberény, Kiskunfélegyháza, Karcag, ahol 2 hadnagyot, 3 polgárt, 3 vaktert – kivétel Jászberény, ahol 4 vaktert – és 2 tornyost alkalmazhattak. A második osztályba tartozott: pl.: Jászapáti, Kiskunmajsa, Kiskunlacháza, Dorozsma ezeken a helyeken 1 hadnagyot, 2 polgárt, 2 vaktert és 2 tornyost alkalmazhattak. A harmadik osztályba, mint pl.: Jászfákóhalmának, Jászkisérnek, Jászdózsának 1 hadnagyot, 2 polgárt és 2 vaktert engedélyeztek. Tizedes minden helységben annyi lehetett, ahány tized volt, s ahol addig már voltak pusztabírák, azokat is meghagyták. Ugyanis a fizetések osztályonként változtak, de kerületenként is eltértek egymástól (BÁNKINÉ 1987a, 1987b, 2001).

Egyes helyeken, ha a pandúrok létszáma kevésnek bizonyult, ideiglenes napidíjas fizetésű pandúrokat is alkalmaztak. Vagyis a feladatokhoz mérten és a városi szervezési szabályzatnak megfelelően olyan és annyi altiszti, vagy szolga jellegű alkalmazottat fogadtak fel, hogy azok a városi igazgatással, városgazdasággal kapcsolatos összes feladatokat elláthassák.

A Nagykunságban a hadnagyok egyenlően 15 Ft-ot és lovaiknak egy részre 5 mérő⁸ abrakot, valamint napi 1 porció⁹ szénát kaptak. A Kiskunságban: Kiskunfélegyházán, Kiskunhalason és Kunszentmiklóson 20 Ft, a többi kiskun helyen 15 Ft és széna porció volt a hadnagyok járandósága. A Jászságban még magasabb fizetéseket állapítottak meg. Jászberényben a hadnagy 25 Ft-ot és 24 mérő zabot kapott, Jászárokszálláson csak 25 Ft-ot, Jászapátiban 20 Ft-ot, Jászsalsószentgyörgyön és Jászladányban 15 Ft-ot, Jászfényszarun pedig 12 Ft-ot és 16 mérő zabot. A polgárok fizetése a Jászságban egyenlő volt a hadnagyokéval, a Kiskunságban mindenütt 5 Ft-tal kevesebb, míg a Nagykunságban a nagyobb helyeken 10, a kisebb helyeken 5 Ft-tal kevesebb (BÁNKINÉ 1987b). A vakterek konvenciójába mindenütt beletartozott a készpénz mellett a búza és ruha járandósága, a tornyosoknál szintén. Az összegek időnként változtak, de az arányok a későbbiekben is megmaradtak.

Amikor a városoknál a rendőri szolgálat már megélhetési forrássá, fizetéses állássá lett, a városi rendőrök a készpénz és természetbeni fizetés mellett

⁸ 1 pozsonyi mérő 62,4984 litert tett ki. (BOGDÁN 1991).

⁹ Kimért szénaadag, egy számosállat napi szükséglete, amit rendszerint összekötnek, és a kötélnél fogva visznek rendeltetési helyére (BOGDÁN 1991).

ruházatot is kaptak. Ruházatuk általában formaruha volt. A ruházatot a város rájuk szabatta, anyagát és munkadíját a házipénztárból a városi kamarás fizette ki. A közgyűlés megszabta a ruházat kihordásának idejét. Mohácson az éjjeli bakterek hosszú szűrt, egy pár új csizmát és egy csizmafejelést, az erdőkerülők rövid szűrt és egy pár bocskort kaptak. A ruházat mellett a kornak megfelelő szükséges fegyverzetel is – dárdával, karddal, pisztollyal, puskával, szuronnal, és lőszerrel– ellátták városok az őrszemélyzetüket.

5. BELTERÜLET KÖZRENDVÉDELME

A városok bel- és külterületét rendszerint jól látható mesterséges vagy természeti képződmények választották el. Ezeken a jelképes kerítéseken több kaput hagytak ahová őrhelyeket (strázsaházakat, vártaházakat) építettek. Kiskunhalason 1817-ben határozták el, hogy más városok példájára jó széles árkokkal veszik körül a várost, pontosabban csak az északi, keleti és déli oldalát, mivel a nyugati oldalon természetes akadályként szolgált a tó. Az árkoláson három sorompóval ellátott kaput hagytak, a negyedik kapu pedig a tavon keresztül a szőlők közé vezető töltésre került.(BÁNKINÉ 1987a.)

Kiskunfélegyházán a városba vezető 4 országút mellé építették a strázsaházakat, ahol 2-2 strázsa három naponkénti váltásban éjjel nappal felvigyázott az utazókra. Kunhegyesen nemcsak az éjjel nappal vigyázó strázsák ügyeltek a vártaházakban, hanem esténként a tizedbírák is ellenőrizték, sőt a bíróság is köteles volt heti 1-2 alkalommal ellenőrizni, az utakat és a vártaház őrségét is. Kecskemét városa körül karókkal megerősített sánc volt, rajta kapuk és hidak. Összesen nyolc kapuval (öt nagyobb, három kisebb) rendelkezett a város (HORNYIK 1927).

A középkori városokban az őrködés volt a legfontosabb rendőri feladat, amely elsősorban polgári kötelesség volt. A város férfi lakossága társadalmi feladatként végezte, a fizetett örök mellett, csak később vált megélhetési forrássá. A városi tanács által megbízott *őrmester* (Magister vigiliae) ügyelt fel arra, hogy a város kapui éjjel zárva legyenek, a kapuknál az örök éjjel-nappal őrködjének és pontosan váltsák egymást. Az őrködést a férfi lakosok egymás utáni sorrendben végezték.¹⁰

¹⁰ A felvidéki városokban a kapitány vagy két tanácsnok személyes felügyelete alatt napnyugtakor becsukták a kapukat. A kapuzárás idejét harangszóval, vagy dobszóval hirdették ki, s az elkésett polgárokat nem a főkapukon, hanem rendszeren valamelyik mellékkapun bocsátották be. A kapitány vagy az őrmester minden őrváltásnál jelen volt. A város által rendszeren fizetett kapuőrök minden rendű és rangú idegent pontosan kikérdezték kiléte és utazásának célja felől, a gyanúsakat bejelentették a bírónak, koldusokat, csavargókat nem eresztettek be.

5.1. Az őrök feladatai

A XVIII. század második felétől kezdve a városok többé-kevésbé már jól szervezett rendőrséggel rendelkeztek, és népesebb városainkban a rendfenntartási és a rendészeti feladatkör tagolódott. Megvoltak a városoknak az általános közrendvédelmi feladataik az élet- és vagyonbiztonság tekintetében. Például: Jász-Nagy-Kun kerületben a belterületen tevékenykedő hadnagy feladata volt a hivatalos ügyekben eljáró tanácsosok segítése, fegyveres kíséréte a főbírótól kapott esetenkénti rendfenntartáshoz kapcsolódó feladatok végrehajtásában, illetve végrehajtásában.

A tizedesek nappal hasonló feladatokat láttak el. Eljártak az előfogatok kiállításában, segítettek a közmunkák felügyeletében, az összeírásokban. Tornyosok és éjjeli vigyázók feladata volt: tűzre vigyázni, pipások megbüntetése, a kurtakocsmák felszámolása, a gyanús elemek lefogása, adószedésben segédkezni, az éjszakai borivókat csendesíteni. A pesti darabontoknak feladata: a városi pénztár, a carcer (tömlöc) őrzése, az idézések teljesítése, a vásári karhatalom adása, az őrszolgálatban és tűzoltásban való részvétel.

Az őrök feladatait, kötelességeit a városok rendőri statumokban határozták meg. Ezen teendők közé tartozott a tolvajok elfogása, a lopott tárgyak felkutatása, a városi világítás ellenőrzése, a záróra betartása, a foglyok őrzése, városbírói intézkedésre elővezetésre, egyes bírói ítéletek végrehajtása, verekedő legények elfogása, egyszerűen a lakosság élet- és vagyonbiztonságának, nyugalmanak biztosítása.¹¹

Amíg a közrendvédelmi feladatok nem különültek el élesebben a közigazgatásiaktól, szükség esetén minden városi alkalmazott végzett rendőri feladatot is, ugyanígy a városok hivatásos rendőrei is végeztek közigazgatási, kézbesítési és altiszti teendőket. Minden napos volt, hogy a kézbesítési teendőket pandúrok végezték.

5.2. Példa - Kiskunhalas 1812 tele

Kiskunhalason a közbiztonsági hálózatot nagyon gondosan szervezték meg. A városban 1500 ház volt. A belterületet 14 részre osztották. Minden részben (szakaszban) volt 1-1 pár esküt tett alvigyázó, közéjük számítva a város 4 vakterét és 7 tizedbíráját. Ezek hetenként váltva egymást, vigyáztak a maguk mellé vett 2-2 botos strázsával együtt. Az alvigyázók felügyeletére a kistanácsból kijelöltek 4 felvigyázót, akik heti 3-4 alkalommal ellenőrizték a rájuk jutó területen az

Vásárok alkalmával minden céh egy-két mestert rendelt ki a kapuőrök és a városi darabantok kiségetésére (VÖLGYESI 2008).

¹¹ BÁNKINÉ 1987a, 2005, BÓNIS 1974, IVÁNYOSI –SZABÓ1999, KISS 1971, KOMORÓCZY 1969, LÉNÁRT 1978, MEZEY 1996, PORCSALMY 1963, NAGY - RÁCZ - MÁTHÉ 1996, RÁCZ 1958-59, VÖLGYESI 2008.

alvigyázókat, de végzett ellenőrzéseket az 1802-től – évenként kinevezett – politikai inspector is a maga mellé vett fegyveres hadnaggyal együtt. Tehát minden éjjel 14 alvigyázó 28 botos strázsával, 2-3 felvigyázó a 2 városi hadnaggyal este 8 órától hajnali 4 óráig őrködött. 1817-18 telén, Kiskunhalason éjszakánként 60-an, Kiskunfélegyházán 36-an, Kiskunmajsán 20-an, Dorozsmán pedig 32-en vigyáztak.¹²

5.3. éjjeli őrség

Személy- és vagyonbiztonsági okokból az éjjeli őrködésnek a nappalinál is fontosabb szerepe volt. A legtöbb helyen az volt a gyakorlat, hogy a tényleges rendőrök nappal teljesítettek szolgálatot, éjjeli szolgálatra pedig külön éjjeli őröket alkalmaztak. Az éjszakai vigyázók száma mindig a közbiztonság alakulása szerint változott. Télen általában többen vigyáztak, míg nyáron kevesebben, s a rövidebb éjszakák miatt az őrség ideje is rövidebb volt. A városi tanácsok általában az éjjeli rendet külön szabályozta. Szinte minden helységben nagyszámú vigyázó járta az utcákat, hogy a gyakori lopásokat, házfeltöréseket, tiltott dorbézolásokat és az idegenek beszivárgását megakadályozzák. Ellenőrizték, hogy este 8 óra után senki az utcán lámpa nélkül ne járjon. Este 10 óra után minden gyanús egyént a városházára kellett bekísérni. Ha ebben az időben csavargók kerültek az éjjeli biztosok kezére, ezeket közmunkára, a bormérőket pedig elzárásra ítélte a városi tanács. Az esti harangszó után a tizedesek gondoskodtak a kocsmák kiürítéséről, a polgárok pedig a kocsmái verekedéseket igyekeztek megakadályozni. A polgárokon kívül senki nem léphetett a kocsmákba fokossal, bunkóval vagy pálcával.¹³

Azokban a helységekben, ahol torony volt, éjjel a tornyosok az órákat kiáltották. Nagykunságban például sípolással jelezték az idő múlását. A toronyban gyertya vagy lámpa égett, s az őrjárat felszólítására a tornyosnak válaszolnia kellett, bizonyítván, hogy nem alszik.¹⁴

1808-ban Jászberényben 2 választott személy vezetése alatt estétől virradatig minden tizedből 1-1 pár embert rendeltek ki a 4 vakteron kívül. Jászmihálytelken ugyanekkor a helység hadnagyának felügyeletével a vakter és 1 tizedes, a lakosok közül a házak sora szerint rendelni szokott 7 lakossal

¹² Ennek meg is volt a haszna, írták, mert kevesebb rablás történt, mint a korábbi teleken (BÁNKINÉ 1987a, 1987b, 2005).

¹³ BÁNKINÉ 1987a, 2005, KISS 1971, KOMORÓCZY 1969, LÉNÁRT 1978, PORCSALMY 1963, RÁ CZ 1958-59.

¹⁴ Szent György naptól (ápr.24-től) mindenszentek napjáig (nov. 1-ig) este 9–11-ig, éjfél után pedig 1–3-ig kellett az órákat az éjjeli őröknek kikiáltani. A téli időszakban este 8–11-ig, éjfél után pedig 1–4-ig (BÁNKINÉ 1987a, 1987b, 2001, KOPASZ, 1964.)

vigyázott minden éjszaka. Ekkor több helységben csak a konvenciók ügyeltek a rendre. Jászberényben 16, Jászfényszarun 8, Jászfelsőszentgyörgyön 6 személy vigyázott éjszakánként.¹⁵ Pécs város három kapujánál a török utáni időben eleinte 3–3, majd pedig 6–6 éjjeli őr őrködött (KOPASZ, 1964).

Az utcákat télen este 8-tól, nyáron 9 órától a vakterok a melléjük rendelt botos strázsákkal járták, akiknek a száma helységenként és évenként is változott. A botosokat mindenütt a lakosok közül jelölték ki a házak sora szerint, s munkájukat díjazás nélkül közmunkaként végezték. A tiszteken, bírákon, nótáriusokon, tanácsbelieken és templomszolgákon kívül mindenkit köteleztek a szolgálat teljesítésére. Nevüket a maguk után húzandó botról kapták, amelyek zörögtek és melynek elkészítését pontos közgyűlési utasítás szabta meg.¹⁶ A vakterok kötelességéhez tartozott a tized botjait minden nap délig a következő botosoknak átadni, és ők jelentették reggelenként a bírónak az éjszaka tapasztalt rendellenességeket is. Amikor a soros házban nem volt olyan személy, aki a botot húzhatta volna, a tizedbíráknak kellett másikat állítani.

6. KÜLTERÜLETEK RENDVÉDELME – MEZŐŐRSÉG

A városoknak külön kellett megoldaniuk a külterület, a város határának rendvédelmét, a mező-, erdő- és vízrendészet kérdését. „Mezőrendészeti” feladatok ellátására többféle néven alkalmaztak városaink mezőrendőröket, külterületi öröket, s ezeket a feladatköröknek megfelelően különféle néven nevezték.

A „külső bátorság”, vagyis a (birtok) határterületek közbiztonságának megőrzésében a helységek szorosan együttműködtek a megyék (közigazgatási kerületek) mezei biztosaival és mezei hadnagyjaival. A vármegyézések alkalmával a kerületi hadnagy s a mellé a helységekből kirendelt hadnagyok és lakosok fegyveres csapata járta a pusztákat és ellenőrizte az utazókat és a pásztorokat. Nagyobb üldözések esetén a szomszédos megyékkal is együttműködtek (BÁNKINÉ 1999).

Azokban a nagyobb helységekben, ahol 2 hadnagy alkalmazását engedélyezték az egyik hadnagy állandóan a határban tartózkodott, s a mellé rendelt lakosokkal vizsgálták a csárdákat, ellenőrizték az utazókat és a pásztorokat. A pusztázó hadnagyok száma szükség szerint változott. Egyes helységek pusztagazdákat (pusztabírókat) alkalmaztak. Feladata volt a tilosban legeltető átutazókat megbírságotlani, vagy marháikat behajtani, a határon

¹⁵ BÁNKINÉ 1987a, 2001, 2005,

¹⁶ „Minden tizedbe egy jó nagy vastag botot kell tsináltatni a felső végít ki fúratván szijat bele húzatni, az alsó részín pedig mindenikbe legalább 8 zörgő karikákat be verni, és mindenik oldalára a tizednek numerussát rea írni az esztendővel együtt” (BÁNKINÉ 1987a).

keresztül hajtott marhák után a fűbért beszedni. A pusztai felvigyázásban közreműködő lakosokat a botosokhoz hasonlóan a házak sorrendje szerint rendelték ki, heti váltásban (BELLON 1969).

A mezei biztosok helyett sokszor ún. pusztai csendbiztosokat neveztek ki, ezek kötelelességeit a település közgyűlése igen részletesen meghatározta. Vigyáztak a birtokhatárookra, az idegenekre s engedély nélkül megtelepedett haszonbérlelőkre, ez utóbbiak ott tartózkodását bejelentették a tanácsnak. Írásbeli feladataik is voltak: feljegyezték az állatokat őrzők nevét, számadónként külön nyilvántartást tartottak az állatokról, azok bélyegeiről, a juhászok és bojtárok saját állatairól is. Feljegyezték a gyanús egyének nevét, tartózkodási helyét, foglalatosságát. A pusztai csendbiztosoknak kellett megakadályozni a juhászok közti csereberét, ők felügyeltek a kutakra. Az itatásban és legeltetésben hanyag pásztorokat a tanácsnak jelentették. Szigorúan tilos volt a csendbiztosnak a pásztorokkal borozni, sőt a magánjellegű társalgást is sokszor tiltották. A külső határban és pusztákon vigyázók állandóan fegyveresen, lóháton járták nekik kiutalt területet.¹⁷

Külterületi rendvédelmi szolgálatot végeztek a mezővárosi kerülők a mezőőrök, csőszök, mezőpásztorok. A csőszök a megművelt földek őrzését végezték. Rendszerint gyalogosan, de többnyire fegyverrel jártak, s a tolvajoktól, kártevő állatoktól igyekeztek megóvni a földeket. Ügyeltek arra is, hogy a tanács rendeleteit mindenki betartsa, tehát a megengedett időben végezze a különféle munkákat, a vetést vagy a betakarítást (NOVÁK 2002).

A csőszök is a konvenciósök közé tartoztak, s többnyire meghatározott évi bért kaptak. Bérüket a tanács határozta meg. Amikor nem kaptak meghatározott évi bért, akkor a birtokos lakosok a megművelt terület után csőszpénzt fizettek. Az erdei csőszök pedig lakásuk körül földet kaptak, s övéké lett a kártevők büntetésének 1/6-a. Annak megfelelően, hogy mit őriztek, kapták a nevüket. Külön alkalmaztak erdőcsőszöket, pusztai csőszöket, szőlőcsőszöket, szénáskertcsőszöket stb. Bármilyen néven nevezték is őket, ugyanazt a feladatot látták el. A szőlőterületek őrzésére felfogadott szőlőőrök bérét rendszerint a szőlőbirtokosok viselték szőlőterületük aránya szerint. Szőlőkben külön szőlőbíróságokat is létrehoztak.

Egyes városokban, a nagyobb (vagyon)biztonság megteremtése céljából ún. felelős őrseget szerveztek. A felelős őrseg belőrökből és csőszökből állott. A felelős őrseg létszámát a közgyűlés határozta meg. Velük a város szerződést kötött. A felelős őrseg fenntartásához szükséges összeget a lakosságra vetették ki és adó alakjában hajtották be.

A keletkezett károkért az őrseg volt a felelős. Az örök fizetésének egy részét az esetleges károk biztosítására óvadék címén év végéig visszatartották. Az örök a

¹⁷ BÁNKINÉ 1999, BELLON 1996, NOVÁK 2004.

köztük felosztott területért, a területen belül egyik őr a másikért anyagi felelősséggel tartozott. Ha a felelős őrnek ingatlan vagyona nem volt, kezest tartozott állítani. A keletkezett károkat egy választott bíróságnak, az ún. városi őrbíróságnak ítélete alapján kellett a felelős őröknek megtéríteni.

7. BEFEJEZÉS – A VAGYONBIZTONSÁG „FEJLŐDÉSE”

A vagyonbiztonság megerősítését szolgálta az 1840. évi IX. tc., a mezei rendőrségről, – itt jelenik meg először jogszabályban a rendőrség szó, – majd az 1894. évi XIII. tc., a mezőrendőrségről, amely részletesen szabályozta ezt a tevékenységet.¹⁸

A tulajdonosoktól elvárták, hogy maguk is tegyenek a tulajdonuk védelmében. Ezért a törvényalkotás részéről hathatós támogatásban részesültek, az úgynevezett közhatósági jogállás intézménye révén. A közhatóság fenntartása egyik legfontosabb alapelvének tartották, hogy a tulajdonosnak a saját tulajdonát kell védelmeznie. A jelentős vagyonnal rendelkezőket törvényben kötelezték arra, hogy külön személyzetet foglalkoztassanak tulajdonuk védelmében.¹⁹ Az erdőbirtokok estében meghatározott terület nagysághoz kötötték, a vizitársulások esetében és az útfenntartás kapcsán – a törvényben előírt – a terep jellegétől függően szabályozott kilométer távolságokon kötelesek voltak őröket alkalmazni, akik a családjukkal együtt a foglalkoztató által biztosított házakban laktak a rájuk bízott terepszakaszokon.²⁰ Ez természetesen nem csak a magán, ha nem az állami fenntartású vasutat, utakat, postát, és a távírókat is érintette. Így váltak a magyar vidék jellegzetes alkotórészévé a gátőr- vasútiőr- és útkaparó házak.

¹⁸ 1840. évi IX. tc., a mezőrendőrségről, 1894. évi XIII. tc., törvénycikk a mezőgazdaságról és a mezőrendőrségről (CORPUS 1966).

¹⁹ Pl: 1879. évi XXXI. tc., erdőtvény; 1871. évi XXXIX. tc., a vízszabályozási társulásokról, 1871. XL. tc., a gátrendőrségről (CORPUS 1966).

²⁰ Ezek a személyek nem csupán őrzési, hanem a kisebb javítási munkákat is ellátták, illetve a karbantartások és fejlesztések végzéséhez munkafelügyelői minőségben vettek részt. E személyek akkor voltak kinevezhetőek, ha – az ugyancsak törvényben szabályozott felkészítés nyomán – eredményes vizsgát tettek. Ezt követően az állami szervezetek nyilvánították őket közhatósági jogállású személyekké Szolgálati jelvényt is az államtól kaptak. Öltözetüket és fegyverüket, valamint fizetésüket pedig a munkáltatójuk biztosította a számukra (PARÁDI 2007).

IRODALOM

- BAK B. (1980): *Győr szabad királyi város igazgatása 1743-1778* Budapest, ELTE. (A Történelem Segédtudományai Tanszék kiadványai 2.)
- BÁCSKAI V. (1965): *Magyar mezővárosok a XV. században* (Értekezések a történeti tudományok köréből 37.) Budapest. Akadémia k.
- BÁNKINÉ MOLNÁR E. (1987a): A Jászkun Kerület helységeinek közigazgatási szervezete 1745-1848. In *Cumania* 10. Kecskemét, 119-153.
- BÁNKINÉ MOLNÁR E. (1987b): A Jászkun Kerület társadalma és igazgatása 1745-1848-ig. In FAZEKAS István – SZABÓ László – SZTRINKÓ István szerk.: *A Jászkunság kutatása* Kecskemét – Szolnok. 345-401.
- BÁNKINÉ MOLNÁR E. (1999): Betyárok a Kiskunságban Debrecen, Ethnica k.
- BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet (2001): A Jászkun Kerület igazgatási autonómiája. In RADICS Kálmán szerk.: *Vármegyék és szabad kerületek I-II.* A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei 27. sz. Debrecen 149-170.
- BÁNKINÉ MOLNÁR E. (2005): Települési igazgatás és jogszolgáltatás a Jászkun kerületben. In *Acta Papensia* V. évf. 3-4. sz. 237-244.
- BEZERÉDY Gy. (1976): Mohács gazdasági és társadalmi szerkezete a XVIII. század második felében In *A Baranyai Helytörténetírás* 89–120. Pécs. Baranya Megyei levéltár BELLON Tibor (1979): *Nagykunság* Budapest, Gondolat k.
- BELLON T. (1996): *A nagykunsági mezővárosok állattartó gazdálkodása a XVIII-XIX. században* Karcag. Karcag Város Önkormányzata
- BOGDÁN I. (1991): *Magyarországi őr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig* (MOL kiadványai, IV. Levéltartan és történeti forrástudományok 7.) Budapest. Magyar Országos Levéltár.
- POMOGYI L. (szerk.) (1996): CORPUS JURIS HUNGARICI magyar törvénytár CD-ROM. Corpus Juris Hungarici CD. KJK-KERSZÖV, Budapest.
- CSIZMADIA A. (1940): Győr közigazgatása a szabad királyi városi rangra emelkedés előtt. In *Győri Szemle* 11. évf. 165-170; 206-228.
- CSIZMADIA A. (1943): Győr küzdelme a szabad királyi város rangjáért. In *Győri Szemle*. 14. évf. 4-25.
- CSIZMADIA A. (1962): *Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században* Budapest. Akadémia k.
- CSIZMADIA A. (1976): *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig* Budapest. Akadémia k.
- ECKHART F. (2000): *Magyar alkotmány- és jogtörténet.* Budapest, Osiris k.
- ERDEI F. (1939): *Magyar város* Budapest, Akadémia k.
- GYIMESI S. (1975): *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában* Budapest Akadémia k.

- HÁRSFALVY P. (1982): *Önkormányzat Nyíregyházán a XVIII-XIX. században* Budapest, Akadémia k.
- HORNYIK J. (1927): *Kecskemét város gazdasági fejlődésének története* Kecskemét, Hungária k.
- IVÁNYOSI –SZABÓ T. (1991): *Kecskeméti szabályrendeletek* Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár.
- KÁLLAY I. (1971): A városi igazgatás reformja az osztrák örökös tartományokban és Magyarországon Mária Terézia korában. In *Levéltári Közlemények* 42.évf. 115–135;
- KÁLLAY I. (1972): *Szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában.* Budapest Akadémia.
- KÁLLAY I. (1989): *A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon 1686-1848* Budapest, Akadémia.
- KISS M. (1971): Szombathely püspöki mezőváros tanácsa a XVII-XVIII-XIX. században. In: BÓNIS György- DEGRÉ Alajos szerk (1971) *Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából* Budapest, Közgazdasági és jogi k, 117-143.
- KOMORÓCZY Gy. (1969): *Városigazgatás Debrecenben 1848-ig.* (Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 12.) Debrecen, Hajdu-Bihar megyei levéltár.
- KOPASZ G. (1963): A magyar városok rendészete a dualizmus korában. In *Levéltári Szemle*, 13. évf. 1-2. sz. 131-159.
- KOPASZ G. (1964): Pécs és Baranyai mezővárosok rendészete a feudális korban In *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* Pécs. Baranya Megyei levéltár 279-292.
- KOPASZ G. (1972): A városi rendőrség államosítása és a törvényhatósági jogú városok első fokú közigazgatási hatósága. In *A Baranyai Helytörténetírás* Pécs Baranya Megyei levéltár 335-376.
- KOPASZ G. (1976): Mohács város igazgatásának fejlődése. In *A Baranyai Helytörténetírás* Pécs, Baranya Megyei levéltár 275–309.
- LÉNÁRT A. (1978): Gyöngyös város XVIII. századi igazgatásáról. In *Archívum* 7. (Heves megyei levéltár kiadványai). Eger. Heves megyei levéltár 5-26.
- MAJLÁT J. (1943): *Egy alföldi civisváros kialakulása Nagykőrös gazdasági-és társadalomtörténete a megtelepedéstől a XVIII. század végéig.* Budapest, Sylvester ny.
- MAKSAY F. (1971): *A magyar falu középkori településrendje.* Budapest. Akadémia k.
- MEZEY B. (szerk.) (1996): *Magyar Jogtörténet* Budapest, Osiris k.
- NAGY E. – RÁCZ L. – MÁTHÉ G. (szerk.) (2007): *Magyar alkotmány- és közigazgatástörténet.* Budapest, HVG – Orac Kiadó.

- NOVÁK L. F (1978): Nagykőrös mezővárosi fejlődése és településrendszere a XVII-XIX. században. In NOVÁK László F. (szerk.): *Tanulmányok Nagykőrös történetéből és néprajzából* (Nagykőrösi Arany János Múzeum Közleményei I.) Nagykőrös. Pest Megyei Múzeumok igazgatósága
- NOVÁK L. F (2003): *Hódmezővásárhely településnéprajza, hagyományos gazdálkodása* Nagykőrösi Arany János Múzeum Közleményei (Kismonográfia XV. kötet). Nagykőrös.
- NOVÁK L. F (szerk.) (2004): *Az Alföld gazdálkodása - Állattenyésztés* Nagykőrösi Arany János Múzeum Közleményei (Közlemények X. kötet). Nagykőrös.
- PARÁDI J. (2007): Integrált rendvédelem a polgári magyar államban 1867-1945. In *Pécsi határőr Tudományos Közlemények* VII. kötet. 71- 79.
- PORCSALMY Gy. (1963): *Hajdúböszörmény rövid története a Hajdúkerület megszűnéséig* (Hajdu-Bihar megyei múzeumok közleményei 3.) Debrecen. Hajdu-Bihar megyei levéltár.
- RÁCZ I. (1958-59): Hajdúszoboszló önkormányzata a XVII. században. In *Debreceni Déri Múzeum évkönyve 1958-59* Debrecen. Hajdu-Bihar megyei levéltár 87-104.
- SZABÓ I. (1966): *A falurendszer kialakulása Magyarországon a IX–XV. században* Budapest. Akadémiai k.
- VÖLGYESI L. (2008): *Városi alkotmányosság az újkori Magyarországon* (PhD értekezés) Kézirat Budapest. ELTE AJK.

TELEPÜLÉSEK ÉS RENDVÉDELEM A BACH-RENDSZERBEN

KÓKAI SÁNDOR

I. BEVEZETÉS

A történelmi Magyarországon 1848. március-áprilisában forradalmi változások zajlottak, részben forradalmi külsőségek (pl. tömegmozgalmak, tüntetések stb.) közepette. A polgári átalakulás egyes vívmányait a polgári kormány nem tudta békés körülmények között tartósan megszilárdítani. A kibontakozó fegyveres konfliktus, megítélése napjainkig vitatott, mind a történelmi események (*Gergely 2003*), mind a köz- és vidékbiztonság szemszögéből: szabadságharc vagy polgárháború (tény, hogy a Délvidéken, Erdélyben, illetve korlátozott mértékben a Felvidéken a magyar és a nem magyar lakosság között véres, fegyveres konfliktusokra is sor került). A polgári forradalom és szabadságharc, valamint az 1848 őszétől megjelenő – olykor a tömeghisztérián alapuló – települési szintű atrocitások és mészárlások alapjaiban rendítették meg a köz- és vidékbiztonságot, s hozták egyre nehezebb helyzetbe a rendvédelem feudális szervezeteinek hatékony fellépését. A csendbiztosi, illetve pandúrookra alapozott köz- és vidékbiztonság helyzete annyira megromlott, hogy még egy-egy vármegyén belül is veszélyes volt útra kelni.

A köz- és vidékbiztonság megszilárdítását tekintve a magyar kormány sem állt a helyzet magaslatán, hiszen az ostromállapot kihirdetésére és a rögtönítélő bíróságok (vésztörvényszékek) felállítására is csak későn került sor (*Gergely 2003*). 1849 márciusától júniusáig összesen 18 vésztörvényszék működött az országban. Ezek összesen 367 ügyet tárgyaltak, 122 halálos és 107 felmentő ítéletet született, 138 személy ügyét pedig áttették a rendes bíróságokra. Nyilvánvaló, hogy ettől nagyságrendekkel több volt a lakosság sérelmére elkövetett bűnesetek és bűncselekmények száma, azaz a köz- és vidékbiztonság gyakorlatilag összeomlott 1849 késő tavaszára Magyarországon. A helyzet az osztrák és orosz csapatok előrenyomulásával tovább romlott, illetve más szempontok és dimenziók kerültek előtérbe. A tradicionális vármegyei rendfenntartó erők helyébe, a nagy létszámú államilag képzett és fizetett köz- és vidékbiztonsági szervezetek és alkalmazottaik (hadi- és rögtönítélő törvényszékek, zsandárok, városokban rendőrség) léptek. Kiterjedt titkosrendőri és besúgó hálózat működött. A határokat lezárták az utazók előtt. Az egyesületeket betiltották, korlátozták az Akadémia működését, büntették a nemzeti szimbólumok használatát, olykor még a "Kossuth-szakáll" viselését is.

II. A KÖZ- ÉS VIDÉKBIZTONSÁG ÚJ ALAPOKRA HELYEZÉSE

II.1 A rendkívüli hadi- és rögtönítélő törvényszékek felállítása

Haynau 1849. július 1-jei kiáltványában jelentette be a rendkívüli haditörvényszékek (9 db) létrehozását. Ezek közül először a pozsonyi rendkívüli haditörvényszéket állították fel 1849. július 10-én, majd az ország egyre nagyobb területeinek elfoglalásával párhuzamosan megszervezték a haditörvényszékeket Pesten (1849. augusztus 4.), Aradon, Kassán, Kolozsváron, Nagyváradon, Temesváron, Pécsen és Nagyszebenben is. Ezek a haditörvényszékek 1854-ig álltak fenn, s ítéleztek katonai és politikai bűnügyekben (*Hermann 2007*). Az aradi kivételével valamennyi ítélezett a csekélyebb súlyú bűntettekben is (pl. Kossuth-bankók, forradalmi iratok és képek rejtegetése, az uralkodóház megsértése, forradalmi megnyilatkozások, hatóságoknak történő ellenállás, fegyverrejtegetés, sajtóvétség, szökés támogatása, tiltott gyülekezés stb.). Mindez azonban csak áttételesen szolgálta a köz- és vidékbiztonság megerősítését. A katonai diktatúra idején (1849 július-1850 szeptember) a korábbi megyei tisztviselőket egyelőre megtartották, de minden hivatalnoknak előbb a haditörvényszék előtt kellett magát tisztázni, és csak ha a felmentő bizonyítványt megkapta, kérhette a fizetését. A vármegyei törvényszékek és a megyei bizottmányok működéséről természetesen szó sem lehetett, mert a lakosság, miután az ország ostromállapotba volt helyezve, a haditörvényeknek és haditörvényszékeknek volt alávetve.

A köz- és vidékbiztonság megerősítésében a haditörvényszékek mellett működő rögtönítélő törvényszékek sokkal fontosabb szerepet játszottak (pl. Győrben, Gyöngyösön, Kecskeméten, Nagykanizsán, Nagybecskerekén stb.). Ez utóbbiak főleg a köztörvényes kategóriába tartozó személyek ügyeivel (rablás, gyújtogatás, gyilkosság) foglalkoztak, de jó néhány katonaszökevényt vagy gerillát is ezek ítélték el.

A világosi fegyverletétel után a Bácska és a Bánság területén is kihirdették a rögtönítélő bíróságok megalakulását. Ferdinand Mayerhoffer von Grünbühl vezérőrnagy, a 9. katonai kerület parancsnoka 1849. szeptember 3-án rögtönítélő eljárást helyezett kilátásba Torontál vármegyében, szeptember 13-án pedig Bács-Bodrog vármegyében a béke és a rend megzavarói ellen. 1849. október 16-án Wernhardt vezérőrnagy, a pécsi katonai kerület parancsnoka hirdetett rögtönítéletet, a pesti katonai kerületben 1849. december 1-jén rendelték el, hogy Pest vármegyében öt, Esztergom vármegyében egy, a Jász-kun-kerületben három rögtönítélő bíróság kezdje meg működését.

A rögtönítélő bíróságok egy része már funkcionált, amikor Haynau 1849. október 16-án közzé tette a rögtönbíráskodás szabályait. A rögtönítélő bíróságok „rablógyilkolás, rablás, különösen útonállás és gyújtogatás” esetében ítélezhettek. Ezeket a császári-királyi katonai kerületi parancsnokok hozhatták

létre, egyetértve a császári-királyi kerületi főispánokkal. Egy rögtönítelő bíróság négy ülnökből, egy elnökből, valamint egy törvényszéki tollvivőből állt. A legfontosabb alapelvek a következők voltak:

1. A rögtönbíráskodás bevezetését nemcsak hírlapokban, hanem hirdetményeken is közzé kellett tenni, s a szolgabíráknak vagy más hivatalos közegeknek, illetve a lelkipásztoroknak is ki kellett hirdetniük.
2. A rögtönbíráskodást csak azon területeken kezdhették meg, ahol azt már kihírdették, legfeljebb 8 nappal a bejelentés után.
3. Rögtönbíráskodást csak 20 év feletti személyek ellen lehetett alkalmazni, tettenérés, szökés közben történt elfogatás, illetve 30 napon belül történt elfogatás esetén.
4. A rögtön ítélet az említett büntettek tekintetében kiterjedt a szolgálatbeli vagy szökevény katonákra is.
5. A rögtönítelő eljárás alá vont személynek önmaga által választott, vagy ha ilyen nem volt, az elnök által kirendelt védő járt.
6. A rögtönítelő bíróság eljárásának tárgyát egyedül az a – rögtönbíráskodás alá eső – tett képezte, amiért a vádlottat befogták, egyéb cselekményeket a bíróság nem vizsgálhatott.
7. A bíróság csak teljes szavazatazonossággal hozhatott határozatot, ha a bíróság nem marasztalta el, de büntetlenek sem ítélte, ügyét át kell adni az illető törvényhatósághoz.
8. A bűnösnek ítélt személy ítélete csak kötél általi halál lehet.

Haynau távoztával a katonai diktatúra megszűnt ugyan, de helyébe lépett a polgári abszolútizmus, mely időszak alatt, a közigazgatástól a törvénykezést teljesen elkülönítették. Az öt kerület központjában, valamint Nagyszébenben, Temesváron és Zágrábban kerületi törvényszékeket állítottak fel, melyek némely ügyekben az első, különben pedig másodfolyamodású bíróságot alkottak. Minden járásban elsőfolyamodású járásbírókat állítottak fel. A megyék közigazgatását – a szükséges segédszeméllyel – a megyefőnökök vezették. A főszolgabírók helyébe a járási főbiztosok kerültek és a szolgabírókból járási biztosokat alakítottak ki.

A fentiek alapján egyértelmű, hogy a hadi- és rögtönítelő törvényszékek csak a bűncselekmények legsúlyosabb – a jéghegy csúcsát jelentő – elemeivel foglalkoztak (a katonai diktatúrák kiszolgáltatásának ez is egyik tipikus esete), ezek, valamint a többi kisebb súlyú bűncselekmények megelőzésére és kapcsolatrendszerének feltárására sem idejük, sem kapacitásuk nem volt elégséges. A kerületi törvényszékek és a járásbírók mellett ezért hozták létre a városokban a rendőrséget és vidéken a zsandárságot.

II.2 A rendőri szervezet létrehozása

Ferenc József 1850. december 6-án hagyta jóvá a magyarországi rendőri szervezet alapelveit. 1850-ben a fővárosban Bach javaslatára rendőr-igazgatóság alakult, hat kerületi rendőrbiztossággal. A közigazgatási kerületi központban (pl. Pozsony, Kassa, Nagyvárad, Sopron stb.) is rendőr-igazgatóságokat hoztak létre, amelyek ellátták a helyi rendfenntartás és az általános államrendőrség funkcióit is. A fentiekben túlmenően, egyes városokban, elsősorban közlekedési csomópontokon (pl. Arad, Bártfa, Nagykanizsa, Szeged, Komárom, Selmecbánya stb.) valamely igazgatóságnak alárendelve rendőrbiztosságokat is szerveztek. A rendőr-igazgatóságok központjaiban megszűntek a korábbi városkapitányságok. A rendőr-igazgatóságok mellett e városok költségén katonai őrséget tartottak fenn.

A belföldi hálózat kiépítése az első években a helyi rendőrbiztosságok, rendőr-igazgatóságok kezébe került. A definitív közigazgatási rendszer nem hozott lényegi változásokat a rendőrségi szervezetben. A rendőrségi szervezet feladatát elsődlegesen ügynökhálózat kiépítése útján teljesítette. A rendőrigazgatók személyesen szervezték be a besúgókat, majd továbbították feletteseiknek a kapott információt, de mindig az informátor megnevezése nélkül: „ügynököm jelentette” bevezetéssel. Úgy vélték, ha a besúgó kilétére nem derül fény az előjárók előtt, az megakadályozhatja a centrális jellegű, ellenőrizhetetlen mértékűvé fejlődő hálózati rendszereket, illetve a besúgók is biztonságban érezhetik magukat, hiszen kilétükről csak a kapcsolattartójuk tudhatott.

E rendszer hátránya, hogy egyrészt csakis a helyi rendőrigazgatótól függött, hány ügynököt tart, másrészt igen nehéz volt az információkat központilag értékelni és ellenőrizni. Ennek kiküszöbölésére Bach belügyminiszter saját utazó ügynököket tartott, akik időnként bejárták az Osztrák Birodalom részeit, s jelentéseket készítettek a közhangulatról és a helyi hatóságok, köztük a rendőr-igazgatóságok működéséről is. Noszlopy Gáspár szerint 1850-ben kb. húszezer ügynök volt Magyarországon.

1852-ben az állam- és biztonságrendészeti feladatok ellátására az uralkodó közvetlen alárendeltségében megalakították Bécsben a Legfelső Rendőrhatóságot (1859-61 Rendőr Minisztérium), amely magában foglalta az egykori Legfőbb Udvari Cenzúra és Rendőri Hatóságot is. A Legfelső Rendőrhatóság két elnöki ügyosztályt s hat ügyosztályt foglalt magában.

1. Az első ügyosztályhoz tartozott a külföldi államrendőrség, a titkos szolgálat, a politikai menekültek, a postai páholyok, az internálási ügyek. 1854-ben az osztályon belül egy külön egység alakult a postai levéllenőrzés teendőinek ellátására.
2. A második ügyosztály kezelte a belföldi államrendőrség teendőit: a politikailag gyanúsak felügyeletét, az útlevél- és bejelentési ügyeket, ide

tartoztak a rendőri pénzügyek is, itt őrizték az 1848–1849-ben kiadott sajtókiadványok gyűjteményét, illetve az egykori Legfőbb Udvari Cenzúra és Rendőri Hatóság nyilvános és titkos jelentéseit; itt tartották számon a különösen lojális állampolgárokat, illetve a politikailag gyanús személyeket.

3. A harmadik ügyosztályhoz tartoztak a civil rendőri öregységek, a rendőri szervek belső szervezeti és személyi ügyei, valamint a helyi rendőri adminisztráció ügyei.
4. A negyedik ügyosztály felügyelte a sajtóügyeket.
5. Az ötödik ügyosztályon intézték a rendőri katonai óralakulatok és a csendőrség ügyeit.
6. A hatodik ügyosztály felügyelte a rendőrség jogi funkciónak gyakorlását, például az egyesületek nyilvántartását, politikai emigránsok hazatérési kérelmeinek intézését stb.

II.3 A Császári Zsandárság létrehozása, felépítése és hatékonysága

A csendőrség, mint intézmény nem volt ismeretlen a birodalmat irányító közigazgatás számára. Napóleon hódításai nyomán a francia császárság fennhatósága alatt álló területeken is megszervezték. Lombardia 1815-ben ismét osztrák fennhatóság alá került. A jól működő lombardiai csendőrség mintájára – részben annak szervezeti alapjait felhasználva – 1849 elején – Schwarzenberg javaslatára – Bécsben birodalmi csendőrség létrehozásáról döntöttek. A Lombardiában – a franciák által – megszervezett csendőrséget az osztrákok eredeti feladatkörükben alkalmazták tovább, mint közbiztonsági katonai őrtestületet, amely a hadsereg részét képezte (*Suba 2010*). A Császári Zsandárság felállításáról az Alexander Bach által jegyzett 1849. június 8-iki császári nyílt parancs határozott. Azonban Bach hivatalától a császár megvonta a rendőri ügyeket, így a szervezés feladata a „legfelsőbb rendőrhatalóság főnökére”, a cseh származású Johann Kempen báróra hárult. A Bach-korszakban mindazok ellenére, hogy a belügyminiszter kezén mentek át a rendfenntartásra vonatkozó rendeletek, abban kizárólag a cseh származású Johann Kempen altábornagynak volt hatásköre, aki vezette a birodalmi csendőrséget és az 1852-től a Legfelső Rendőrhatalóság irányítását is ellátta.

Az újonnan kialakított politikai berendezkedésbe, és államszervezetbe kiválóan illett a csendőrség intézménye. A csendőrség rendeltetése korabeli megfogalmazással az volt, hogy a közbiztonságot, nyugalmat, rendet minden irányba fenntartsa, ezeknek fenyegető mozgalmait, valamint a törvénysértéseket megelőzze, és megakadályozza, vagy ha bekövetkeztek volna, a törvényes állapot visszaállítását, valamint a nyugalmat megzavaró törvénysértők elfogását elősegítse, végül támogassa a hatályos rendelkezések végrehajtását. A

határozmányoknak megfelelően a csendőr jogosult volt civil és katonai személyekkel szemben és szervezeteknél a szolgálati utasítás előírásai alapján fellépni. A csendőrség a birodalmi hadsereg alkotórészét, fegyvernemét képezte, és így minden jog, amely a hadsereget jellemzi, és jellemezte, megillette, pl. katonai zászló, kitüntetés, egyenruha, stb. megillette, és katonai irányítás alatt állt (*Suba 2010*). Az összbiriodalmi közrendvédelmi hadseregeként szervezett csendőrségnek, mint katonai alakulatnak az egyik legfőbb feladata a nemzeti felkelés leverésében való segítség volt. E feladata a szabadságharc bukása után a betyárvilág felszámolására módosult. Kempen altábornagy vezetése alatt 1855-ig a csendőrök 7545 hazaárulási per bizonyításában vettek részt.

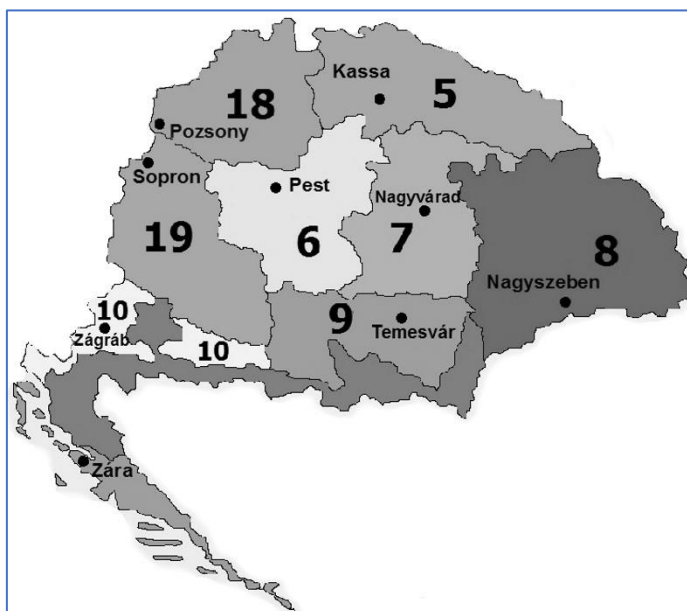
A zsandárság, mint rendvédelmi szervezet jött létre, s Császári Zsandárság első két ezredét Magyarországon állították fel (Pozsony 1849. augusztus, Győr 1850. január). Ezeknek az ezredeknek a feladata a nagyobb városokon kívüli területek köz- és vidékbiztonságának a védelme, felügyelete volt. 1850-ben a birodalom területén összesen tizenhat zsandár ezred állomásozott, közülük Magyarországon az 5. Kassán, a 6. Pesten, a 7. Nagyváradon, a 8. Nagyszébenben, a 9. Temesváron, a 10. Zágrábban, a 16. Zárán, parancsnokságát tekintve (*1. táblázat*). A csendőrség legmagasabb szervezeti egysége az ezred volt. Felépítését és létszámát tekintve alkalmazkodott a tartomány/kerület népességszámához, és a népsűrűségéhez. Az volt az elképzelés, hogy minden ezred kb. 1000 főből, álljon. A zsandár ezredek és a közigazgatási kerületek Magyarországon 1854-ben kerültek szinkronba, amikor megszervezték a pozsonyi és a soproni zsandár ezredek is (*1. térkép*). Ezzel együtt egy bizonyos fokú arányosítás történt meg, a szárny és a szakaszparancsnokságok között is. A Határőrvidéken – a párhuzamosság elkerülése érdekében – nem szervezték meg a zsandárságot, felesleges lett volna még egy katonai szervezeti elem létrehozása.

A Császári Zsandárság a császári hadsereg szerves része volt, ezért egész közbiztonsági szolgálata katonai szabályokra épült. Minden ezred szárnyakra, a szárnyak szakaszokra, a szakaszok csoportokra és őrsőkre oszlottak (*2. táblázat*). A csendőrőrsök száma a helyi viszonyokhoz alkalmazkodott. Egy csendőrőrs létszáma 5-8 főnél nem lehetett több. Személyi kiegészítését a hadsereg állományból áthelyezéssel is történhetett. A szolgálati idő azonos volt a hadseregben szolgálatot teljesítőkével. Felvételi követelmények: 24-36 éves életkor, nőtlen gyermektelen állapot, egészségügyi alkalmasság, katonás testfelépítés, 5 láb 5 hüvelyknél nem lehetet alacsonyabb, a tartomány nyelvének ismerete, írni, olvasni tudás. Minden csendőr beosztást egy év próbaszolgálatnak kellett megelőznie.

1. táblázat. A Császári Zsandárság ezredei Magyarországon (1850-1854)

ezred száma	tartomány (illetékességi terület)	székhely	alapítás
5	Magyarország	Pest (1849) Kassa (1850)	1849
6	Magyarország	Győr (1850), Pest (1851)	1850
7	Magyarország	Nagyvárad	1850
8	Erdély	Nagyszeben	1850
9	Szerb Vajdaság és Temesi Bánság	Temesvár	1850
10	Horvát-Szlavónország	Zágráb	1850
16	Dalmácia	Zára	1850
18	Magyarország	Pozsony	1854
19	Magyarország	Sopron	1854

Forrás: Suba J. (2010) adatai alapján saját szerkesztés

1. térkép. A zsandúr ezredek területi kiterjedése és illetékessége (1856)

Forrás: Korabeli térképek (1856) adatai alapján saját szerkesztés

1857-ben az ezredek létszámát, szárnyak számát újra szabályozták, ekkor az Osztrák-Birodalom minden tartománya (19 db) kapott egy csendőrezdetet. Az

adott helységekben az osztályok a szárnyakat és a kisebb őrsöket egyértelműben határozták meg. Tulajdonképpen ekkor lettek helyhez (azaz településhez) kötve. Ez a rendvédelmi tevékenység megerősítésére utalt. Erre az időpontra már a teljes állományt feltöltötték, azaz 1857-ben a csendőrség állományába 19 ezredbe sorolva 19 kiképzőszárny, 117 osztály-, 314 szárnyparancsnokság, és 563 szakasz és 2606 csendőrőrs működött, amelyhez 18 955 legénység tartozott (3. táblázat). Ebből 1517 volt a lovas csendőr (Suba 2010). A történelmi Magyarország területén – beleértve Dalmáciát is – ekkor mintegy kilencezer csendőr teljesített szolgálatot, amely elegendő volt a köz- és vidékbiztonság megszilárdításához.

A magas lovas csendőr értéket az magyarázza, hogy a csendőrségben ekkorra vált teljessé, hogy a főtisztek ellátták lóval, azaz lovasították. Az ezred parancsnoka felelt mindenért. Kapcsolatot tartott a polgári közigazgatás és a katonai (biztonsági) hatóságok között. Minden információ rajta keresztül áramlott. A törzstisztek és tisztek ellenőrizték a rendet és a szolgálat betartását. A tisztek megnevezése, ugyan az volt, mint a hadseregben (3. táblázat). A csendőrség vezetését a felügyelő irányította. A főfelügyelőiséget katonai ügyosztályra és igazságügyi osztályra osztották fel (Suba 2010, Kaiser 2010). A szárny- és szakaszparancsnokságok alapvetően a vármegyék székhelyére települtek, néhány kivételtől eltekintve (pl. Kalocsa, Temesbökény, Szabadka stb.).

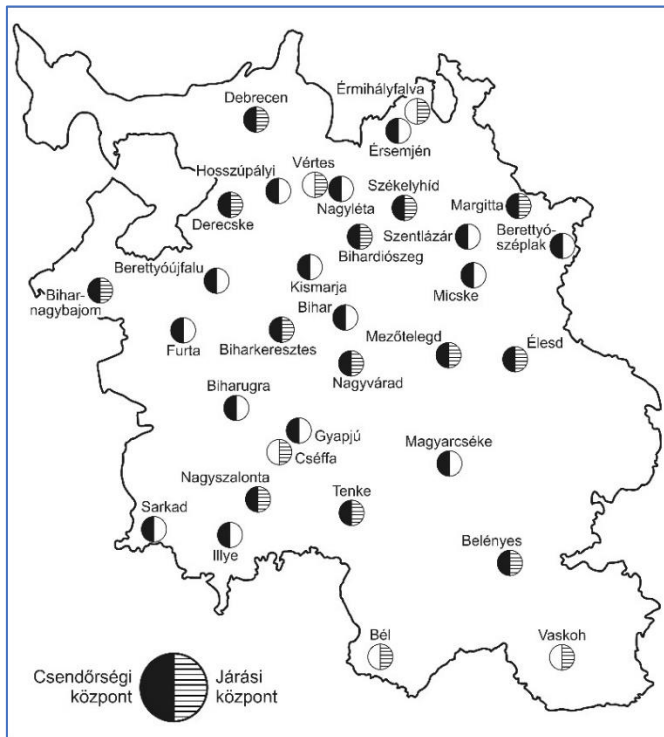
2. táblázat. Az Osztrák Csendőrség ezredeinek szárny- és szakaszbeosztása (1856)

ezred	szárnyparancsnokság	szakaszparancsnokság
5	Kassa, Lőcse, Ungvár	Kassa, Lőcse, Eperjes, Rimaszombat, Ungvár, Beregszász, Máramarossziget
6	Pest, Székesfehérvár, Szolnok	Pest, Kecskemét, Kalocsa, Székesfehérvár, Szeged, Esztergom, Miskolc, Szolnok, Jászberény, Eger
7	Nagyvárad, Szatmár	Nagyvárad, Debrecen, Szatmár, Nagykálló, Zilah
8	Nagyszeben, Székelyudvarhely, Brassó, Marosvásárhely, Kolozsvár, Szászváros	Nagyszeben, Fogaras, Erzsébetváros, Brassó, Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy, Torda, Dés, Marosvásárhely, Dicsőszentmárton, Naszód, Kolozsvár, Szászváros, Déva, Nagyenyed, Székelyudvarhely, Csíkszereda, Gyergyószentmiklós
9	Temesvár, Zombor, Makó, Arad	Temesvár, Nagybecskerek, Zombor, Újvidék, Szabadka, Makó, Arad, Temesbökény
10	Zágráb, Eszék	Zágráb, Varasd, Eszék, Pozsega
16	Zara, Ragusa	Zara, Spalato, Ragusa
18	Pozsony, Nyitra, Érsekújvár,	Pozsony, Nyitra, Érsekújvár, Balassagyarmat
19	Sopron, Zalaegerszeg, Kaposvár, Pécs	Sopron, Zalaegerszeg, Nagykanizsa, Szombathely, Kaposvár, Szigetvár, Pécs, Szekszárd, Veszprém

Forrás: Korabeli térképek (1856) adatai alapján saját szerkesztés

A köz- és vidékbiztonsági szolgálat ellátásának kötelezettsége a rendszerint 6-8 zsandárból álló csendőrőrs feladata volt, ahol gyalogos és lovas zsandárokat is alkalmaztak. A zsandárok naponta közvetlenül érintkeztek a lakossággal, s feladatuk kiterjedt a bűncselekmények kinyomozására, a törvénysértők letartóztatására, a törvények és rendeletek végrehajtásának ellenőrzésére. Joguk volt a csárdákra és más nyilvános helyekre felügyelni. A zsandárokat anyagilag is érdekeltté tették abban, hogy minél több embert tartóztassanak le, akár ártatlanul is.

A zsandár csoportok és őrsök székhelye és területi eloszlása azonban ekkor még nem vette figyelembe a közigazgatás alsóbb szintű központjait (pl. járásszékhelyek, szabad királyi városok stb.), inkább a szükségszerűség és a biztonsági kérdések kerültek előtérbe. Egy korábbi tanulmányomban (*Kókai 1997*) részletesen megvizsgáltam Bihar vármegye csendőrségi csoportjainak (Nagyvárad, Bihar, Belényes, Nagyszalonta) és csendőrőrsének (23 db) működését és területi elhelyezkedését (*2. térkép*), amelyek alátámasztják a fenti kijelentésemet.

2. térkép. Bihar vármegye közigazgatási és csendőrségi központjai (1856)

Forrás: Korabeli térképek alapján (1856) saját szerkesztés

A csendőrőrsök területi elhelyezkedését tekintve megállapítható, hogy Bihar vármegye alföldi területén volt a központok kétharmada (18 db), míg a dombsági-hegyvidéki területekre csak a központok egyharmada jutott. A csendőrségi központok közül csak tizenhét került városokba, s kilenc községekbe. Ennek okait kutatva részben a városok hiánya miatt kapott csendőrőrsöt pl. Magyarcséke, Biharugra vagy Hosszúpályi, részben a bizonytalan közállapotok (betyárok élénkebb tevékenysége) miatt pl. a Sárret pereme jelentős sűrűsödési terület volt. Itt egyértelműen a köz- és vidékbiztonság megerősítése volt az elsődleges szempont. A társadalmi-gazdasági folyamatok változásaként az is megfigyelhető, hogy a stagnáló kismezővárosok helyett a dinamikusabb vagy éppen megbízhatóbbnak tekintett szomszédos község, gyakran sváb telepes falu vált a csendőrőrs központjává. E látszólag minden részletre figyelő, szisztematikusan kiépített erőszakszervezet azonban mégsem bizonyult hatékonynak, melynek okait az alábbiakban foglalhatjuk össze:

- tevékenysége alapvetően politikai jellegű volt, többet foglalkozott a politikai mozgalmak megelőzésével vagy a politikai személyek üldözésével, mint a közbiztonság megvédelmezésével.
- A passzív ellenállás idején a zsandárság biztosította a karhatalmat az elmaradt adók behajtásakor, de ők vették őrizetbe a felderített „titkos ellenállókat” is.
- helyismeret hiánya (cseh és osztrák tartományokból toborozták tagjaikat)
- magyar nyelv ismeretének hiánya (német a szolgálati nyelv)
- titkos ügynökök és felderítők lepték el az országot (kb. 20 ezer fő)
- A csendőrőrsök központjait nem a tradicionális igazgatási központokban (pl. járásszékhely) helyezték el.

III. KÖZ- ÉS VIDÉKBIZTONSÁG A BACH-RENDSZERBEN

A magyar társadalom nagy része ellenségesen állt szemben Bach rendszerével, s passzív ellenállással válaszolt. 1848/49-i magyar forradalmat és szabadságharcot ugyanis nem lehetett meg nem történné tenni, s több volt attól, mint egyszerű fegyveres felkelés, vagy attól, mint ahogy a birodalmi történetírás és közgondolkodás előszeretettel hangsúlyozta: „a magyar rebellió”. Természetesen mindezt Ferenc József és a bécsi Udvar vezetői is jól tudták, ezért a polgári átalakulás alapelemei (pl. jobbágyság eltörlése /1853/, telekkönyvek, adóhivatalok, pénzügyigazgatóságok stb.) fokozatosan létjogosultságot nyertek és bevezetésre kerültek. A modern köz- és vidékbiztonság szervezetei szolgálták és védték mindezt, s habár a szervezeteknek sok pozitív eleme is volt, mégis az elnyomó rendszert képviselték, így gyűlöletessé váltak a lakosság előtt.

A köz- és vidékbiztonság azonban alapvetően javult, mindazok ellenére, hogy helyenként előfordultak merényletkísérletek és fegyveres lázadások is, de

ezeket keményen leverték és megtorolták. A köz- és vidékbiztonsági szervezetek állományának feltöltésével (3. táblázat) és hatékony működésével az uralkodó a Bach-rendszerben kétszer is élhetett a részleges amnesztia lehetőségével, amely már nem veszélyeztette az ekkorra megszilárdult közbiztonságot.

3. táblázat. A csendőrtisztikar létszáma és megoszlása (1850-1859)

	1850	1851	1852	1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859
csendőrfelügyelő	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
csendőrpáncsnok				1	1	1	1	1	1	
beosztott tiszt (tábornok)		1	1	1	1	1	1	1	1	
vezérőrnagy								1	1	
ezredes		7	7	9	11	11	11	11	14	11
alezredes	11	7	12	11	9	10	10	10	13	17
őrnagy	26	27	31	33	33	34	32	31	38	34
őrnagyi beosztásban lévő százados		9	4	5	5	8	9	10		
I. o. százados	20	93	103	56	58	63	65	68	67	65
II. o. százados	13			52	49	56	56	54	55	63
főhadnagy	22	128	139	145	165	174	173	180	181	178
alhadnagy	21	106	136	171	157	145	173	182	183	162
Összesen	114	379	434	485	490	504	532	550	555	531

Forrás: Suba J. (2010) adatai alapján saját szerkesztés

A köz- és vidékbiztonságot veszélyeztető társadalmi csoportok közül ki kell emelni a betyárokat. A polgári forradalom és szabadságharc leverése után megélnékült az Alföldön a betyárok tevékenysége, melynek némi politikai színezete is lett: fő célpontjaik a zsandárok és hivatalnokok lettek. E politikai színezet nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a betyár misztikus alakká vált, amelyek közül a leghíresebbeket évtizedekig a nemzeti pátozzsal átszótt idilli kép lengte körül. A betyárok tevékenysége, a vezetőikhez kapcsolódó mondák, legendák és dalok a dualizmus kori írók és publicisták írásaiban (pl. *Tömörkény 1898, Tisza 1913 stb.*) épp úgy megjelentek, mint az elmúlt évszázad helytörténeti és regionális irodalmában (pl. *Bálint 1961, Katona 1973, Szenti 1999 stb.*).

A betyárok tevékenységének értékelése szélsőséges, s valószínűleg – emocionális okok miatt is – a jövőben sem várható konszenzus. Annyi azonban megállapítható, hogy a betyárvilágban is igen széles skálájú ranglista volt. Tisza Miksa kötetében (*Tisza 1913*) a tolvajok és betyárok osztályozásáról 1868-ra vonatkozóan ezeket találjuk: Rablók: legaljasabb gonosztevők. Tolvajok: főleg jószágot loptak, és átbélyegezték. Kapcabetyárok: minden ingóságot elloptak, amit találtak. Futóbetyárok: megugrott katonák, kis tolvajok, akik főleg

útonállással foglalkoztak, és nincs állandó garázdálkodási területük, vándorolnak. A köz- és vidékbiztonságot a társadalom periferiájára került különböző elemek (pl. haramia, az útonálló, a zshivány, a lóköttő stb.) ugyanúgy veszélyeztették, mint a betyárok, akikkel sokszor azonosították is őket (*Magyar Néprajzi Lexikon 1979-82*).

A betyárok tevékenysége természetesen nem 1849-ben kezdődött, de a betyárok becsülete, ha lehet még tovább növekedett az 1848-49-es szabadságharc leverése után, hiszen zömüket ekkor bujdosó honvédek tették ki, akiknek osztrák ellenes karizmát kölcsönzött a néphagyomány. A betyárság második fénykora is erre az időszakra esik, félelmetes bandák alakultak, akik rettegésben tartották a vidéket, de nem egyszer a nagyobb városokba (pl. Szeged, Hódmezővásárhely stb.) is bemerészkedtek.

A lakosság – különösen a szegények, a pásztorok – szimpátiája azonban nem lett volna elegendő a betyár-bűnözés ismételt elterjedéséhez, kellett mindehhez a passzusszerző és hamisító hivatalnokok, a helyi kovácmesterek, akik olyan billogvasat készítettek, amellyel az ellopott lábasjóság eredeti besütött tulajdonjegyét meg lehetett hamisítani, a gazdákból vált orgazdák, a cinkos rendőrök és az úri betyárok, akiket vérük hajtott a kalandozásba (*Szenti 1999*). A betyárkodás tehát osztársadalmi jelenségként, a szervezett bűnözés elemeit is magában hordozta, amely ellen nem volt egyszerű fellépni és gyors eredményt elérni. A betyárság elharapódzása következtében 1850-53 között a közbiztonság tekintetében katasztrófális helyzet alakult ki az ország egyes régióiban. A fentiekén túlmenően mindezt elősegítette a betyárok helyismerete, a szegények szimpátiája, a természeti környezet egyes elemeinek állapota (pl. mocsaras-lápos területek stb.), amelyeket kihasználva átmeneti sikereket értek el.

A betyárok képviselte bűnözés elszaporodása azonban hatékony választ követelt a hatóságok részéről, amely nem késett, az évekig tartó várfogságtól (pl. Rózsa Sándor) az akasztásig igen súlyos büntetési tételek kiszabására került sor. A büntetési tételek kiszabásánál a speciális (a bűnelkövetőre irányult) és a generális (a tömegekre irányuló elrettentés) prevenció egyaránt érvényesült, s mindez középtávon már eredményesnek bizonyult. A Bach-rendszer második felére a köz- és vidékbiztonság megszilárdult. Ekkorra az 1848-49-es szabadságharcban részt vett és üldözött emberek, az önkényuralom alatt bujdosók száma és lehetőségei is drasztikusan beszűkültek. A centralizált abszolutista rendszer bukását, azonban nem ők, hanem ismét – mint a magyar történelemben oly sokszor az elmúlt évszázadokban – a megváltozott külpolitikai tényezők idézték elő.

IV. ÖSSZEGRÉS

Az új bel- és külpolitikai helyzet következtében 1849-ben, a Habsburgok új eszközökkel és módszerekkel reagáltak a köz- és vidékbiztonsági kihívásokra is. A világosi fegyverletétel után nem volt kétséges, hogy Magyarországot be kell tagolni az Osztrák-Birodalomba. A magyar függetlenségi törekvések ügye hosszú időre megbukott, de nyitott kérdés maradt, hogy merre lépjenek tovább. Először fordult elő a Habsburgok magyarországi működése során, hogy a magyar rendi ellenállás alapintézményeit, a megyei önkormányzatot sikerült ténylegesen felszámolni. (Ezt korábban I. Lipót és II. József is megpróbálta.) Erdélyt, Horvátországot, a Bácskát és a Bánságot újra leválasztották, a maradék Magyarországot pedig öt közigazgatási kerületre osztották fel, melyeket azonban központilag irányítottak, a megyeihez hasonló önkormányzatuk nem volt. A katonai diktatúra és a centralizált abszolutizmus által újonnan kialakított politikai berendezkedésbe, és államszervezetbe kiválóan illett mind a rendőrség, mind a csendőrség intézménye. Ezek az intézmények nem egyszerűen csak átvették a korábbi feudális állami hatóságoktól a helyi rendfenntartás funkcióit, hanem új alapokon – modern szervezeti keretek között – feleltek meg a kihívásoknak.

A közigazgatástól a törvénykezést teljesen elkülönítették, s ezen túlmenően az a rendvédelmi infrastruktúra, amelyet a birodalmi adminisztráció kiépített (pl. rendőrség, csendőrség stb.) is igen hatékonynak és eredményesnek bizonyultak. A rendőr-igazgatóságok az államrendőrségi feladatok mellett ellátták az idegenrendészet, az egyesületek, a sajtó- és a színházfelügyelet teendőit is. A csendőrség katonai, karhatalmi jellege, funkciója fokozatosan csökkent, s egyre inkább előtérbe kerültek a rendvédelmi/vidékbiztonsági funkciói. A hatalom már kellően megszilárdult ahhoz, hogy minden újabb „magyar rebellió” kísérletét megakadályozza. Nyilvánvaló volt, hogy a centralista abszolutizmus rendszere a köz- és vidékbiztonság megszilárdításában is sikereket ért el. A rendőrség és a csendőrség egyrészt bebizonyította, hogy mint karhatalom nem alkalmas a birodalom konzerválására, azonban mint rendvédelmi szervezet kiváló a birodalom megerősítésében. Nem véletlen, hogy a dualizmus kori Magyarország vezetői 1881-től ismét felállították a rendvédelem e fontos elemeit.

IRODALOM

- BÁLINT S. (1961): Történetek a szegedi betyárvilágból. Szeged.
GERGELY A. (szerk.)(2003): Magyarország története a 19. században. Osiris Kiadó.

- HERMANN R. (szerk.) (2007): Vértanúk könyve. A magyar forradalom és szabadságharc mártírjai 1848–1854. (Rubicon Könyvek) Rubicon-Ház Bt., Budapest.
- KAISER F. (2010): „A Magyar Királyi Csendőrség”. Rubicon XX. évf. (202. sz.), 8-9. old.
- KATONA I. (1973): Észak-bánáti betyárballadák. 15-41. old. Újvidék, Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei. V. évf. 15. sz.
- Kókai S. (1997): Bihar vármegye vonzasközpontjai a XIX. század közepén. Nyíregyháza. 1-24. old.
- ORTUTAY Gy. (főszerk.) (1977-1982): Magyar Néprajzi Lexikon 1-5 kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest,
- SUBA J. (2010): A Magyar Királyi Csendőrség diszlokációja. In: Pécsi Határőr Tudományos Közlemények XI. Tanulmányok a "QUO VADIS rendvédelem? Szabadságjogok, társadalmi kötelezettségek és a biztonság" című tudományos konferenciáról. (szerk.: Gaál Gy. – Hautzinger Z.) 327 – 338. old. Pécs. Kiadó: MHT. Határőr szakosztály, Pécsi csoportja.
- SZENTI T. (1999): Betyártörténetek. Mondák és dalok (Betyárvilág a Dél-Alföldön III. rész) Budapest.
- TISZA M. (1913): Magyarország rendőrségének története. A legrégebb időktől 1912-ig. A közbiztonság hajdan és most. A betyárvilág alakjai. Nyomatott a Szepesi Lapok Nyomdavállalatánál, Igló.
- TÖMÖRKÉNY I. (1898): Betyárlegendák. Szeged.
- Magyarország vármegyéi (un. „38 vármegye térkép”) Pest. 1856.*
- Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes. Wien, april-mai 1857. Aus der kaiserl. königl. Hof- und Staats-Druckerei 616-644. old.*

A MAGYAR HATÁROK VÉDELME (895-1918)

CSORBA CSABA

A rendelkezésre álló terjedelemnek a téma nagyságához mért szűkössége behatárolja összefoglalásunk jellegét: csupán tézisszerű kifejtést tesz lehetővé. A felhasznált irodalom közlése önmagában is 1 ívnél jóval nagyobb terjedelmű lenne, ezért csak a legfontosabb alapművekre (főleg kötetekre) hivatkozhatunk (PÓSÁN – VESZPRÉMY – BODA – ISASZEGI 2017). A folyóiratokban, gyűjteményes kötetekben megjelent több száz publikáció megemlítésére sincs lehetőségünk. Terjedelmi okok miatt nem közlünk képeket, térképeket. Olyan alaptérképek egyébként sem állanak rendelkezésünkre, amelyek egy-egy korszakban a Kárpát-medencének nemcsak hegy- és vízrajzát tartalmazzák, hanem a teljes (!) úthálózatot, beleértve a fontosabb hidakat, gázlókat, átkelőhelyeket. Előljáróban szükségesnek látjuk ezzel kapcsolatban kihangsúlyozni, hogy enélkül a határvédelemnek egész rendszere és egyes részletei, továbbá az egyes hadjáratok kiértékelése aránytalanul nagy teret hagy az történész „alkotó fantáziájának” - ami annál szárnyalóbb lehet, minél kevesebb a hiteles információ.... A török kori végvári rendszer úttérképen történő bemutatására Északkelet-Magyarország viszonylatában már negyedszázada kísérletet tettünk (CSORBA 1993).

Az úthálózat kutatásában a régi térképek és az okleveles stb. említések meg a szórványos régészeti ásatások mellett, az utóbbi évtizedekben meghatározóvá váltak, s új korszakot jelentenek a fémkeresők, a roncsolásmentes régészeti kutatás (légi régészet, drónok, légi lézerszkennelés, a lidar). A lidarral mikrodomborzi különbségek is felderíthetők a felszínen (még erdős, illetve sűrű növényzettel borított területeken is), amelyek szabad szemmel nem észrevehetők: a korábbi emberi tevékenységek nyomai (falak, gödrök, árkok, halmok, stb.). A legmodernebb eszközökkel azonban eddig a Kárpát-medencének csak kicsiny hányadát kutatták át. Az eddig felismert várak, erődítmények száma (Dénes József régész adatbázisa szerint) az utóbbi évtizedekben megsokszorozódott, lassan a 10 ezres szám felé közelít. Ezeknek döntő hányada 895-1918 között lehetett használatban. Sajnálatosan alig akad közöttük olyan, amelyet régészetileg teljes egészében feltártak (beleértve a külső védőműveket, a hozzájuk vezető utakat is), s a kutatási eredmények közlése is csak részben történt meg. 1918 óta a több állam között megosztott Kárpát-medencében a kutatás összehangolatlan, s a tudományos célokat aktuálpolitikai megfontolások is befolyásolják.

A Kárpátok vonalának, s még inkább a Kárpátokon kívüli előtérnek, az észak-balkáni régióknak régészeti kutatása magyar szempontból 1918-1990 között erősen korlátozott volt, azóta javultak a lehetőségek.

A 895-1718 közötti időszak határvédelem-történetének alapvető fontosságú részletekérdései tehát egyelőre felderítetlenek (HERMANN 2017). Bár kutatók százai a levéltárakban rejtőző dokumentumoknak eddig óriási tömegét tárták fel, de ezeknek az adatoknak összevetése a terepen meglévő objektumokkal csak viszonylag kevésbé történt meg, a modern eszközökkel történő csatatérkutatás is csak alig egy-két évtizede kezdődött meg (NÉGYESI 2010).

Az elmúlt évtizedekben a kárpáti térség ismertté váló várainak, erődítményeinek száma megsokszorozódott. A mai modern technikával (drónokkal történő légi felderítés, légi lidar, fémkeresők és a földfelszín alatt mintegy 4-5 m-es mélységben nemfém anyagok, objektumok felderítésére alkalmas talajradar meg egyéb eszközök révén) olyan ismereteket nyerhetünk utakról, építményekről, csatahelyekről, amelyekről a múlt század utolsó harmadában még csak álmodozhattunk. Csak az a gond, hogy a modern vizsgálatokkal eddig csak a Kárpát-medence elenyészően kis hányadát sikerült eddig átvizsgálni.

Nem utolsó sorban nehezíti az információ-gyűjtést, hogy a trianoni országterületet körülövező térség kutatásának összehangolása még mindig nehézkes (jórészt a beidegződött évszázados politikai ellentétek miatt). Témánk szempontjából ez a tény rendkívüli nehézséget okoz, hiszen országhatáraink 1918 előtt - a 16-17. századot nem számítva – nem a trianoni országterületen húzódtak! Mindezek után őszintén és nyíltan ki kell jelentenünk, hogy elsősorban a 10-17. század közötti időszak történéseinek bemutatása és értékelése rendkívül nehéz.

Mindebből következik, hogy a következő évtizedekben a korábbihoz képest remélhetőleg megsokszorozódó ismeretanyag nagy mértékben pontosíthatja történeti ismereteinket. S ez elvezethet bizonyos szemléletváltáshoz is, aminek fontosságára és időszerűségére szeretnénk ebben a rövid összefoglalásban is felhívni a figyelmet.

Úgy véljük, megkerülhetetlen az a kérdés is, hogy valamiféle kényszerpályán mozogva jutott el országunk Trianon tragédiájához, miféle okok, folyamatok vezettek a váratlanul tűnő, megrendítő összeomláshoz.

A Kárpátok Dévénytől Orsováig húzódó, 1500 km-es félkaréja övezi Európának legnagyobb medence rendszerét. Erdélyt elkülöníti a Kárpátokon belül a Bihar-hegység és a Dél-magyarországi-hegyvidék. Mintegy két tucatnyi szoros (hágó) biztosítja a hegyeken történő átjárást. Nyugatról csatlakozik az Adriáig húzódó Magyar Alpok 500 km-es vonulata. A Kárpátok szívében a Magyar Alföldet a Tisza osztja két részre. A Dunántúlt a Duna, a Dráva és a Magyar Alpok határolja. A Szávától (eredetileg a Gvozd-hegységtől délre) az Adriáig húzódnak a horvát-dalmát területek. Délen az Al-Duna, a Száva és az

Una folyó folyó alkották a történelmi Magyarország természetes határát. Ez a határ – természeti adottságai következtében - európai viszonylatban kifejezetten jól védhetőnek számított. Ennek ellenére 895-1918 között soha nem épült ki olyan erős határvédelmi rendszer, amely képes lett volna a kisebb-nagyobb ellenséges betöréseket megakadályozni (FRISNYÁK 1990).

A magyarság megtelepedése előtti évezredek védelmi építményeiről-rendszereiről kell előjáróban röviden megemlékeznünk, amit az is indokol, hogy középkori váraink igen jelentős hányada őskori, római kori, vagy kora-középkori erődítmények helyén emelkedett, olykor azok falainak felhasználásával.

A Kárpát-medencének kisebb-nagyobb területeit lakó népek mintegy 4 évezreddel ezelőtt építettek először erődített telepeket. A kelták viszont már a Kr. e. 4/3. század fordulójára időszakában a Kárpát-medence csaknem egészének urai lehettek. Egyes településeikre ráépültek Pannonia római provincia városai. A rómaiak építettek ki erődített táborok és őrtornyok alkotta szervezett határvédelmi rendszert a Duna vonalában és Erdélyben, Dacia provincia védelmére.

A germán népek támadásai következtében roppant össze a határvédelmi rendszer. Közben mintegy négy évtizedig a hunok uralták a térséget. Csaknem 250 éven át az avarok voltak a Kárpát-medence urai, sőt északnyugati irányban hatalmi területük túl is terjedt a Kárpát-medencén. Lehetséges, hogy csaknem félszáz hatalmas méretű sáncvár (ennek fele 50-1165 ha területű!) az ő építményük (DÉNES 2009). Összehasonlításképpen: a 11. században emelt legnagyobb magyar ispánsági várak kisebb területűek voltak, mint a legkisebb ún. avar táborok.

Az avar népesség megmaradt a Kárpát-medencében az államuk bukása után is, csakúgy mint más, korábban itt megtelepedett népcsoportok töredékei. Ez a térség sok évezred óta minden bizonnyal folyamatosan lakott volt, kedvező adottságainak köszönhetően.

A 9. század utolsó harmadában jutottak el magyar elődeink a Kárpát-medencébe, amelyet a 9-10. század fordulóján lényegében teljes egészében megszálltak, uralmuk alá véve az itt talált népességet. Sőt nyugati irányban kiterjedt a magyarok uralta terület a Bécsei-medencére, sőt tovább, az Enns folyóig. 955-ben Melk vára is magyar határerődítménynek számított. A Nyugati-Kárpátok karéján kívül is elfoglaltak egy sávot a morva fejedelemség területéből is. 972-ig a morvaországi Brünn (Brno) és Uherské Hradiste (nevének jelentése: Magyarvár) voltak a magyar határerődítmények. A Kárpátok keleti karéján kívül több napi járóföldnyi területen húzódott a határsáv, a gyepű, a mai Ukrajna területén, Galíciában, a későbbi Moldva és Havasalföld területén. Régészeti feltárást, jellegzetes magyar harcos-sírok a bizonyosságai az egykori gyepű-örök itteni tartózkodásának. Délen a Mura és a Száva mentén húzódott a gyepű, a

bolgárok földjétől a Száva és az Al-Duna választotta el a magyar szállásterületet (CSORBA1997).

907-ben a mai Pozsony térségében a keleti-frank birodalmi sereg ellen döntő csatában sikerült megvédeni a magyar szállásterületet. Ezt követően 985-ig (ekkor foglalta vissza az osztrák örgróf Melk várát) nem fenyegette nyugat felől támadás a magyar szállásterületet.

Ezzel szemben viszont 899-970 között a magyarok mintegy félszáz (többnyire sikeres!) hadjáratot vezettek, jórészt nyugat, kisebb részben dél felé (BÓNA 2000).

Feltételezhetően 895 után alakult ki a magyar határvédelmi rendszer, a gyepű. Ez több km széles, lakatlanul hagyott terület. Terepakadályokkal tették nehezen járhatóvá, a rajta átvezető utakat elzárták, örök figyelték. Okleveles adatok, helynévkutatás révén próbálták a gyepűvonalak meghatározását, de a pontosításhoz elengedhetetlenek a modern technikát alkalmazó régészeti kutatások.

A 11-13. században a gyepűkre épülő határvédelmi rendszer rendszeresen csődöt mondott, akár nyugatról, akár más égtájak felől érte támadás az országot. A betörő német, cseh, lengyel hadakat, a besenyőket, úzokat, kunokat csak az ország belsejében sikerült visszatérésre kényszeríteni.

A 11. században kiépülő, kazettás szerkezetű, fa-föld fallal védett ispánsági váraink többsége feltételezések szerint 1042-60 és 1063-74 között épülhetett (BUZÁS 2006). Egy részüknek lehetett határvédelmi szerepe is. Tekintettel arra, hogy csupán a várak kisebb részében folyt (többnyire szondázó jellegű) régészeti ásatás, továbbá az írásos dokumentumaik rendkívül adatszegények, e várak tényleges szerepe és története leginkább feltételezésekre épül...

Az első ezredfordulótól kezdve 1918-ig Magyarország államformája királyság, a keresztény Európa része. Az ország voltaképpen az uralkodójának, a királynak a magántulajdona, voltaképpen a 19. század közepéig. Bár az ország egyházi és világi előkelői az uralkodói döntéseket bizonyos mértékig befolyásolhatják, de a dinasztikus érdekek (szövetségekötések és ellenfelek kiválasztása) gyakorta éles ellentétben állnak az ország valós érdekeivel.

Az Árpád-kor három évszázadának időszakában az uralkodó családon belüli ellentétek belháborúk egész sorát eredményezték, amelyekbe többnyire beleavatkoztak a szomszédos országok. A dinasztikus célú házasságok vejejárói voltak a hódító célú, hol sikert, hol kudarcot eredményező hadjáratok.

Bár a határt áttörő ellenséges seregek (németek, csehek, lengyelek, besenyők, görögök) akciói olykor jelentős pusztítást okoztak (ellenük a „felperzselt föld” taktikájának alkalmazásával is harcoltak), de a legfontosabb, hogy sikerült mindvégig megőrizni az ország szuverenitását. Szomszédaink (csehek, lengyelek, horvátok, bolgárok, románok, szerbek, bosnyákok) viszont időlegesen elveszítették hosszabb-rövidebb időre függetlenségüket. Voltaképpen ezeknek az

államoknak érdeke valamiféle közös államiság kialakítása lett volna, ehelyett az egyes dinasztikák vetélkedtek egymással. Ennek eredményeképpen vagy időleges perszonáluniók jöttek létre, vagy a térség legerősebb állama (Magyarország) az észak-balkáni államokat időről-időre hűbéresévé tette.

A 11. század a dinasztikus belháborúk korszaka. Másfelől viszont királyaink a szélrózsa minden irányából érkező telepéseket befogadtak. A német földről érkezőket csakúgy, mint a keletről és délről érkező szlávokat, a besenyőket (az oroszokkal együtt határvédelmi feladatokat is bízta rájuk), messze vidékekről a muszlimok is eljutottak hozzánk. Határaink kitolódtak dél felé. A legjelentősebb szerzemény Nándorfehérvár volt (1071), a Görög-római Birodalom határvára.

A 12. század a nagy hódítások kora: De igazán tartósan csak Horvátországot és Dalmáciát sikerült Magyarországhoz kötni. Utóbbi megszerzése Velence ellenében időről-időre kiújuló, századokig tartó (hiábavaló, költséges) háborúskodáshoz vezetett...

A katolicizmus és az ortodoxia határán fekvő Magyarország a pápaságtól feladataul kapta az ortodoxok és a szakadár eretnekek elleni harcot (erőszakos megtérítésüket). A vallási különbségek eleve megnehezítették a valóságos és tartós együttműködést, noha a dinasztikák között a 11-14. században létesültek házassági kapcsolatok.

A 13. században történt az Árpád-kor legnagyobb háborúja, a mongolok ellenében. A Keletről jövő támadások a 11-18. század között mindig elérték a Nyugat peremén fekvő Magyarországot (KRISTÓ 1986). A „keresztény érdekközösség” válságos helyzetekben nem hozta számunkra a Nyugattól remélt segítséget. IV. Béla király 1250-ben a pápához írott levelében olvashatjuk: **„semmiféle vigaszt vagy segítséget nem kaptunk, legfeljebb csak szavakat... Európa egyetlen keresztény fejedelmétől vagy népétől sem kaptunk bárminemű hasznos segítséget...”**

Ennek alighanem lehetett egy racionális (természetesen soha nyíltan ki nem jelentett) oka is: a „világhódító” mongolok majd oszmán törökök valóságos veszélyt nem jelentettek Nyugat számára (a távolságok miatt). Ezzel szemben számíthattak arra, hogy a „kereszténység védőbástyájának” tekintett Magyarország annyira meggyengül, hogy előbb-utóbb a legközelebbi nyugati birodalom (a Német-római császárság) vazallusává válik. A történelmi események ezt a feltételezést egyértelműen igazolták is!

A római egyház vezetése (beleértve a pápákat is) változó hatalmi érdekek kiszolgálója, megtestesítője volt. A jámbor keresztény hitelvek tanaival éles ellentétben a nyers erőszak érvényesítésének semmi nem állt az útjában: az uralkodók gátlástalanul és leplezetlenül minden eszközzel (dinasztikus házasságokkal, vagy/és haderejükkel) a gyengébbnek vélt országok meghódítására törekedtek.

A mongolok 1223-ban az Azovi-tenger térségéig hatolnak, megverik az orosz fejedelmek és a kunok egyesült hadait, de csak több mint egy évtized múltán folytatják a támadásukat (1236: Volgai Bolgárország elpusztítása). A következő években az orosz fejedelemségek és a kunok ellen folytatódik a hadjárat. Kijev bevétele után egyik seregük döntő csatában diadalmaskodik a lengyelek fölött, majd az egyes mongol seregrészek több irányból Magyarországra törnek. A Sajó mellett IV. Béla király ugyan csatát veszít, de az ispánsági váraknak alighanem a többsége, s más erődítmények ellenállása arra készíti a súlyos veszteségeket szenvedett mongolokat, hogy kivonuljanak Magyarországról, mint ahogy Lengyelországból is. Kérdéses, hogy hódító- vagy rablóháború volt-e a mongol akció. Az 1285-ben megismételt (és véresen visszavert) újabb támadás egyértelműen rabló akció lehetett. Bár a korabeli leírások szerint az ország katasztrofális pusztításokat szenvedett, valójában korántsem rendült meg Magyarország hatalmi súlya!

A Kárpát-medencéről készült műholdas térképek, 18-19. századi katonai térképek, drónokkal készült felvételek és a kielemezett légi lidar-képek együttesen a hagyományos régészeti terepbejárások adataihoz képest megsokszorozták a várak és egyéb, ismertté váló erődítmények számát. A keresőkkel történő helyszíni kutatás és az ásatások az előbbiekkal együttesen adhatnak választ az alapkérdésekre: mikor épültek, meddig voltak használatban ezek az objektumok, s érte-e támadás őket és mikor. Eddig a valaha létezett erődítményeinknek elenyésző hányadában folyt régészeti ásatás, és a részleges feltárások a védelmi létesítmények (főleg árkok, sáncok, külső védőművek) kutatására nem irányultak, vagy csak részlegesen történtek.

Az eddigi ismereteink alapján azonban egyértelműen kijelenthetjük, hogy váraink között alig találunk olyat, amelyik nagyobb támadó sereg hosszas (több hetes) ostromának ellent tudott volna állni. A 13-15. században épülő királyi és magánföldesúri várak elsősorban reprezentatív lakóépületek voltak, nem pedig hadászati célú építmények. Váraink alkalmatlanok voltak arra, hogy a környék népét veszély esetén befogadják, hiába utaltak erre egyes oklevelek...

Városaink falainak erőssége is messze elmaradt a nyugat-európai szinttől, ami elsősorban azzal magyarázható, hogy a viszonylag kis létszámú lakosság gazdasági ereje voltaképpen csak „jelképes” falak emelését tette lehetővé.

IV. Béla király nem bízott a keleti határok megvédésében: „üdvösebb lenne nekünk, valamint egész Európának is, ha a Dunát várakkal erősítenék meg. Mert ez az ellenállás vize”. Valójában a Duna vonalán csak Visegrád és Buda vára épült meg...

A középkori Európában „megszokottá” váló belháborúk mellett időlegesen sikerült meghódítani egyes stájer, bolgár, szerb területeket. A tatárjárás pusztításai után befogadta az ország a német, szláv telepeseket, s főleg az Alföldön megtelepedő jelentős számú kun népet.

A 14. század a dinasztia-váltások kora. Az Anjou- és Zsigmond-korban a magyar uralkodók az európai „nagypolitika” jelentős szereplői, alakítói voltak. Csakhogy ebből Magyarországnak valójában nem származott haszna, hanem inkább csak kára. 1301 után a trónkövetelők közül Caroberto (I. Károly) került ki győztesen – amit a magyar történetírás egyértelmű sikernek tekint, ami hosszabb távlatban tekintve talán megkérdőjelezhető.... A távoli nápolyi királyság és Magyarország közötti kapocsnak a magyarság számára előny nem származott, csak hátrány. I. Lajos király nápolyi hadjáratai a királyi kincstár kiürítését eredményezték. A magyar-lengyel perszonálunió is csak múltó epizód volt. Zsigmond király hadjáratai és költségei (a 14 szépeváros elzalogosítása, stb.) miatt is egyre súlyosbodott az ország helyzete. A huszita háború az északnyugati Felföld részleges cseh megszállását és pusztítását eredményezte!

Ozori Piponak és a Tallóciaknak köszönhetően a déli bánágok és a határvédelem egyelőre állta az Oszmán Birodalom nyomását. De a határvárak közül csak a szerb despota által (!) kiépített Nándorfehérvár számított korszerű erődítménynek, amelyet 1440-ben 6 hónapon át (!!!) sikerült megvédeni a szultáni sereg ellenében (SZABÓ 2015). Az, hogy nem sikerült a szerbiai Szendrő és Galambóc várát beilleszteni a magyar végvári rendszerbe, s nem épült föl mellettük még több hasonló erősségű vár, határvédelmünk szempontjából végzetesnek bizonyult. A „hadügyi reformok” (Zsigmond király) és „átszervezések” (Mátyás király) önmagukban nem lehettek hatékonyak.

Zsigmond király és utódai félreismerték az Oszmán Birodalom erejét. A keresztény összefogás, egy minden eldöntő, győzedelmes kereszties hadjárat illúziója négy évszázad álma maradt. A megszállt Balkán népeit valójában kevésbé sújtotta az oszmán megszállás, mint Magyarországot, amelynek egyre jelentősebb része évszázadokra hadszíntérré változott. Határvédelmünk a 14. század utolsó harmadától képtelen volt megvédeni a belső területeinket az egyre gyakoribbá váló pusztító-raláló hadjáratoktól.

A 15-17. századi Magyarország legsúlyosabb kihívása volt: megállítható-e az oszmán hódítás? Nyugat-Európától többnyire csak jelképes segítségre számíthattunk. A közvetlenül veszélyeztetett balkáni államok, továbbá Lengyelország és Velence érdekeit sem sikerült egymással összeegyeztetni. A Görög-római Birodalom hatékony (?) megsegítésének ára pedig a vallási unió lett volna.

A nagy nyílt összecsapások (1396, 1428, 1444, 1448) során bebizonyosodott, hogy az oszmán szultáni haderő mintegy két-háromszoros számbeli túlsúlyát a keresztény seregek képtelenek ellensúlyozni. Viszont erős, korszerű, jól felszerelt, jelentős létszámú őrséggel ellátott várak *rendszer*e (még a felmentő csapatok késlekedése vagy elmaradása esetén is) sikeresen ellenállhatott! Azaz megismételhető lehetett volna Nándorfehérvár 1456-os példája.

Erős várrendszerre alapozottan kínálkozott a megmaradásra a legtöbb esélyt adó megoldás: békét, fegyverszünetet kötni újra és újra az Oszmán Birodalommal, - „bármilyen áron”. 1440-ben kínálkozott erre a legideálisabb alkalom, ennek elmulasztása és a keresztes háború felvállalása sokkalta többet jelentett, mint a döntő csatavesztése, ami ráadásul a király halálát is eredményezte.

Nézetünk szerint ekkor indult meg igazán Magyarország azon a lejtőn, amely aztán évszázadról-évszázadra újabb és újabb (bár sok esetben elkerülhető!) tragédiáinkhoz vezetett.

Mátyás király tudatában volt, hogy nyílt csatát nem szabad fölállalni a szultáni sereg ellenében. Újra és újra békét, fegyverszünetet kötött, még annak árán is, hogy kisebb-nagyobb portyázó török hadak a határvédelmet kikerülve akár 150 km-re (Kenyérmező), vagy 300 km-re (!) Váradig hatoljanak pusztítva-rabolva.

Az ország teherbíró képességét meghaladta Mátyás zsoldos seregének fenntartása. A cseh-szlizéziai és osztrák területek elleni háborúk csak látszatsikereket hoztak. Az „álmok királyának” halála után néhány hónapon belül minden összeomlott, s még az ország szívében fekvő kultikus központ, Székesfehérvár is hónapokra német zsoldosok prédája lett.

Következtek negyedszázadig a Jagellók, az ország tehetetlen csődgondnokai. A déli határvédelem ebben az időszakban mindvégig az összeomlás határán volt. Ennek bekövetkezte attól függött, mikor indul meg egy nagy szultáni hadjárat, ami aztán 1521-ben, majd 1526-ban be is következett (KUBINYI 2007).

A király és az ország főúri elitje nem ismerte kellő mélységben az európai hatalmi viszonyokat-érdekeket. Az információ-hiányból következő hibás helyzet-megítélés ekkor és a következő századokban is sorozatos kudarccokat eredményezett. Nem tudtak döntésre jutni az alapkérdésben: fölállalják-e a háborút (egy európai keresztes-háború álmát dédelgették), vagy békére törekedjenek az oszmánokkal (minden áron!). A leginkább hajmeresztő kalandot 1514-ben a keresztes háború meghirdetése jelentette. Szerencsére a „hadak” nem értek el a déli határra, egyet viszont bebizonyítottak az ország belsejének egyes várai még a szedett-vedett kereszteseknek is képtelenek ellenállni. Sajnálatosan ezt a tényt a korabeli „elit” nem volt képes felismerni...

A határvédelem helyzeténél még súlyosabba tragédiát eredményezett, hogy előbb Zsigmond, majd Mátyás, s végül II. Ulászló király dinasztikus szerződésekkel „eladta” az országot a Habsburgoknak. 1526-tól a Habsburg-dinasztiából származó királyok kerültek Magyarország trónjára. Az Oszmán Birodalom számára ez azt jelentette, hogy közvetlen szomszédságukba került Európa legjelentősebb politikai-katonai hatalma, amit szerettek volna minden áron elkerülni.

1520-1526 között minden áron békére kellett volna törekednie II. Lajos királynak az új szultánnal. Akkor elkerülhető lett volna (talán?) Nándorfehérvár ostroma, de legalábbis az 1526-os hadjárat. A nyílt csata felvállalása, továbbá csatatér kiválasztása teljességgel elhibázott lépés volt. A felelőtlen ifjú királynem tehető mindenért felelősnek, a magyar politikai-katonai elit annál inkább! Ha Mohács helyett Budánál, a várra-városra támaszkodva vállalják föl az ellenállást, elkerülhető lett volna a katasztrofális vereség. A Duna-mente ugyan pusztult volna, de hát Mohács után is ez következett, sőt a túlsó part is pusztult, hiszen ott vonult el visszafelé a török had.

Ha túléli a mohácsi csatát, Szülejmán szultán a szándéka szerint kiegyezett volna II. Lajos királlyal! Bár a gyermektelen király halála után „némi késéssel” a Habsburgok trónigénye ugyanúgy jelentkezett volna (WEISZHÁR 2012).

Viszont I. Ferdinánd magyar királyságát nem voltak hajlandók elfogadni (adó ellenében sem), János királyét viszont igen (1528). Nándorfehérvár meg az első vonalbeli déli határváraink török kézben tartásával megelégedett Szülejmán! Tehát magyar (azaz nem Habsburg-házbeli) királyok uralkodása alatt az ország elkerülhette volna azt, hogy hadszíntérré váljon, s hogy aztán fokozatosan területének egyharmada török megszállás alá kerüljön (THÚRY 1893). Ezt a lehetőséget a magyar történészek túlnyomó többsége tagadja, dacára az ezt bizonyító, egyre növekvő számú egyértelmű dokumentumoknak (PÁLFFY 2010).

Ha a déli határvárak térsége kivételével megmaradt volna az ország egysége, nem kevesebbet jelentett volna, mint azt, hogy megmaradt volna a magyarság túlsúlya, s nem nőtt volna ugrásszerűen a szlovák, ruszin, román nemzetiség számaránya.

Az Oszmán Birodalom nem törekedett a Balkánon túli területek mindenáron való elfoglalására, hiszen a román fejedelemségeket sem szállta meg, noha minden nehézség nélkül megtehetette volna!

Az 1526-ban megválasztott (és megkoronázott) két király voltaképpen egyaránt alkalmatlan volt az adott körülmények között az ország kormányzására. János király néhány hónap múltán politikusként, hadszervezőként, hadvezérként egyaránt csődöt mondott. Ferdinánd koronázási hitlevelében a törökök által elfoglalt várak visszavételére tett ígéretet, valójában makacs ragaszkodása a hatalomhoz éppen az ellenkezőjét eredményezte: terület került török kézre uralkodása alatt, amekkora veszteséget utódai alatt, a következő 120 év alatt együttesen sem szenvedett el az ország.

Szülejmán szultán I. Ferdinánd királyt 1529-ben és 1532-ben indított hadjárataival próbálta Magyarország birtoklásától elriasztani (sikertelenül). János király halála után sem ismeri el a szultán a királlyá megválasztott csecsemő János Zsigmondot ismeri el Magyarország uralkodójának, nem Ferdinándot.

1540-ben és 1541-ben a János király özvegyét és csecsemő fiát a budai várban eredménytelenül ostromolta a Habsburg-haderő.

Szülejmán szultán hada 1541-ben már harmadjára szállta meg Buda várát, s ekkor már nem is adta ki a kezéből. Ettől kezdve Ferdinánd országrésze és a szultán által Izabella királynénak meghagyott keleti területek (Erdély és a Tiszántúl) közé beékelődött Buda székhellyel az Oszmán Birodalom részévé váló térség.

A Buda török kézre kerülése miatti sokk arra kényszeríti Izabella királynét, Fráter György helytartót, a tiszántúli és erdélyi urak többségét, hogy Ferdinánd hűségére térjenek, s tőle várják az ország megmentését.

Csakhogy az I. Ferdinánd király által küldött több mint félszáz ezres had 1542 őszén nemhogy Budát, de még Pestet sem tudja elfoglalni. Majd 1543/44-ben, 1551/52-ben, 1555-ben további várak elfoglalásával igen jelentősen gyarapszik az oszmánok által uralt országterület.

1556-ban Izabella királyné és fia visszatér Erdélybe. Az 1570-ben kötött szerződés értelmében Erdélyt és a vele határos keleti megyéket uraló fejedelmek a mindenkori Habsburg királyt uruknak ismerték el. Amikor a Habsburgok megpróbálták kieroszakolni az erdélyi, a partiumi, az északkelet-felföldi térség fölötti tényleges uralmukat, az mindannyiszor véres háborúkat, pusztulást eredményezett. A tiszántúli és Tiszán-inneni (északkeleti) országrész elkerülhetett volna a török megszállást és a pusztulást, ha mindvégig az erdélyi fejedelmek uralma alatt maradhatott volna.

A Habsburgok által kiépített végvári rendszer egésze mindvégig szánalmasan elhanyagolt, korszerűtlen maradt. Leszámítva a Bécs védelme szempontjából fontos néhány erődítményt: Komáromot, Érsekújvárt, Győrt (Eger átépítése befejezetlen maradt). Lipótvár és Károlyváros megerődítése teljességgel feleslegesnek bizonyult. Az, hogy a túlságosan erős oszmán ostromló hadakkal szemben általában nem vállalkoztak kockázatos felmentő kísérletekre, érthető. Az viszont nem, hogy a védősereg létszámát és tűzerejét (az ágyúparkot) nem erősítették meg kellően. Pedig így megvédhető lett volna 1566-ban Szigetvár, 1596-ban Eger.

1683-ban a dunántúli határvédelmi rendszer teljesen összeomlott, az ellenálló Győrt és Komáromot pedig az oszmánok egyszerűen megkerülték. Hetven évvel Mohács után, 1596-ban az újabb nagy nyílt döntő csata még a szultán sikerét hozta. 1664-ben az óvatos I. Lipót császár nem mert kockáztatni a szentgotthárdi csata után. 1683-ban, Bécs sikeres megoltalmazását követően is a békére hajlott. A lengyel király meg a pápa erőszakolta ki a hadjárat folytatását. Az oszmán védelmi rendszer váratlan gyorsasággal összeomlott (CSORBA 1989). A Habsburg Birodalmat hátba támadó „legkeresztényibb” (francia) király kényszerítette I. Lipót császárt a felszabadító háború megszakítására. Az 1699-es békekötés így oszmán kézen hagyta a Temesközt.

Az oszmánok elleni hatalmas katonai sikereket beárnyékolta, hogy a Habsburg uralkodó a „fegyverjog” alapján az országnak úgyszólván korlátlan ura lett. A magyar országgyűlés valójában szánalmas díszletté vált. A 17. század végére szánalmasan összeomló Erdély, amelynek határvédelmi rendszere sorozatosan csődöt mondott, már semmiféle ellensúlyt nem jelenthetett (LUKINICH 1918). Jellemző, hogy János Zsigmond nem a határváratokat erősítette, hanem az erdélyi haderő magvát, legértékesebb szét alkotó székelyek „fékentartására” épített két várat (KARCZAG – SZABÓ 2010). Az erdélyi fejedelmeknek mind az oszmán ellenes, mind pedig a Habsburg uralkodók elleni (különböző szövetségi rendszerek keretében) felvállalt katonai vállalkozásai nem hozhattak sikert, csakúgy mint a Thököly Imre, majd II. Rákóczi Ferenc próbálkozásai.

Magyarország tehát 1541 után kényszerpályára került. Ha az Oszmán Birodalomtól szabadulni akart, a Habsburgok „segítő kezére” volt utalva. Ezt követően viszont önerőből nem szabadulhatott a „halálos ölelésből”...

El kellett szenvedni északkeleten az utolsó tatár betörést (1717). De 1718-ban végre „szabaddá” vált az egész ország területe. Ám csalóka volt ez a szabadság: Erdély különálló tartomány lett (1867-ig), külön vámterület az 1780-as évekig. Külön kormányzat alá tartoztak a horvát-szlavón területek (beleértve a Muraközt is!), a déli határőrvidéknek (ahová szerbeket és németeket telepítettek, magyarokat viszont nem engedtek be) szintén külön kormányzata lett (az 1870/80-as évekig!).

A fölösleges török háborúkat (1736-1739, 1787-1790) követő rossz békékben ismételtelen sikerült elveszíteni (végleg) Nándorfehérvárt. Nem közvetlenül a határnál épült ki a valóban korszerű erődrendszer, Brodot nem számítva), hanem Arad, Temesvár, Gyulafehérvár, Szigetvár, Komárom erődjeit fejlesztették, a „lázadó szellemű” magyarság ellenében.

Dinasztikus érdekekért harcoltak a magyar katonák tízezrei a 18-19. században: az osztrák örökösödési háborúban (1741-1748), a napóleoni háborúban, 1859-1866 között, majd Bosznia okkupációja kapcsán (ZACHAR 2004).

Az 1848/49-es szabadságharc eleve kudarcra volt ítélve. A Habsburg Birodalom hadereje önmagában is elegendő lett volna eltiprásához, de orosz cári segítséggel meggyorsíthatták a folyamatot. A szabadságharc hadserege az ország területének egészét soha nem volt képes uralni. Az elsőpró orosz túlerő ellenében a határvédelem minden ponton mondhatni órák alatt összeomlott.

A katonai vereségnél sokkalta nagyobb veszteséget jelentettek a nemzetiségek és a magyarság közötti (gyakorta véres) összeütközések. A kiegyezéskor (1867) ismételtelen az erő politikáját alkalmazta a magyar politikai elit a nemzetiségek ellen (RESS 2004). Pedig ha a dualizmus helyett négy tengelyűvé tették volna a birodalmat (a cseheknek és a horvátoknak

Magyarországgal azonos helyet biztosítva a kormányzatban), talán lett volna esélyünk a háború, s még inkább a trianoni döntés elkerülésére. Mindenesetre rosszabb helyzetbe nem kerülhettünk volna, mint ami 1920-ban bekövetkezett!

Ferenc József az itáliai vereségei és a németországi vezető szerepért Poroszország ellenében vívott vesztes háború kudarcáért a Balkánon próbálta kárpótolni államát, ahol szembe került az Orosz Birodalom érdekeivel. Emiatt vált szükségessé a Kárpátokban a keleti határvédelmi rendszer kiépítése 1854-1878 között. (JÓZSA 1990).

A 19-20. század fordulóján épült ki a birodalmi határvédelmi rendszer Galiciában és Bukovinában, készülve a nagy háborúra. Ferenc József az „operett-katona” 1914-ban a „mindent meggondoltam, mindent megfontoltam” hangoztatásával hajtotta birodalmi népeit a háború mészárszékére. A megalapozatlan győzelmi remények éltették a magyar politikai elitet is.

Rövidesen kiderült, hogy mind a Balkánon (Boszniában és Szerbiában), mind az oroszok ellen csődöt mondott a Monarchia hadvezetése, 1916-ban a meglepetésszerű román támadásnál összeomlott Erdély határvédelme is. A déli és a keleti fronton is a német birodalmi segítség rántotta ki a Monarchiát a bajból. A megerősödött antanttal szemben viszont már a németek is alulmaradtak (HERMANN 2015).

Arra végképp nem volt felkészülve a magyar kormányzat, hogy az esetleges vereség nemcsak a Birodalom, hanem Magyarország széthullását is eredményezheti! A békeillúziók tipikus példája volt ZEIDLERTisza István utolsó beszéde a parlamentben, 1918. okt. 17-én (ZEIDLER 2008).

Sikerült a kiszakadás a Habsburg Monarchiából 1918-ban, de ez egyben a magyar állam és hadserege, s ezen belül felkészületlen határvédelmünk totális csődjét is eredményezte. A Habsburg uralom fél évezredének tragikus végkifejlete a trianoni békediktátummal teljesedett ki, 1920-ban.

IRODALOM

- BÓNA I. (1998): Az Árpádok korai várai. Debrecen, Ethnica.
- BÓNA I. (2000): A magyarok és Európa a 9-10. században. Budapest, História Könyvtár. Monográfiák 12.
- BUZÁS G. (2006): 11. századi ispáni várainkról. In: KOVÁCS Gyöngyi - MIKLÓS Zsuzsa szerk.: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Budapest, Castrum Bene Egyesület. Históriaantik Könyvesház Kiadó. 43-53.

- CSORBA CS. (1989): A török végvárak ellenállási lehetőségei a felszabadító háborúk során. In: BODÓ Sándor – SZABÓ Jolán szerk. Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában (1686-1699). Studia Agriensia 9. Eger. Heves Megyei Múzeumi Szervezet. 159-185.
- CSORBA CS. (1991): A tatárjárás. Zrínyi Kiadó.
- CSORBA CS. (1993): A végvári rendszer néhány kérdése Északkelet-Magyarországon. In: PETERCSÁK Tivadar – SZABÓ Jolán szerk. Végvárak és régiók a XVI-XVII. században. Studia Agriensia 14. Eger, Heves Megyei Múzeumi szervezet. 193-209.
- CSORBA CS. (1997): Árpád népe. Tudomány – Egyetem. Budapest, Vince Kiadó.
- DÉNES J. (2009): Avar táborok a Kárpát-medencében? Vasi Szemle, 63. évf. 1. sz. 1-15.
- FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Budapest, Tankönyvkiadó.
- HERMANN R. (szerk.) (2015): Magyarország hadtörténete III. Magyarország a Habsburg Monarchiában 1718-1919. Budapest, Zrínyi Kiadó.
- HERMANN R. (szerk.) (2017): Magyarország hadtörténete I. A kezdetektől 1526-ig. Budapest, Zrínyi Kiadó.
- JÓZSA GY. G. (1990): Ferenc József zászlai alatt (1848-1914). Budapest, Corvina.
- KARCSAG Á. – SZABÓ T. (2010): Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei. Budapest, Semmelweis Kiadó.
- KRISTÓ GY. (1986): Az Árpád-kor háborúi. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó.
- KRISTÓ GY. (1988): Az Anjou-kor háborúi. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó.
- KUBINYI A. (2007): Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete. Budapest, Argumentum.
- LUKINICH I. (1918): Erdély területi változásai a török hódítás korában, 1541-1711. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- NÉGYESI L. (2010): Csaták néma tanúi. A csata- és hadszíntérkutatás – hadtörténeti régészet fogalma és módszerei. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum.
- PÁLFFY G. (2010): A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. História Könyvtár Monográfiák 27. Budapest, História – MTA Történettudományi Intézete.
- PÓSÁN L. – VESZPRÉMY L. – BODA J. – ISASZEGI J. (2017): szerk.: Őrzők, vigyázatok a határra! Határvédelem, határőrizet, határvadászok a középkortól napjainkig. Budapest, Zrínyi Kiadó.

- RESS I. (2004): Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában. A múlt ösvényén. Budapest, L'Harmattan.
- SZABÓ P. (2015): 1440 – Nándorfehérvár első oszmán-török ostroma és előzményei. Szeged, Históriaantik Könyvesház.
- Thúry J. (1893): A török hódítás kezdete Magyarországon. Századok 27. évf. 10. sz. 559-584.
- WEISZHÁR A. (2012): A habsburg birodalomépítés és a Magyar Királyság viszonyának alapvonalai. In: CSEPREGI Klára – CSEPREGI Oszkár – FÜLÖP Áron – ILLIK Péter – NÁNAY Mihály – WEISZHÁR Attila szerk.: A történelem peremén. Adalékok Magyarország történetéhez. Budapest, L'Harmattan. 181-230.
- ZACHAR J. (2004): Habsburg uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683-1792. Budapest, Zrínyi Kiadó.
- ZEIDLER M. (szerk.) (2008): Trianon. Nemzet és emlékezet. Budapest, Osiris Kiadó.

A VIDÉK BIZTONSÁGA 1918 OKTÓBER 31-TŐL-1919. MÁRCIUS 21-IG, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A KATONAI KÉRDÉSEKRE

GULYÁS LÁSZLÓ

1. BEVEZETÉS

Tanulmányunkban megvizsgáljuk, hogy az őszirózsás forradalom kitörése (1918. október 31.) és a Kun Béla-féle kommunista hatalomátvétel (1919. március 21) közötti időszakban hogyan alakult a biztonság Magyarországon. Pontosabban területi korlátaink miatt nem vizsgáljuk a Budapest biztonságának témakörét, ennek megfelelően „csak” a vidékre – beleértve a kisebb-nagyobb városokat is – terjed ki vizsgálódásunk.

Megpróbáljuk beazonosítani azokat a tényezőket, amelyek alapvetően meghatározták a biztonság alakulását a vizsgált időszakban. Továbbá arra törekszünk, hogy felvázoljuk ezen tényezők működési mechanizmusát.

2. VILÁGHÁBORÚ ALATTI ELŐZMÉNYEK

Az 1917-es év második felétől az összes hadviselő hadseregben megnőtt a dezertálók száma. Ez két forrásból táplálkozott. Egyrészt a dezertáló katonák egyszerűen átsétáltak a fronton és megadták magukat az ellenségnek. A Monarchia hadseregében ezt a módszert főképpen a csehek alkalmazták az orosz fronton (Rauchhensteiner 2017).

A másik forrás a hátszágban történő maradás volt. Egyre több katona döntött úgy, hogy hazatér eredeti lakóhelyére. Ez alapvetően két formában valósult meg. Egyrészt a szabadságát a hátszágban töltő katona, úgy döntött, hogy nem tér vissza a frontra, otthon marad. Másrészt a hátszágban gyógykezelésre visszaküldött katona gyógykezelése után szintén nem jelentkezett alakulatánál. Ezeket a megoldási módokat az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregének katonái között elősegítette az állam nagy kiterjedtsége, illetve a háború előrehaladtával a közigazgatás gyengülése (Suba 2008).

A hátszági dezertőrök egy része megpróbált visszailleszkedni a civil létbe. Mivel a háború előrehaladtával egyre jelentősebbé vált a hátszágban a munkaerőhiány, munkát tudtak vállalni (Kaposi 2002). A nemzetiségi területeken azonban kibontakozott egy másik, a közbiztonság számára igen veszélyes megoldási mód. A katonaszökevények kisebb-nagyobb csoportokba tömörültek és megpróbálták egy-egy falura, vagy járásra kiterjeszteni fennhatóságukat. 1917-1918-ban ilyen bandák – a történetírás összefoglalóan „zöld kádereknek” nevezi őket – kifejezetten nemzetiségi területeken, úgymint Horvátország,

Szlavónia, Erdélyi Érchegység és Nyitra környékén jelentek meg. Révész Tamás adatai szerint ezen csoportok összlétszámát 1918 első felében 50 ezer és 80 ezer fő közé tehetjük (Révész 2017). A dolog logikájából adódóan horvát, román és szlovák bandák fosztogatták az adott vidéket. Ezen csoportok fennmaradását az ebbe lehetővé, hogy ezen vidékek erdős-hegyes területek voltak, így jó búvóhelyet biztosítottak számukra.

Az 1945 utáni szocialista történetírás kommunista forradalmároknak tekintette a zöld káder csoportokat, akik a burzsoá állam ellen harcoltak, ezért kifejezetten pozitív hangnemben írt rólunk. Ennek érzékeltetésére nézzünk egy példát. A Perényi József-Arató Endre szerzőpáros Jugoszlávia története című – 1984-ben megjelent egyetemi jegyzetében – az alábbi lelkendező sorokat olvashatjuk: *„Az Októberi Forradalomtól kezdve a monarchia különböző területein egyre több katonaszökevény ún. zöld káder tartózkodott. A csendőrség tehetetlenül állt velük szemben, a nép viszont barátságosan, rokonszenvvel fogadta őket. Tele voltak az erdők, a legtöbb zöld káder Horvátországban és Szlavónia hegyvidékein rejtőzött el.”* (Perényi-Arató 1984).

Úgy véljük, hogy ez egy idealizált kép a vidéket fosztogató katonaszökevények csoportjairól. A kommunista eszmék hangoztatása legtöbb csoport esetében csupán a fosztogatások elfedésére szolgáló ideológiai máz volt.

3. A KÖZBIZTONSÁG DRASZTIKUS ROMLÁSÁNAK KEZDETEI: A KATONÁK HAZATÉRÉSE ÉS LESZERELÉSE

1918. november 3-án aláírták padovai fegyverszünetet, a magyar alakulatok hazaindultak a frontokról. A magyar történetírásban vita folyik arról, hogy ezen hazatérés hogyan történt. Az egyik oldal azt hangsúlyozza, hogy a csapatok zárt rendben, vasúton teljes fegyverzetben, fegyelmezetten tértek haza. A másik oldal a hazatérők fegyelmezetlenségét emeli ki. Azt fejtegetik, hogy a katonák kisebb-nagyobb rendezetlen csoportokban érkeztek meg Magyarországra.

Nyilvánvaló, hogy valóban voltak rendezetlenül hazatérő csoportok, de olvasmányaink alapján úgy véljük a fegyelmezetten visszatérő alakulatok elsőprő többségben voltak. Véleményünk szerint érdemes különbséget tenni azon tekintetben, hogy a magyar csapatok melyik frontról tértek haza. Ez az alábbi négy frontról történt: francia, balkáni, olasz, és keleti (a volt orosz). Ezzel kapcsolatban megfontolandónak tartjuk Révész Tamás véleményét, mely szerint a francia frontról hazatérő alakulatok „szelleme” kitűnő volt. Míg a legfegyelmezetlenebb állapotban a keleti frontról hazatérő katonák voltak. Ezen katonák egy jelentős része a bolsevik eszmék befolyása alá került. Révész az olasz front tekintetében mindkét esetre – fegyelmezettség versus fegyelmezetlenség – hoz példát (Révész 2017).

Ezekben a novemberi hetekben a legveszélyesebb helyek a vasútállomások voltak. Több esetben megtörtént, hogy a visszatérő katonavonatok egy-egy

állomásra történő befutása után a katonák fosztogatni kezdtek. A fő célpontok a vasúti raktárak voltak. Ezek elfoglalásával próbálták meg élelmiszerhez, dohányhoz jutni. A jövőbeli kutatásoknak kell tisztázni, hogy milyen volt a vonatokkal visszatérő alakulatok között a fegyelmezetlen (értsd fosztogató), illetve a fegyelmezettek aránya. Ezen kutatói feladat elvégzéséhez leltározni kell, hogy hányszor, hol és melyik állomáson került sor fosztogatóra, illetve holkerült sor atrocitásmentes áthaladásra/megérkezésre.

A Károlyi-kormány alapvetően bizalmatlan volt a visszatérő katonákkal szemben, megérkezésük után a lehető leghamarabb leszerelték őket (Hermann 2013). Ezzel kapcsolatban talán a leggyakrabban idézett mondat Linder Béla hadügyminiszteré, aki az alábbi kijelentést tette: „*Soha többé katonát nem akarok látni!*” A Károlyi-kormány már a magyar határon ún. leszerelő-állomásokat állított fel. Azokat az alakulatokat pedig, amelyeket nem tudtak itt leszerelni a békebeli állomáshelyükre irányították, ahol megérkezésük után azonnal leszerelték őket.

Nézzünk egy példát: Kratochvil ezredes 1918 novemberében a padovai fegyverszünet után csapatait az olasz frontról zárt rendben, teljes felszereléssel hozta haza Magyarországra. 1918. november 15-én érkeztek meg a kelenföldi pályaudvarra. Kratochvil azonnal újabb szolgálatra jelentkezett. Erről így ír könyvében: „*Azonnal siettem tájékozódni, jelentkeztem az általunk nagyrabecsült volt hadtest- és hadsereg parancsnokunknál, ő. kir. felsége József főhercegnél és jelentettem, hogy Kelenföldön van négy zászlóalj, azokat azonnal a cseh határra lehet küldeni, mert a csehek előrenyomulása jelezve volt, vagy a jugoszlávok ellen... a fenséges úr a honvédelmi miniszterhez utasított. A honvédelmi minisztériumba indultam...*” (Domonkos 2010)

De a hadügyminisztérium ahelyett, hogy élt volna a lehetőséggel, Kratochvil csapatait békebeli állomáshelyükre Debrecenbe, illetve Nagyváradra küldte. Kratochvil a 4-es honvédekkel 1918. november 18-án érkezett meg Nagyváradra, ahol ünnepélyesen fogadták őket, majd a hadügyminiszter parancsára hozzákezdtek a legénységi állomány leszereléséhez. Gondoljunk bele ebbe a szituációba: A 4-es honvédek fegyelmezetten, teljes felszereléssel visszaérkeznek és ahelyett, hogy az országot veszélyeztető cseh vagy jugoszláv hadsereg ellen küldenék őket, leszerelték őket. Gottfried Barna adatai szerint 1918 novemberének közepéig Károlyiék 1 millió 200 ezer katonát szereltek le (Gottfried 2011). Ennek eredményeképpen a magyar állam 1918 novemberében, decemberében nem rendelkezett ütőképes hadsereggel. Úgy véljük, hogy a frontokról fegyelmezetten, szervezeten visszatérő alakulatok leszerelése a Károlyi-kormány megbocsáthatatlan óriási baklövése volt, mellyel kiszolgáltatta az országot a csehszlovák, román és jugoszláv területszerző törekvéseknek.

Ezen a ponton történetünket három szálra kell bontanunk, egyrészt meg kell néznünk, hogy mi történt a maradék hadsereggel, másrészt át kell tekintenünk a

leszerelt katonák sorsának alakulását, harmadrészt meg kell vizsgálnunk, hogy a fenti két belföldi folyamattal párhuzamosan, milyen külső támadások érték az országot.

4. A KÖZBIZTONSÁG ALAKULÁSA 1918. NOVEMBERÉTŐL 1919. MÁRCIUSÁIG

4.1. Szétzüllesztett hadsereg, mint veszélyforrás

Károlyiék szándéka az volt, hogy a leszereléssel párhuzamosan az öt legfiatalabb hadköteles korosztály – 1896 és 1900 között születettek – fegyverben tartásával, illetve behívásával megteremik az új hadsereget. Az 1918. november 8-án kiadott un. leszerelési rendelet ezen korosztályok fegyverben maradó tagjait, illetve az újonnan bevonulókat azzal biztatta, hogy katonai szolgálatukat: „... az ország és a magyar kormány azzal fogja meghálálni, hogy a földbirtokpolitika reformjánál ezen katonai egyéneket külön és számottevő előnyökben fogja részesíteni.” (Magyar Közlöny 1918)

A Károlyi-kormány 1918. november 11-én hadseregszervezési rendeletet adott ki. Ezt már a Linder Bélát – aki mindössze kilenc napig volt hadügyminiszter (Böölöny 1987) – felváltó Bartha Albert hadügyminiszter nevéhez köthetjük (Haas 2002). Bartha valóban arra törekedett, hogy megszervezze az új magyar haderőt. Eközben komoly konfliktusba keveredett Pogány Józseffel, a Budapesti Katonatanács elnökével, akinek a tevékenysége egyértelműen a régi hadsereg szétzüllesztésére irányult. Pogány a régi hadsereg lerombolása után fel akarta építeni a proletariátus osztályhadseregét. A régi hadsereg szétzüllesztésében rendkívül fontos szerepet játszottak a Budapesti Katonatanács által kiküldött kommunista agitátorok, akik már a pályaudvarokon várták a hazaérkező katonákat és közölték velük, hogy a királyt elzavarták, nincs többé hadsereg. Ezután felszólították őket arra, hogy ne engedelmességeskedjenek a tisztjeiknek és menjenek haza, de fegyvereiket vigyék magukkal, majd hazatérve jelentkezzenek a helyi nemzetőrségnél. Ezzel gyakorlatilag a kommunista agitátorok egy burkolt kommunista hatalomátvételt készítettek elő vidéken. A folyamat legfontosabb következménye az lett, hogy megnövekedett vidéken a fegyverrel felszerelt fosztogató bandák létszáma.

1918 novemberében, decemberében folyamatosan zajlott a régi hadsereg szétrombolása. Breit József könyvében az alábbi fontosabb hadseregzüllesztő eszközöket sorolta fel (Breit é.n.):

- A tábournoki kar 1919. január 1-jével hivatalból, minden előzetes értesítés és felülvizsgálat nélkül történő nyugdíjazása
- Az 1918. november 4-i közkegyelmi rendelet, mely büntetlenséget biztosított a lógósoknak (értsd dezertőrök).

- Az 1918. november 30-i rendelet, mely megadta a jogot a tiszteknek, altiszteknek és katonáknak, hogy bármely magyarországi politikai pártba belépjenek. Ezzel bevitték a politizálást a kaszárnyák falai közé.
- Az 1918. december 2-i rendelet, mely kivette a parancsnokok kezéből a fegyelmi fenyítő hatalom gyakorlását, és egy ún. esküdszék kezébe adta.
- Ugyanezen rendelet formálisan is betagoalta a katonatanácsokat a hadsereg szervezetébe. Ennek egyik legfontosabb eleme az ún. bizalmi férfirendszer felállítása volt. Az ezen posztot betöltők széleskörű beleszólási jogot kaptak a hadügyek irányításába, és a politikai ellenőrzés jogával élve hatalmat gyakorolhattak az alakulatok felett.

Különösen fontos szerepet játszottak a katonatanácsok, melyek a hivatásos tisztakarral szemben valójában átvették a hadsereg feletti uralmat. Ráadásul az agitátorok rendszeresen felkeresték a budapesti és vidéki laktanyákat, ahol – immár a katonatanácsok támogatásával – tovább folytatták a katonai fegyelem aláásására és a tisztikar tekintélyének rombolására irányuló munkájukat. A tisztek tekintélye valóban a mélypontra süllyedt. Azon tisztek ellen, akik megpróbálták legalább a minimális katonai fegyelmet fenntartani, a katonatanácsok azonnal felléptek. A bizalmi férfiak csak azokat a tiszteket hagyták meg pozíciójukban, akik csöndben eltűrték a kialakult helyzetet. Jól mutatja a hadsereg állapotát a Stromm Marcel emlékirataiban megörökített esemény. A fiatal Stromm századost a szerveződő Székely Hadosztály parancsnoka, Kratochvil Károly, Budapestre küldte, hogy a katonai vezetőket tájékoztassa a kialakult helyzetről és támogatást kérjen. A feladat teljesítése során Stromm felkereste a Tombor vezérkari ezredet. Ezen látogatáson az alábbi történt: *„Tombor vk. ezredes igen szívesen fogadott ugyan, de megütközéssel állapította meg, hogy változatlanul a régi rendfokozati jelvényt, a századosi csillagokat hordom, s felszólított, hogy ezeket vegyem le. Erre kijelentettem, hogy ezt nem fogom megtenni. Mire ő kioktatólag arra hívta fel a figyelmemet, hogy be kell látnom a mai politikai helyzetet, s az ügy érdekében rugalmasan kell gondolkodni szocialista irányban.”* (Stromm 1990)

Mindezek következtében a hadsereg fegyelmi helyzete, morális szintje a lehető legrosszabb volt. Nézzünk egy konkrét példát: a nagyváradi honvéd gyalogezred legénysége csak étkezéskor és zsoldosztáskor tartózkodott a laktanyában. Ennek következtében a foglalkozások és a gyakorlatok egyszerűen elmaradtak. Unalmukban a katonák gyakran lövöldöztek, általában a plafon volt a célpont. Bár az ezredet teljesen feltöltötték – azaz létszáma 1650 fő volt – a 100 főből álló őrség megszervezése komoly gondot okozott. A mosdókat, folyósókat polgári munkaerővel takarították. A katonák politikai gyűlésekre és kocsnába jártak. Az utóbbihoz szükséges pénzt oly módon teremtették elő, hogy elloptak minden mozdíthatót, a rézkilincstől kezdve a mosdókagylóig (Gottfried 2011).

Mindezen folyamatok közben egyre komolyabbá vált a Bartha hadügyminiszter és Pogány József konfliktusa. Bartha arra törekedett, hogy újjászerveze a hadsereget, de ezen szándékát Pogány és emberei rendszeresen keresztettkék. A helyzet odáig fajult, hogy az egyik kormányülésről autóval hazatérni akaró Bartha gépkocsijára a Gellért Szálló előtt két katona lövéseket adott le. A két elfogott merénylő egybehangzóan azt vallotta, hogy a Katonatanácstól kapták a parancsot (Haas 2002). A Bartha-Pogány konfliktusból Pogány került ki győztesen a hadügyminiszter mindössze egy hónapig töltötte be posztját, arról 1918. december 12-én távoznia kellett (Bölny 1987). A hadügyeket ideiglenes jelleggel Károlyi Mihály vette át, munkájában Böhm Vilmos hadügyi államtitkár segítette. 1918. december 29.-én gróf Festetics Sándor kapta meg a hadügyminiszteri széket, de 1919. január 19-től már Böhm Vilmosnak hívták a hadügyminisztert.

Ha Károlyit is beleszámítjuk, akkor leszögezhetjük, hogy 1918. október 31.-e és a 1919. március 21.-e közötti szűk félévben az országnak öt hadügyminisztere volt. Ráadásul valamennyi hadügyminiszter kisebb-nagyobb mértékben konfliktusba került a katonatanácsok vezetőjével, Pogány Józseffel. Gondoljunk bele a helyzetbe: Magyarország ellen felsorakozik, sőt megindul a csehszlovák, a román és a délszláv haderő, miközben hadügyminiszterek sora váltja egymást. Véleményünk szerint ez az egyik oka annak, hogy a magyar hadsereg harci értéke és morális állapota rendkívül alacsony szintre csökkent. Nagyon kevés olyan alakulat maradt – például a Székely Hadosztály – amely tisztikarának erélyes fellépése következtében megőrizte morálját és harci értékét (Domonkos 2009).

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a fővárosban és mindazon vidéki városokban, ahol laktanya működött, a szétzüllesztett hadsereg „de jure” még szolgálatban álló katonái maguk is a közbiztonság romlásának okai, és negatív szereplői voltak. A fegyelmezetlen, unatkozó, kocsmázó, randalírozó katonák komoly veszélyforrást jelentettek azon településre nézve, ahol állomásoztak. Gottfried Barna hívja fel a figyelmet könyvében arra, hogy a Budapesti Katonatanács – élén Pogány Józseffel – egyértelműen szervezett rablóbandaként működött. Tagjai terrorizálták a főváros lakosságát, fosztogattak, raboltak, zsaroltak (Gottfried 2011). A vidéki katonatanácsokról – mivel ezekben is Pogány elvtársai kerekedtek felül – ugyanezt kell rögzítenünk.

4.2. A leszerelt katonák, mint veszélyforrás

Logikai szempontból a leszerelésből fakadó problémákat az 1918 novemberétől 1919 januárjáig tartó időszakra vonatkozóan két részre kell bontanunk. Egyrészt vizsgálnunk kell a Magyar Királyság nemzetiségi többségű területein történeteket, másrészt a magyar többségű területek történéseit.

A nemzetiségi vidékeken – Erdély, Délvidék, Felvidék – már az idegen katonai haderő (románok, csehszlovákok és szerbek) támadásának megindulása

előtt, illetve azzal párhuzamosan jelentősen romlott a közbiztonság. Ennek legfőbb magyarázatát abban kell keresnünk, hogy a magyar hadseregből leszerelt katonák többsége csatlakozott azokhoz a zöld káderek csapatokhoz, melyek még 1918 novemberére előtt megkezdték tevékenységüket. Ez megnövelte a fosztogatások nagyságrendjét. Ráadásul ezzel párhuzamosan a helyi parasztság is bekapcsolódott fosztogatásba. A fosztogató bandák megtámadták, sőt gyakran meggyilkolták a jegyzőket, a csendőröket, kifosztották az üzleteket, boltokat, illetve a földbirtokosok kastélyai is hasonló sorsra jutottak (Révész 2017).

Hangsúlyoznunk kell, hogy ez a folyamat a nemzetiségi vidékeken kifejezetten nemzeti ellentét formájában jelent meg. Azaz Erdélyben a román zöld káder, a leszerelt román katona, és a román paraszt támadta meg a magyar államhatalom képviselőit, illetve fosztogatta a magyar tulajdont. Ennek mikéntjére említsünk meg két olyan konkrét esetet, amely a román többségű Krassó-Szörény vármegyében történt: Ómoldova községben a román lakosság a fekvőbeteg Kugel Samu körjegyzőt ágyából kihúzta, az utcára dobta és ott agyonverte. Szörénybuzásban Högel Henrik körjegyzőt és feleségét megverték, majd menekülésre kényszerítették (Jakabffy 1940).

Magyarország egyértelműen magyar többségű központi részein – Nagy-Alföld, Dunántúl – a leszerelt katonák szintén követték el atrocitásokat. Ehhez szövetségest találtak a vidéki, saját földdel nem bíró zsellérség és az uradalmi cselédek csoportjaiban. Nézzünk egy példát az ország közepéből: a Duna-Tisza közén 1918 novemberében az egész térségre kiterjedő tömegmozgalom söpört végig. A tüntetések élén hazatért katonák álltak. Az elégedetlen tömeg haragja elsősorban a kereskedők, a haditerménybiztosok és a jegyzők ellen irányult. Jól mutatja ezt, hogy a jegyzők nagy része elmenekült állomáshelyéről, 1919 januárjában 45 jegyzői állás volt betöltetlen Bács-Bodrog vármegyében. A tüntetésekhez gyakran önkényes rekvirálások, fosztogatások társultak. Dunapatajon 9, Dunavecsén 6, Solton, Dunaegyházán, és Apostagon 2-2 üzletet teljesen széthordtak az elégedetlenkedők (Romsics 1982). Mivel a kereskedők nagy része zsidó volt, a fosztogatások és rablások számos esetben antiszemita jelleget is kaptak (Bihari 2008). A fosztogatások és rablások miatt a főszozolgabírók kétségbeesett táviratokkal ostromolták a Károlyi-kormányt, hogy küldjön rendcsináló karhatalmi alakulatokat.

Ennek ellenére azt mondhatjuk, hogy a magyarlakta területeken a szociális feszültségeket nem erősítette fel a nemzetiségi ellentét, a fosztogatások nagyságrendje kisebb volt, mint a nemzetiségi területeken. De kétségtelen tény, hogy volt fosztogatás és rablás.

Joggal merül fel a kérdés: Milyen okok vezettek ezen fosztogatásokhoz és rablásokhoz? Azt a magyarázatot, hogy a szegény nemzetiségi fosztogatta a gazdag magyarokat (pl. román paraszt versus magyar földbirtokos) nem

fogadhatjuk el. Hiszen mint a fentebbi példa is mutatta színmagyar területeken is sor került fosztogatásokra és rablásokra.

Véleményünk szerint mind a nemzetiségi, mind a színmagyar területeken az atrocitások alapvetően az alábbi folyamatra vezethetők vissza (Gulyás 2009): az elhúzódó világháború következtében a magyar gazdaság áttért a hadigazdálkodásra. Ez több fontos negatív következménnyel járt. Egyrészt a férfiak hadba vonulása miatt csökkent a termelés. Ezért az állam egyre több termékre vonatkozóan jegyrendszert vezetett be, illetve elrendelte bizonyos termékek kötelező beszolgáltatását. A háború vége felé az állam már rendszeresen rekvirálásokat is elrendelt. Másrészt elszabadult az infláció és a reálbérek is csökkenni kezdtek, emiatt rosszabbodott a bérből és fizetésből élők helyzete. Harmadrészt szinte minden társadalmi osztálynak és rétegnek jelentős mértékben csökkent a fogyasztása. Kivételt képeztek a pénzügyi szektor vezetői, a nagy vállalatok tulajdonosai, továbbá a nagybirtokosok, és a kereskedők, akik a hadigazdálkodás haszonélvezőivé váltak. Ezzel szemben az ország nagy részén és a legtöbb társadalmi rétegben valóságos háborús nyomor – például élelmiszerhiány – alakult ki. Ez komoly társadalmi, szociális feszültséget eredményezett (Völgyesi 2016).

Ebbe a közegbe érkeztek a frontról hazatérő katonák, akik négy év küzdelem során hozzászoktak a dolgok erőszakos elintézéséhez. A brutalitás, az ölés, az emberi étellel szembeni közönyösség mindennapi életük szerves részévé vált. Lelkileg teljes mértékben eldurvultak.

A leszerelt katonák elkéseredettsége és dühe találkozott a hátszágban maradt rendkívül rossz viszonyok között élő családtagok hasonló érzelmeivel. Ez az összefonódás vezetett el a tömegmozgalmak beindulásához, melyeket az esetek túlnyomó részében fosztogatások, rablások kísértek.

A Károlyi-kormány másfél hónapig – 1918. október 31-1918. december 12. – hivatalban lévő belügyminisztere gróf Batthyány Tivadar emlékirataiban az időszak viszonyait így festette le: *„A 'lógós' és a frontokról rendetlenül hazaözönlő katonák és a nyomukban az a csöcselek, amely mindig a rendzavarók táborához csatlakozik, októberben ellepték egész hazánkat, és a feje tetejére állították a közrendet. Fegyveres erő a rend helyreállítására és fenntartására nem állott rendelkezésünkre. Mindössze néhány száz rendőr és határrendőr, néhány száz csendőr és minimális számban megbízható katonai közbiztonsági személy felett rendelkeztem, hogy Budapesten a rablást, pusztítást megakadályozzam. Bámulatos, hogy kormányra lépésünk után e csekély karhatalmi erő mellett is sikerült Budapesten a rendet rövidesen annyira amennyire helyreállítani. Nehezebb volt a helyzet vidéken”* (Batthyány 2017).

Az idézethez két megjegyzést kell fűznünk. Egyrészt Batthyány valószínűleg eltévesztette a hónapot. Hiszen a katonák tömeges hazautazása a frontról csak november 3.-a után kezdődött el. Másrészt maga a Károlyi-kormány

tette a legtöbbet azért, hogy a katonákat – köztük nagyon sok alakulatot, amely fegyelmélettel tér vissza – leszereljék. Ennek a motivációja az attól való félelem, hogy a katonák elkergetik őket. A Károlyi-kormány ellenforradalmi erőként tekintett a frontokról visszatért katonákra. A már említett legfiatalabb öt korosztály kivételével arra törekedett, hogy a lehető leghamarabb leszerelje őket. Ennek eredményeképpen valóban csak kevés katonai-rendőri erő állt a belügyminiszter rendelkezésére a belső rend fenntartására.

Térjünk vissza a vidéki helyzet felvázolásához, hallgassuk meg Batthyány belügyminiszter urat: *„Mindenünnen a panaszok egész özöne érkezett, hogy felfegyverzett kisebb nagyobb csapatok, hazakerült katonák randalíroznak, fosztogatnak, rabolnak, erőszakoskodnak, sőt egyes helyeken gyilkolnak is. Mindenhova 'megbízható' nagy, fegyveres erőt kértek, ilyen pedig nem volt. Csendőreink nagy része a frontokon volt, a pótlásukra kirendelt népfelkelők pedig a legtöbb esetben otthagyták a szolgálatukat és hazamentek. A legtöbb helyen a közigazgatási hatóságok is teljesen elvesztették a kezükbe adott hatalmat. Száz és száz községi jegyző volt kénytelen menekülni, és sok helyütt olyan pánik uralkodott, amelyet nyugodt időben el sem lehetett képzelni. Eleinte küldtünk katonákat a rend helyreállítására, de nem volt köszönet bennük.”* (Batthyány 2017).

Mint az idézetből látszik Batthyány belügyminiszterként megpróbált úrrá lenni a káoszon, amelyet részben saját kormánya generált a katonák gyors leszerelésével. A belügyminiszter a rendcsináláshoz többfajta erőt próbált meg alkalmazni: pótzászlóaljok, az éppen átalakulóban lévő hadsereg bevethető osztagai, csendőr alakulatok, nemzetőr alakulatok.

Az ún. pótzászlóaljok a háború alatt a hátszországban állomásoztak, feladatuk az évenként beérkező újoncok kiképzése volt. Ezért zömében idősebb, frontszolgálatra már nem alkalmas katonákból álltak. 1918 novembere után ezek az alakulatok képezték a karhatalom egyik bázisát. A másik fontos karhatalmi elem a csendőr alakulatok voltak, de ezek létszáma nagyon alacsony volt.

Szintén Batthyány rendelkezésére álltak a szerveződő nemzetőr alakulatok. A nemzetőrségek létrejötte eredetileg spontán módon indult. Egy-egy kisebb-nagyobb település nemzeti tanácsa önkéntesekből felállított egy-egy nemzetőr alakulatot. A falusi alakulatokat a helyi elit egy tagja, a tanító vagy a helyi nagygazda vezette. A Károlyi-kormány 1918. november 11-i hadseregszervezési rendelete, mely kimondta, hogy a nemzetőrség a nemzeti fegyveres erő egyik alkotórésze, felgyorsította ezt a folyamatot. Gyakorlatilag a vidéki Magyarország összes településén nemzetőr egységek jöttek létre.

Azonban ezt a területet is jelentős mértékben átszínezte a nemzetiségi kérdés. Magyarország vegyes lakosságú településein, a nemzetőrségek nemzeti alapon elkülönülve álltak fel. Temesvárott például külön magyar és külön román nemzetőrség alakult meg (Jakabffy 1940). A Délvidék legtöbb településén külön

magyar, illetve külön szerb nemzetőrségek álltak fel, de az összes kisebb-nagyobb erdélyi, délvidéki és felvidéki településről elmondhatjuk ugyanezt.

Hogyan használták fel ezeket az erőket a vidéken rendszeressé váló fosztogatások ellen? A fosztogató csapatok ellen, ha a közelben volt karhatalmi feladatok elvégzésére alkalmas fegyveres erő – például volt laktanya – azokat vezényelték ki. Ennek hatásfokáról Batthyány így írt: „*Eleinte küldtünk katonákat a rend helyreállítására, de nem volt köszönet bennük.*” (Batthyány 2017).

A rendelkezésre álló maradék hadsereg állapotát jól mutatja a Fellner-ügy. Fellner Andor egy főbizalmi férfi volt. Azt az Aradon állomásozó alakulatot, amelyben szolgált egy a környéken garázdálkodó, fosztogató banda ellen rendelték ki, de az alakulat katonatanácsa megvétózta ezt a parancsot. Fellner, akit ez a döntés felháborított és elkésérett, a laktanya udvarán föbe lőtte magát. Az eset hatalmas vihart kavart, gyászszertartásán még Böhm Vilmos is részt vett (Révész 2017). Az eset jól mutatja, hogy a katonatanácsok működése hogyan ásta alá a csapatok harcértékét és fegyelmét.

A népfelkelők is alacsony harci értéket képviseltek, egy-egy olyan hírre, hogy a környékükön valahol fosztogatás kezdődött és fel kellene ellene lépniük a nemzetőrök „... *otthagyták szolgálatuk és hazamentek.*” (Batthyány 2017).

Itt kell fel hívnunk a figyelmet arra, hogy a fenti problémák ellenére a fosztogatók elleni hatékony fellépésnek kialakult egy módszere. Ennek lényege: a városokba vonták össze a kisebb helyőrségeket és csendőrkülönítményeket, innen nagyobb megerősített csapatokban, lehetőleg géppuskával felszerelve indultak el azokra a településekre, ahol szükségessé vált a fosztogatások, rablások megfékezése. A Nagy-Alföldön és a Dunántúlon viszonylag gyorsan sikerült a közbiztonságot helyreállítani. Nézzük meg ismét a Duna-Tisza közti példát: a karhatalmi alakulatok fellépése következtében a tömegmozgalom nagyjából lecsillapodott helyreállt 1918 novemberének végére. Bár kisebb fegyveres összecsapások, a hivatalos személyek lakásainak ablakbeverései, illetve a jegyzőknek címzett fenyegető levelek továbbra is előfordultak (Romsics 1982).

Ezzel szemben a nemzetiségi területeken ez jóval lassabban ment (Révész 2017). Úgy véljük, ezen különbség okát abban kell keresnünk, hogy a nemzetiségi vidékeken nagyságrendileg nagyobb fosztogatásokra és rablásokra került sor.

4.3. Az idegen katonai megszállás

A harmadik tényező, amely jelentős mértékben hozzájárult vidéken és a kisebb-nagyobb városokban a közbiztonság csökkenéséhez, az idegen katonai megszállás volt.

A szerb hadsereg 1918 novemberében megszállta a Bánság (Nagybecskerek, Nagyikinda, Temesvár) és Bácska (Újvidék, Szabadka) jelentős részét, a

Baranyai-háromszöget, továbbá a Dunántúlon Baját, Mohácsot, Pécsét és Barcsot. A Délvidék szerb megszállása teljesen zökkenőmentesen zajlott le, az ellenállásnak a legcsekélyebb nyoma sem volt sehol (Gulyás 2011).

A román hadsereg 1918. november 11-én indult meg Erdély ellen. Az általuk elfoglalt terület nagyságát hétről hétre fokozatosan növelték. 1918. december 24-én már Kolozsvárt került uralmuk alá. 1919. január végére elérték a történelmi Erdély határait. A Királyhágónál állították meg őket a Székely Hadosztály alakulatai.

A csehszlovák hadsereg 1918. november 2-án jelent meg a Felvidéken: a morvaországi Hodíninből (Göding) a 25. kremsieri gyalogezred 131 fős különítménye bevonult előbb Holicsra és Egbellre, majd ellenállás híján további helységeket is megszállt. Így november 6-án Szakolcát, illetve november 7-én Nagyszombatot. A következő hetekben a csehszlovák hadsereg megpróbált előrenyomulni a Felvidéken, ezzel szoros kapcsolatban heves diplomáciai csata bontakozott ki Budapest és Prága között. A Budapestre látogató Hodža tárgyalásainak eredményeképpen 1918. december 6-án megszületett a szlovák-magyar nyelvhatárt többé-kevésbé követő Hodža-Bartha vonal. Ez ellen azonban a fellépett a Párizsban Csehszlovákia határaiért harcoló Beneš (Gulyás 2008). Ennek eredményeképpen született meg az 1918. december 23-i Vix-jegyzék, melynek vonala a Dunát, illetve az Ipoly folyót követte, s Losonc alatt Rimaszombatot át, Kassa alatt vezetett az Ung folyóig és ezt követte a volt határig. Azaz jóval délebbre húzódott, mint a Hodža-Bartha vonal. A magyar kormány tudomásul vette a Vix által átnyújtott jegyzéket, s megkezdte a csapatok kivonását a Felvidékről. Ezzel egyidejűleg a csehszlovák katonai alakulatok megkezdték a terület birtokbavételét.

Gyakorlatilag 1918 decemberére, 1919 januárjára a Délvidék nagy része szerb, Erdély román, míg a Felvidék csehszlovák megszállás alá került. Mindhárom megszálló hadsereg a kemény kéz politikáját alkalmazta az elfoglalt területek magyarságával szemben. Nézzünk egy tipikus példát: Nagybecskerekét 1918. november 17-én foglalták el a szerb katonák. Várady Imre a nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács elnökének a szerb katonai parancsnokhoz november 27-én eljuttatott tiltakozó jegyzéke szerint az alábbiak történtek: szerb katonák már a megszállás első napján letépték a Városházáról a magyar zászlót. A következő napokban a katonaság támogatását bíró helyi szerb nemzetőrség lefegyverezte a magyar nemzetőrség nagy részét, több magyar tisztviselőt eltávolított hivatalából, illetve hivatali helységeket és magánlakásokat fosztogatott (Sajti 2016). Várady tiltakozása hatástalan maradt, a szerbek Nagybecskereken és a többi megszállt délvidéki magyar városban is hozzákezdtek a magyar államhatalmi szervek leépítéséhez (Gulyás 2012).

Mindhárom megszálló hatalom leváltotta a magyar polgármestereket és a jegyzőket, eltávolította a magyar tisztségviselőket, lefegyverezte a magyar

nemzetőrségeket. De az egyszerű lakosságot is számtalan atrocitás érte, úgymint: túszedés, internálás, a magánvagyon fosztogatása, nőkkel szembeni erőszak.

5. KONKLÚZIÓK

Tanulmányunkban számos példával megtámogatott körképet adtunk arról, hogyan alakult a biztonság az általunk vizsgált 6 hónap során. Véggkövetkeztetésként azt vonhatjuk le, hogy ezekben az időkben veszélyes volt az élet Magyarországon. Ezeket a veszélyek három forrásból származtak: egyrészt a magyar hadsereg azon katonáinak nagy része, akik fegyverben maradtak, de morálisan teljesen lezüllöttek. Másrészt a magyar hadsereg illegálisan (dezertőrök), illetve legálisan leszerelt katonái, akik visszatértek lakóhelyeikre. Harmadrészt a jelentős magyar területeket – Délvidék, Felvidék és Erdély – megszálló csehszlovák, román és szerb katonái. Mindhárom hadsereg katonái raboltak fosztogattak, néha gyilkoltak, és ezekkel a cselekedeteikkel megfélemlítették a polgári lakosságot.

Mindezek alapján egyértelműen leszögezhetjük, hogy az általunk vizsgált időszakban – 1918. október 31-1919. március 21. – Magyarországon a biztonság szintje jelentős mértékben csökkent. Mind a városi, mind a vidéki lakosság életbiztonsága, személyi szabadsága és vagyona komoly veszélyeknek volt kitéve.

IRODALOM

- BATTHYÁNY T. (2017): Beszámoló. Szépművés. Budapest. p. 328
- BIHARI P. (2008): Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az Első Világháború Magyarországon.
- BÖLÖNY J. (1987): Magyarország kormányai. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- BREIT J. (é.n.): A magyarországi 1918/19. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története. 81-84. old. In: Furkó Z. (szerk.) (é.n.): A vörös háború. Herczeg Ferenc, Mályusz Elemér, Breit József írásai. Kapu Kiadó. Budapest. pp. 27-325.
- DOMONKOS L. (2009): Az elárult hadosztály. Masszi Kiadó. Budapest.
- DOMONKOS L. (2010): Az elfelejtett parancsnok. Kratochvil Károly élete. Masszi Kiadó.
- GOTTFRIED B. (2017): Hadseregszervezés és Székely Hadosztály 46. old. In: Gottfried Barna-Nagy Sz. (2011): A Székely Hadosztály története. Tortoma Kiadó. Barót. pp. 37-68.
- GULYÁS L. (2008): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő-Gödöllő.
- GULYÁS L. (2009): Az első világháború és a Trianon következményei a magyar gazdaságra. In: Gulyás L. (szerk.) (2009): A modern magyar gazdaság

- története. Széchenyitől a Széchenyi-tervig. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. pp.101-112.
- GULYÁS L. (2011): Hogyan lett a szerbeké a Délvidék? Nagymagyarország. 2011/március III. évfolyam 1. szám. pp.4-9.
- GULYÁS L. (2012): A Délvidék története 2. A török kiűzésétől Trianonig 1683-1920. Közép-Európai Monográfiák 6. VIKEK. Szeged.
- HAAS GY. (2002): A szabadság tábornoka. Bartha Albert. Kairosz Kiadó. Budapest.
- HERMANN R. (szerk.) (2013): Kis magyar hadtörténet. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- JAKABFFY E. (1940): A magyar államhatalom utolsó hónapjai Krassó-Szörény vármegyében. Husvéth és Hoffer nyomdája. Lugos.
- KAPOSI Z. (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Dialóg Campus. Pécs-Budapest.
- PERÉNYI J. - ARATÓ E. (1984): Jugoszlávia története. Tankönyvkiadó. Budapest.
- RAUCHHENSTEINER, M. (2017): Az Első Világháború és a Habsburg Monarchia bukása. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- RÉVÉSZ T. (2017): 1918: az erőszak éve. Rubicon 2017/7-8. szám pp. 17-23.
- ROMSICS I. (1982): A Duna-Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918-19-ben. Értekezések a történeti tudományok köréből. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- SAJTI E. (szerk.) (2016): Kisebbségpolitika és társadalomszervezés. Várdy Imre (1867-1959) bánáti magyar politikus iratai. Fórum Könyvkiadó. Újvidék pp. 114-116.
- STROMM M. (1990): Emlékiratok. Sajtó alá rendezte Gallyas Ferenc. Magyar Hírlap Könyvek. Budapest
- SUBA J. (2008): Katonai rendőrség felállítása a hátszágban 1917-ben In: Karhatalmi feladatok a bűnmegelőzés és békefenntartás szolgálatában, Európában a XIX.-XX. században- Rendvédelem-történeti füzetek 2008. XV. évf. (2008) 18.sz. Budapest. pp. 143-155.
- VÖLGYESI Z. (2016): Harctértől a hátszágig. Az Első Világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon a levéltári források tükrében. L' Harmattan-Magyar Nemzeti Levéltár.
- A magyar hadügyminiszter 1918. évi 28293/eln. 7. számú rendelete. Budapesti Közlöny. 1918. XI. 8.*

Frisnyák Zsuzsa (1960-2021)

"A közlekedési infrastruktúra és a hadügyi
érdekek (1867-1914)" című előadását a Történeti
Földrajzi Közlemények 9. évfolyam 3. számában
közöltük, 2021-ben